

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Server Tanilli

İslam Çağımıza Yanıt Verebilir mi?

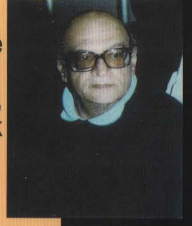
Son yıllarda hemen hemen bütün Müslüman ülkeler, şeriatçı akımlarla çalkalanıyor. Kimi yerde iktidara da geçmiş bu akımların mesajında, din ve inanç özgürlüğü ile yetinmeyip, toplumu, devleti, giderek bireyi, İslama göre yeniden biçimlendirmek var; ve işin gerçeği, İslam da malzeme veriyor onlara.

Çağımızla ilgisi ne bu mesajın?

Aklın ve bilimin öncülüğü, düşünce ve örgütlenme özgürlüğü, başta emekçilerin ve kadınların olmak üzere temel insan hakları, kısacası uygarlığın ulaştığı vazgeçilmez değerler göz önünde tutulduğunda, neyi temsil ediyor bu akımlar? İslamın uyanışı mı gördüklerimiz? Yoksa, çağını yakalama yolunda XIX. yüzyıldan bu yana hayli mesafeler almış Müslüman dünyanın ilerleyişini durdurmakla kalmayıp, onu daha da gerilere savıp savuracak gericilik rüzgârları mı?

Hangisi?

Türkiye gibi "Aydınlanma" yolunda nice menzillere erişmiş; akılla bilimi tek yol gösterici olarak bellemiş ve öyle olduğu için de, laik ilkeyi kabul etmiş bir ülke bakımından, daha da yakıcı sorular bunlar. Türkiye söz konusu olduğunda, demokrasi de gündeme geliyor: Onu, laik zeminden ayrı düşünebilir miyiz? Yoksa demokrasi ile laiklik, etle tırnak gibi birbirine bağlı süreçler mi? Okuyun göreceksiniz.

Kapak Resmi: Muhammed, Melekler arasında Burak' ın üstünde (Miraçname' den)

alkım

İslam Çağımıza Yanıt Verebilir mi?

İslam Çağımıza Yanıt Verebilir mi? / Server Tanilli

ALKİM / 196 • Düşün • 7

Kitap Editörü: Demet Elkâtip

© Alkım Yayınevi, 2006

ISBN: 975-992-096-4

Adam Yayınları 1. Baskı: 1998 - 5. Baskı: 2005

6. Baskı: Kasım 2006

Baskı: Ohan Matbaası

Hadımköy Yolu, Çakmaklı Mah., San 1 Bulvarı, 4. Bölge, 9. Cadde, No.143

Çakmaklı, Büyükçekmece - İstanbul • Tel (0212) 886 70 70 (Pbx)

Alkım Yayınevi

Mühürdar Cad No 60 Kadıköy - İstanbul • Tel (0216) 449 10 60 (Pbx)

Faks (0216) 449 10 64 • e-mail: alkim@alkim.com.tr • <http://www.alkim.com.tr>

Server Tanilli

İslam Çağımıza Yanıt Verebilir mi?

*Türkiye’de laiklik uğruna
mücadelede düşenlerin
anısına...*

BİRKAÇ SÖZ

Türkiye'nin son yıllardaki özelliklerinden biri de şu: öteki Müslüman ülkelerde olduğu gibi, ülkemizde de, çoğu şeriatçı yığınla dinci akım ortalığı kaplamış, içlerinden kimisi, toplumun bütününe yönelik bir kurtuluş "mesaj"ı sunarken, haliyle politika arenasına çıkıp iktidar mücadelesine de girişmiş bulunmaktadır. İşin ilginç yanı, İslamın kendisi de bu mesaja malzeme vermektedir: Çünkü o, vaktiyle, zamanın koşulları gereği, bir devlet dini olarak doğdu; hemen her konuya el attı ve düzenlemeye kalktı.

Bu niteliğini çağımızda da sürdürmeli mi? Yok mu dinde başka bir yorum?

Bu sorunun yanıtını aramak bizim görevimiz değil.

Bize düşen şu sadece: İçinde yer aldıkları çağın ve toplumun başka gereklerinin yanı sıra, Cumhuriyet'le de uzlaşmayı reddeden bu akımlarla ideolojik bir hesaplaşmaya girmek, kaçınılmazdı; çünkü, yalnız Cumhuriyet'in kurumları değil, Türkiye'nin 150 yılı aşmış "Aydınlanma" hareketinin de bütün değerleri tehlike karşısındadır. "Aydınlanma", yani aklın inançtan, bilimin dinden bağımsızlaşması, tek kelimeyle toplumda aklın ve bilimin öncülüğü, insan haklarına ve demokrasiye yönelişin başta gelen koşuludur; ve çağdaşlaşma için, "Aydınlanma"dan başka bir yol da yoktur.

Bizim için asıl kurtuluş mesajı da onda.

Bu hesaplaşma, bir süre var ki, en saygın kalemlerce başlatılmış bulunuyor; bağnazlığın kurşunlarına hedef olup yaşamını bu yolda yitirenler de var. Özetle, kıran kırana bir mücadeledir sürüyor. Batı'da birkaç yüzyıl önce başlayıp bir çözüme varmış kavga, bizde yeni yeni başlıyor, daha doğrusu kızışıyor; Türkiye'de "Aydınlanma"nın, Abdullah Cevdet'ten başlayarak, bu yolda ömür tüketmiş nice büyük kalemlerini unutmuş olmadan söyleyelim bunu. Dine dayanıp toplumun bütününe yönelik bir kurtuluş "mesaj"ı ileri sürrenlere de şunu hatırlatmış olalım: Böyle bir mesaj, kanıtlarını kendi ilmi halinden alacağından, din, giderek dinin dayandığı temeller de kutsallık zırhına bürünme hakkını kaybeder; ve akılla bilimin sorularını yanıtlamak zorundadır. Aslında, hiçbir dinin, akıl ve bilim alanı içinde kalmak koşuluyla, bu sorulara vereceği bir yanıt olmamıştır.

Ya İslamın? Göreceğiz.

Bu kitap, çağlarındaki gelişmelere uyarak, dini salt bir vicdan işi olarak görüp onu yüreklerinde taşıyanlara saygıyı elden bırakmadan eğilecek konulara; bu tartışmayı da, onlar başlatmış değil zaten. Sözlerimiz, yaşadıkları devirden kalkıp geçmişe bakacakları halde, geçmişten hareket edip çağlarına bakanlara; akılla bilime sırt çevirenlere; tarihle toplumu, giderek yaşamı zorlayanlardır.

Veyl, yaşamı zorlayanlara!

Strasbourg, 22 Kasım 1990

Server Tanilli

DİN ÜSTÜNE

Her inanan, kendi dininin Tanrı buyruğu, hem de onun son biçimi olduğuna inanır ve öyle söyler; Müslüman için de böyledir bu. Dine, dışardan ve bilimsel açıdan bakanlar ise, hangisi olursa olsun, onun, belli sosyal koşulların bir ürünü olduğunu bilir. Sosyal olduğu kadar tarihseldir de din; insanlığın gelişmesinde belli bir aşamada ortaya çıkmıştır.

Nasıl?

Hangi ihtiyaca yanıt verir din? Bilim ve felsefeden ayrılığı nerededir?

Başta bu soruları yanıtlamak gerekiyor.

DİNSEL İNANIŞIN KÖKENİ

Din, insanın "kutsal"la, ya da daha somut bir deyişle, "Tanrı"yla ilişkili inançlarının ve bu inançların kapsadığı dogmaların ve ibadet biçimlerinin tümü. Başta, mutlaka bir "kutsal"a ya da temel bir varlık olarak "Tanrı"ya inanç var; onun yanı sıra da, dogmalar ve tapınmanın çeşitli biçim ve görünüşleri. Dinleri, örneğin bir İslamı Hristiyanlıktan ayıran da, daha çok bu dogmaların içeriği ve ibadetlerin türü. Yalnız "kutsal"la yetinen, örneğin Budizm gibi Tanrısız bir din olabilir; ama dogmasız ve ibadetsiz din olamaz.

Din denince anlaşılan, aşağı-yukarı bu!

Yanıtlanması gereken ilk önemli soru da şu: Din denen olgu ya yol açan ne?

Dinin kökenini açıklama çabası,¹ İlkçağ düşünürleriyle başlar. Sofist filozof Keoslu Kritias'a göre din, insanları ahlak ve adalete yöneltebilmek amacıyla onları korkutmak için uydurulmuştur. Platon da, bir bakıma bu açıklamadan esinlenip, *Devlet* adlı eserinde, yönetenlerin yönetilenlere devlet yararına söylemesi gerekli kimi "güzel yalanlar"dan biri olarak bakıyordu dine. Ya tanrılar? Sonraki Yunan düşünürlerinden biri olan Euhe-

¹ Özet olarak bkz. *Ana Britannica*, "Din" maddesi.

meros'a göre, Tanrılaştırılmış birer insandı onlar da.

Rönesans'la beraber, dinleri incelemede yeni bir dönem başlar.

Doğaldır da bu; akıl çağına yönelmiştir insanoğlu.

Ne var ki, dinin kökeniyle ilgili olarak, gerçekten yeni sayılabilecek yorumlar, ancak XVIII. yüzyılda görülür: Rahip Lafitau, ilkel tapıncları ilkçağ kültlerine bağlar; De Brosse, dinin kaynağını insanın davranışında aramanın mümkün olduğunu öne sürer. Bir yandan felsefi sistemlerle (Herder, Schleiermacher, Kant, Fichte, Hegel, Marx, Comte) beslenen bu yorumlar, XIX. yüzyıldaki çalışmalar için çıkış noktaları olur; bir tarihten sonra ise, çeşitli yöntemlere dayanan birkaç yorum grubu belirir: Bir dil bilgini olan Max Müller, dini "dilnin bir hastalığı" sayar; E. Tyler, dinin kökenini "ilkel animizm"de arar; W. Robertson Smith, S. Reinach ve başkaları "totemizm"i, J. G. Frazer "büyü"yü, E. Durkheim "toplum düzeninin emredici hükümleri"ni, Levy-Bruhl ise "kollektif psikoloji"yi dinin kaynağı olarak görürler. Psikanalizin kurucusu Sigmund Freud'e (1856-1939) göre ise, üç ana işlevi vardır tanrıların: Doğanın yol açtığı dehşeti uzaklaştırmak, insanı yazgının acımasızlığı ile barıştırmak, toplu yaşamının kişiye dayattığı acıları ve yoksunlukları ödünlemek!

Bütün bunlar arasında, Marksizmin yorumu özel bir önem taşıyor.²

Nasıl ve nereden girmeli konuya?

Bilindiği gibi, Alman filozofu Hegel'e (1779-1831) göre, din, insan ile mutlak arasındaki ilişkinin, gerçeği simgesel biçimde dile getiren anlatımıydı. Hegel'in bu düşüncesi yorumu, maddecî felsefenin eleştirisiyle karşılaştı; bu eleştirinin din çözümlemesi alanındaki en önemli ürünlerinden biri, Alman filozofu Ludwig Feuerbach'ın (1804-1872) öğretisi oldu. Feuerbach'a göre, din, insan özlemlerinin manevi dünyadaki izdüşümü, insanın kendi kendine yabancılaştırması, insan gerçekliğinin hayal konusu dinsel dünya ile gerçek dünya biçiminde ikiye bölünmüyordu; dinin özü, "insanın özü"nin yansımasıydı.

İşte, Karl Marx (1818-1883) ile Friedrich Engels'in (1820-1895) geliştirdikleri tarihsel maddeciliğin din çözümlemesi, hem Feuerbach'ın soyut maddeciliğinin hem de Aydınlanma felsefesi-ne özgü doğalcılığın eleştirisine dayanıyordu. Feuerbach'ı, "in-

² Bkz. Marx-Engels, *Sur la religion*, Paris, 1972.

sanın özü"nü tek tek her bireyin doğasında bulunan bir soyutlama gibi görmekle eleştiriyordu Marx; ona göre ise, insan, sosyal ilişkilerinin bir bütünüydü. Sınıflı toplum, dünyanın tersine çevrilmiş ve yabancılaşmış bilinci olarak, dini kaçınılmaz biçimde yaratırdı; çünkü, bu toplumun kendisi, tersine çevrilmiş, yabancılaşmış bir dünyaydı. Marx'ın ünlü deyişiyle, dinsel sıkıntı, bir yandan gerçek sıkıntının "anlatımı", bir yandan da gerçek sıkıntıya karşı bir "protesto" idi. Din, ezilmiş insanın iç çekişi, taş yürekli bir dünyanın ruhuydu; "halkın afyonu" idi din. Öte yandan Engels, bütün dinleri sahtekârların uydurması sayan Ortaçağ'ın "özgür düşünürler"i ile Aydınlanmacılara karşı çıkıyor, dinlerin "kitlelerin dinsel ihtiyaçları" nı kavrayan insanlarca kurulduğunu vurguluyordu. Engels'e göre din, insanların günlük yaşamına egemen güçlerin doğaüstü güçler biçimine dönüşüp onların zihnine yansımaysıydı. Tarihin başlangıcında, önce doğa güçleri bu yansımaya uğramıştı; ardından, en az doğa güçleri kadar insana yabancı sosyal güçler –doğal bir zorunluluk görünüşüyle– insanları egemenliği altına alınca, dinde yansımaları bulan hayali kişilikler tarihsel güçlerin temsilcisi olmuştu. Evrimin daha gelişmiş bir aşamasında, çok sayıda tanrının bütün doğal ve sosyal nitelikleri, bu kez soyut insanın yansımaları olan tek Tanrı'ya aktarılmıştır.

Önemli olduğu için biraz daha açalım konuyu.

Marksizme göre, din, sosyal bilincin belli bir biçimi; insanlara egemen doğal ve sosyal güçlerin, onların kafalarında doğaüstü hayali bir kılığa bürünmesidir. Öyle çokça söylendiği gibi, ne ezelî, ne de ebedîdir din: Toplumun gelişmesinin belli bir anında ortaya çıkmıştır; bu gelişmeyle beraber, çeşitli nedenlerle biçimden biçime girmiştir; tarih planında geçicidir, kendisini yaratan sosyal koşulların ortadan kalkmasıyla da, kaybolacaktır bir gün.

Gelecek, zorunlu olarak dinsizdir!

Gerçekten, tarihin en eski dönemlerinde, insanlar hiçbir dini bilmiyorlardı. Din, ilkel toplumda ortaya çıkmıştır ve insanın, o yüzyıllarda üretici güçlerin düzeyinin düşük olması sonucu, doğa güçleri karşısında güçsüzlüğünün sonucudur. Bu güçsüzlük, ilkel insanın çevresindeki dünyada, insanlara yardım eden ya da onlara felaketler getiren doğaüstü varlıklar olduğu düşüncesine götürmüştür. Vahşi, doğadaki nesneleri kişileştirip doğaüstü bir güçle de donattıktan sonra, onlar üzerinde, bü-

yüyle, okuyup üfleyerek, ayinlerle etkide bulunmaya girişmiştir. Cinler, periler, şeytanlar, giderek tanrılar böyle doğmuştur; dualar, adaklar, kurbanlar ve onların yanı sıra, rahipler, şamanlar, papazlar böyle. Sınıflı toplumların, giderek sömürünün doğuşuyla, doğa güçleri karşısında vahşi ne kadar güçsüz idiyse, insan da sosyal güçler karşısında o kadar güçsüzleşir. Sınıf baskısı, adaletsiz sosyal ilişkiler, sefalet, haklardan yoksunluk, umutsuzluk ve tedirginlik, yığınların sömürönlere karşı güçsüzlüğü, onları mucizelere, doğaüstü yaşam inancına götürür ister istemez; başta sömürü düzeninin getirdiğı felaketler, insanları Tanrı, cennet, gökler saltanatı gibi abuk sabuk masallarda kurtuluşa iter. Din, adaletsiz düzenin yol açtığı acılara, karşı, ezilen kitleler için bir "sığınak"tır.

Ve bütün dinler, bir yerde gerici dir ve ilerleme düşmanıdır lar.

Bütün dinler gerici dir: Çünkü, ölümden sonra "öbür dünya-da" ödüllendirme adına, uysallığı, yazgıya boyun eğmeyi vaaz ederek, ezilenleri dünyayı değıştirme eyleminden vazgeçirip edilginliğe iter; böylece, gerçekten adil ve insanî bir düzen kurulmasının önüne geçerek, sonunda sömürü düzeninin sürmesini sağlar, giderek payandalar onu. Marx, "din, halkın afyonudur" derken bunu kastediyordu. Öte yandan din, doğada ve toplumda olan-biteni Tanrı iradesi gibi göstererek; olayları yönlendiren nesnel kanunları reddederek; dünyayı tanıma olasılığını yadsıyarak, doğanın ve toplumun kanunlarını tanımalarını önler insanların, giderek bu kanunlardan kendi çıkarlarına yararlanmalarını köstekler. Bu bakımdan da, hep bir ilerleme düşmanı olmuştur din.

Peki, ne zaman sona erecektir bu boş inanç?

Sosyalizmle başlayan bir süreç içinde. Sosyalizm, dinsel inançları sürdüren maddî kaynakları kurutur; insanın insanı sömürmesi üstüne kurulu sosyal düzenin yani kapitalizmin yıkılmasıyla, dine destek olan koşullar da yok olur. Ancak, sosyalizmin hemen arkasından, dinsel boş inançların ortadan kalkması söz konusu değildir elbette; geçmişin köklü bir kalıntısı olarak, kapitalizmin yıkılışından sonra bile, bilinçlerde varlığını bir süre daha sürdürür o. Başta komünist eğitim, yığınların komünist toplumun kurulmasına doğrudan doğruya katılması, dinin gitgide yok olmasına yol açacaktır. Özetle, belli bir sosyal gelişme süreci içinde, dinin kaybolup gitmesi kaçınılmazdır.

İşte, Marksizmin din olgusu için söyledikleri!

Bu savlara katılınır ya da katılmaz, o ayrı bir konu; ancak, onlara karşı bugüne değin doyurucu bir yanıt verilmediğini de söyleyelim. Daha da önemlisi, egemen sınıfların, komünizme niçin düşman olduklarını, Marksizmin din hakkındaki görüşlerini öğrendikten sonra daha iyi anlıyor insan; çünkü Marksizm, yığınları aldatmada, onların elindeki en etkili silahlardan birini alıp gözler önüne seriyor.

Dinci çevrelerdeki komünizm düşmanlığının doğallığını ise hatırlatmaya gerek var mı?

DİN, BİLİM VE FELSEFE

Dinin gerici rolü, sadece kitleleri, giderek işçi sınıfını uyutarak sömürü düzeninin sürdürülmesinde başlıca araçlardan biri olması değil; bilime, yani dünyanın bilimsel anlayışına da düşman olmasıdır. Nedir bilim? Doğaya, topluma ve insana egemen, –deney ve gözlemle ortaya çıkarılmış– zorunlu yasalar; onların araştırılması. İşte, yüzyıllar boyu, Kilise bu uğraşı boğdu; bilginleri kovuşturup kan kusturdu onlara. Duymayan kalmamıştır: Kilise, öncü düşüncelerin yayılmasını yasaklıyor, böylesi düşünceleri içeren kitapları yok ediyor, onları yazanları da hapislere atıyor ve odun yığınları üstüne çıkarıp yakıyordu. Engizisyonun öldürdüğü ünlü bilginleri, bir Giordano Bruno’yu, bir Lucilio Vanini’yi, bir Michel Servet’yi ve daha başkalarını nasıl olur da unutabiliriz? Özgür düşünceye dayanamazlığın İslamda da örnekleri vardır: Hallacı Mansur, Nesimî, daha yakın yüzyıllarda Molla Kabız, Nadajlı Sarı Abdurrahman, Molla Lütü ve başkaları, bağnazlığın kurbanı olmuşlardır.³

Ne var ki, bütün bu çabalara karşın, Kilise, maddi üretimin –kaçınılmaz olarak– dayattığı bilimin gelişmesini durduramadı; İslam dünyasında ise, bilim ve felsefenin –hiç de dinin eseri olmayan– parlak yıllarından sonraki çöküş döneminin arkasından, bilim, kuşkusuz Hristiyan dünyada olduğundan çok daha gecikmeyle ve dinle ilgili nice saplantıyla çarpışıp boğuşarak yolunu açmaya çalıştı ve çalışıyor.

Çağımızda, bilimin attığı dev adımları reddetmenin güçlüğü

³ Bütün bu konularda bkz. John Bury, *Düşünce Özgürlüğünün Tarihi* (çev. Durul Bartu), İstanbul, 1978; Rıza Zelyut, *Osmanlıda Karşı Düşünce ve İdam Edilenler*, İstanbul, 1980.

içinde, Batı'da ve Doğu'da din çevreleri, bilimle dini uzlaştırmaya barıştırmaya çabası içindedirler; bu çevreler, bilimsel buluşların kutsal kitaplarda yazılanlarla çelişmediğini, onlarla uzlaşabileceklerini söyler dururlar. Günümüzde, İslamcı çevrelerin, "İslam dini akıl dinidir", "bilimsel buluşların hepsinin Kuran'da yeri var" gibi savları pek bilinir. Bütün bunları arkasından yatan, "din ile bilim aynı şeydir" düşüncesidir; bir başka deyişle, "kutsal kitabımızda bütün bilimler vardır, onu anlamasını öğretilirsek tüm bilimleri yutarız" safsatası...

Oysa, kısır girişimlerdir bunlar; bilim ve din birbirine zıt şeylerdir, uzlaşamazlar.

Niçin?

Bilimde ve dinde, başta temel tavır ayrılığı vardır:⁴ Bilimde kural "belgelemek" ya da "kanıtlamak"tır; dinde ise "inanmak", "iman etmek"tir. Bu bakımdan, dinsel tavırla bilimsel tavır arasındaki ayrımı şu cümlelerle dile getirebiliriz:

(1) P'ye "inanmalısın", çünkü kutsal kitap ya da dinsel otoriteler, P'nin doğru olduğunu söylüyorlar;

(2) P'ye "inanabilirsin", ancak ve ancak P'nin doğru olduğunu, yeterince, yani kuşkuyla yer bırakmayacak ölçüde kanıtlayan belgeler varsa.

Birincisi dinin, ikincisi ise bilimin tavrıdır. Görüldüğü gibi, dinsel tavırda "seçme özgürlüğü" tanınmıyor; çünkü, Tanrı'nın kefil olduğu bir şey, "kuşku ve tartışma" konusu olamaz. Bilimsel tavır ise, her sav karşısında kuşkucu olmayı bir tür bilgi ahlakı sayıyor. Bu kurala göre, herkes inandığı şeylerin sorumluluğunu kendisi taşımakla, dolayısıyla yeterince kanıtlanmamış savlara "inanmamakla" yükümlüdür; aksi takdirde, inanma, doğruluğun gerekli ve yeterli koşulu olacaktır ki, o zaman "bilme" ile "inanma" arasında hiçbir fark kalmaz. Bilimsel tavır için "kuşkuçuluğun" ana erdem olması, doğruyu yanlıştan ayırt etme kaygısından kaynaklanır; oysa, dinsel tavır için ana erdem, "iman etmek", yani kutsal kitaplarla dinsel otoritelerin dediklerine körü körüne inanmaktır. Öyle olunca da, din adamının gözünde kuşkuculuk, bir tür "şeytanca" tutum, dolayısıyla "günah" sayılıyor. Böylece, ilk fark, bir yöntem farklılığı oluyor. Başka ayrılıklar da

⁴ Bkz. Hüseyin Batuhan, "Din Dersleri ve Laiklik", *Cumhuriyet*, 6 Şubat 1990. Aynı yazarın daha da kapsamlı şu eseri: *Bilim, Din ve Eğitim Üzerine Düşünceler*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1997.

var bilimle din arasında.⁵ Bilim, bir bütün olarak, “sürekli değişme”yi temel alır; din ise, “hiçbir biçimde değişmeme”yi. Gerçekten bilim, gerçekliğe araştırma, inceleme, deney ve gözlemle yaklaştığı için sürekli değişir; bugün sayıları yüzleri bulan bilim dalları böyle ortaya çıkmıştır. Din kuralları ise Tanrı kurallarıdır; Tanrı, tanıma göre, geçmişi de geleceği de bildiği için, kurallarını değişmez biçimde koymuştur. Bu kuralların ortaya çıkışı da, deney ve gözlem sonucu değil, “söylenti”dir: Birisi çıkmış, “Ben peygamberim, Tanrı adına konuşuyorum, bana inanınız, arkamdan geliniz” demiş; inananlar, ondan alıp inançlarını çevrelerine yaymış ve bütün bunlar günümüze değin gelmiştir.

Bunun gibi, bilimde “belirlenimcilik” (determinizm) ilkesi esastır. Buna göre, her olayın bir nedeni vardır; aynı olaylar, aynı koşullar içinde aynı sonuçları doğururlar. “Doğa yasası” demek, olaylar arasında zorunlu ilişkiler demektir. Dinde ise, açıklamalar, Tanrı, melek, cin, şeytan gibi “doğaüstü” varlıklarla yapılır; Tanrı’nın gazabı ya da isteği, şeytanın, cin ve meleklerin etkinlikleri, açıklamalarda büyük rol oynar. Tanrı, bir olayda neden öyle istemiştir de, ötekinde tam tersini yapmıştır, sorulmaz; çünkü, o öyle yapmak istemiştir ve öyle de olmuştur olan.

Özetle, bilimde yasallık ve onun araştırma ve deneyle bulunup doğrulanır oluşu var; dinde ise doğaüstü, söylenti ve yorum!

Böylece, “İslam, akıl dinidir; akla uygun olan dine de uygundur; bilimsel buluşların hepsinin Kuran’da yeri vardır” gibi sözler, bu yaptığımız açıklamalar karşısında havada kalmaktadır. Yalnız İslam dini değil, hiçbir din akıl dini değildir, olamaz da; öte yandan, başka kutsal kitaplarda olduğu gibi, Kuran’da da, önceden haberi verilmiş hiçbir bilimsel buluş yoktur, mümkün de değildir bu.

Sonuç olarak, bilim ve din uzlaşamaz.

Ancak, bu söylediklerimizden, dine inananların bilim yapamayacakları, bilim yapmanın ise mutlaka tanrıtanımazlıktan geçtiği anlamı çıkarılmamalı. Nitekim, bilimle uğraşanlar arasında, özel yaşamlarında dine inanan yığınla insan vardır. Söylediklerimiz, iki alanın nesnel farklılığı adınadır.

Bilim, doğa ve toplum üstüne, onların gelişimi hakkında doğ-

⁵ Bunlar için bkz. Vehbi Belgil, “Eğitimimizin Büyük Sorunu”, *Cumhuriyet*, 15 Aralık 1987.

ru bilgiler verir insana; doğa ve toplum güçlerinin dizginlerini ele geçirip, üretim etkinliğini örgütlemeye yardımcı olur ona. Din ise, doğa ve toplum hakkında yanlış ve sahte bir görüntü koyar ortaya; öyle olunca da, insanın akıl ve iradesini dizginler, bilim ve ilerleme yolunda zaferlerden alıkoyar onu.

İnsanlığın ilerlemesini belirleyen din değil, bilimdir.

Özellikle çağımız için doğrudur bu.

Hem artık ufkunu uzayın oluşturduğu bir insanlığın ideolojisi din olamaz. Freud'un belirttiği gibi, "uzun vadede hiçbir şey mantık ve deneyime karşı koyamaz ve dinin bu ikisiyle olan ilişkisi de çok açık seçiktir... Biz bilimsel çalışma yoluyla dünya gerçeği hakkında, sayesinde gücümüzü artırabileceğimiz ve yaşamımızı düzenleyebileceğimiz bazı bilgiler kazanılmasının mümkün olduğuna inanıyoruz... Hayır, bizim bilimimiz yanlış ama değildir. Ama bilimin bize veremediğini başka bir yerden alabileceğimizi sanmak, yanılsamanın ta kendisi olacaktır."⁶

Bilimle din uzlaşmaz; felsefeyle de uzlaşmaz din. Ancak, bilimle felsefe arasında böyle bir zıtlık yoktur; çünkü her ikisi de özgür aklın işlediği konulardır ve dogmalara karşıdır. Özellikle çağımızda, felsefe, bilimsel verilerin, çok daha geniş sentez potalarında eritilmesidir; öyle olunca, felsefe, yaşadığımız bu bilim çağında daha da zorunludur. Bilim, insanoğluna doğruları gösteriyorsa, felsefe ufuk kazandırıyor; dinci çevrelerin, bilimle flört ederken, felsefeyi horlamalarının altında yatan bu.

Felsefe, özellikle maddeci diyalektik felsefe her zaman korkutmuştur dini.

ÇAĞIMIZ VE DİN

Bilimsel gerçeklere zıt düşse, akli zorlasa da, din, büyük bir çeşitlilik içinde, çağımızda da yaşıyor; "ilkel" inanışlar bir yana, "dünyanın beş büyük dini", yani Musevilik, Hıristiyanlık, İslam, Budizm ve Hinduizm, insanlığı aralarında bölüşmüş durumdalar; bütün bunların, kendi içlerinde de dallanıp budaklandıklarını unutmayalım. Ne var ki, özellikleri de var çağımızın. Neler?

⁶ Sigmund Freud, "Bir Yanılsamanın Geleceği" (*Bilim ve İman*), (çev. Zafer Kars), İstanbul 1985, s. 87. Bu düşüncelerle karşılaştırmak üzere, şu ilginç yazıya da bkz. Melih Cevdet Anday, "Atom Fizikçileri Arasındaki Tanrı Tartışması", *Cumhuriyet*, 18 Mayıs 1990.

Çağımızın başlıca özelliklerinden biri, bilim ve teknoloji'deki dev ilerlemelerdir.

Gerçekten, Batı'da, en geç XVII. yüzyıldan başlayarak, bilim dünyası büyük bir gelişim içine girmiştir. XVIII. yüzyılın Aydınlanma çağı'nın arkasından, bu gelişme, önce İngiltere'de başlayan Sanayi Devrimi ile de iç içe, XIX ve XX. yüzyıllarda en büyük boyutlarına ulaşmıştır. Bilim ve teknoloji'de bir "patlayış"tan söz edilmektedir nice yıl var ki. Bütün bu gelişmelerin sosyal dünyadaki birer yankısı olarak, arka arkaya devrimlerin sıralandığını belirtmeye gerek yok: XVII. yüzyılda İngiliz Devrimi'nin arkasından XVIII. yüzyılın sonlarında Fransız Devrimi, sonra XIX. yüzyılı kaplayan devrim dalgaları, XX. yüzyılda sosyalist devrimler... İnsanlığın son bir iki yüzyıl içinde kat ettiği mesafeler baş döndürücüdür; kimi tarihçiler, bütün bunlara bakıp, "tarihin hızlanması"ndan söz ederler ki, doğrudur.

Bilimin insanlığa sağladığı nimetlerden, yeryüzünün her köşesinin -aynı ölçüde- yararlanmadığı da bir gerçektir; örneğin, bir "Üçüncü Dünya"da, insanlar yer yer sefaletin acılarıyla kıvranıyorlar hâlâ. Öte yandan, bilim ve teknolojinin, insanlığın karşısına, "çevre kirlenmesi"nden başlayarak nice sorunlar çıkardığı da bir başka gerçek. Ne var ki, bütün bunlardan sorumlu olan ne bilim, ne de teknoloji'dir; onları gerektiği gibi kullanamayan, ya da belli çıkarları öne alan sistemlerdir, en başta da kapitalizm ve emperyalizm! Bilim ve onun uygulaması, hiç kuşkusuz aklın bir zaferidir; ancak, insan soyu, akla uygun bir sosyal düzeni de henüz yaygınlaştıramamış değil. O yüzdendir ki, kimi zaman dünya savaşlarına varan büyük bunalımlar yaşandı; bu bunalımlar parça parça bugün de sürüyor. Öyle de olsa, zaman zaman dinci çevrelerin de katıldığı "bilimin iflası" çılgınlıkları yersizdir; insan soyunun geleceğini kurtaracak olan, yine bilim ve akla uygun biçimde kurulacak sosyal düzenler olacak.

Bilimin, doğanın bütün sırlarını bugün için aydınlatmış olduğu da söylenemez elbet. Örneğin bir "Evrenin kökeni" sorunu, bilim adamlarınca hâlâ tartışılıyor ve belki uzun yüzyıllar tartışılacak. Bütün bu tartışmaların, yine bilimsel verilere dayanan kuramlar olduğunu unutmayalım. Tanrı'nın dünyayı altı günde ya da yedi günde yarattığı, insanlığın Adem'le Havva'dan türediği ise, birer mitos. Aklın dostlarını ilgilendiren ise, mitoslar değil bilimsel kavramlar olmalı. Ne var ki, bütün bu bilimsel açıklamaların, bugün için sıradan insana götürdüğü bir şey yok; o

insan için yalın ve anlaşılır olan, dinin mitosları. Bilimdeki bunca ilerlemelere karşın, dinsel açıklamaların kendisine yandaş bulmasının, hatta zaman zaman cesaret bulup bilimsel açıklamalara karşı, dinin mitoslarını çıkarabilmesinin bir nedeni de bu.

Dinin arkasındaki binlerce yılın kurduğu geleneği de unutmayalım! Aklın ve bilimin işi her zaman güçtü, bugün de öyledir.⁷

Ancak, şu da var: Bilimdeki ilerlemeler, dinlerin egemenlik alanını da gitgide sınırlıyor. Batı'daki gelişmeler için söylemiş olalım: Dinin, Ortaçağ bir yana, bundan birkaç yüzyıl önceki tavrı ile bugünkü tavrı arasındaki derin farkı görmemek elde değil. Daha XVIII. yüzyılda Napoli Üniversitesi'nde profesör olan rahip Genovesi, bilimdeki ilerlemelere bakıp, kuşkusuz dikkatleri kimi gerçeklerden çevirmek amacıyla, dinin aşk olduğu, kaba sofulukla yobazlıktan uzak bulunduğunu söyleyip, sonunda hayli anlamlı olan şu görüşe varıyordu: "İncil'i, özü aşk olduğu için seviyorum. Bu söz, aşk olan bu söz ne kadar da tatlıdır! O, yalnız o yeryüzünde hüküm sürerse yaşamımız mutlu olabilir."

Dinin, yine Batı'da, geçmişteki yığınla savı safrasından atıp, "barış" gibi, "çevre sorunları" gibi, kimi ülkelerdeki "açlık" gibi, çağdaş konulara da gündeminde ağırlık tanınması, bir başka önemli nokta; ne "türban" var bu gündemde, ne şu ne de bu!

Bir büyük fethi daha var çağımızın: Din, devleti yönetme sevdasından vazgeçip, gitgide vicdanlara sığınma durumunda; din ve devlet ayrılığı hayli mesafeler kat etmiş bulunuyor. Adına "laiklik" dediğimiz bu ilkenin de palazlanıp yaşama geçmesi, Batı'daki bir gelişmenin sonucu. Din, ahlak alanına çoğu noktada egemen de olsa, devlete egemen değil. Devletin bir din ya da mezhebin emrinde olmasının toplumda nice acılara yol açtığı görüldüğü için, siyasal iktidarın dinsel inançlar karşısında yansızlığı sonucuna varılmış; yalnız toplumdaki ilerlemenin değil, bireyler için son derece önemli olan "vicdan özgürlüğü"nü gerçekleştirmenin yolu da başta buradan geçiyor. Bu bakımdan, Batı toplumlarının son birkaç yüzyıldaki tarihi, "sürekli bir laikleşme"nin tarihidir.⁸ Ne var ki laiklik, yalnız Batı toplumları için

⁷ Bu konuda özellikle bkz. M. Bedri Gültekin, "Gelenek ve Gelişme", *Saçak*, 1985, sy. 22, s. 32-35.

⁸ Bu gelişme ve varılan çözümlerin genel bir açıklaması olarak bkz. Çetin Özek, *Devlet ve Din*, s. 68 vd., Ada Yayınları, İstanbul (tarihsiz).

bir anlam taşıyor değil; ve yalnız, Batı sınırları içinde kalmış bir olay olmanın çok ilerisinde, dünya çapında bir olay.

Örnek mi istiyorsunuz? İşte, çiçeği burnunda bir gözlem!

Bir yazar, geleneklerine o denli bağlı bildiğimiz Japonya hakkında birtakım gözlemlerde bulunurken, bunlardan birinin de, “Japon toplumunun, kendine özgü Doğulu özellikleri bulunmasına karşın, Batı’nın çağdaş, akılcı ve laik düşünce sistemini özümsemiş insanlardan oluşması”nı gösteriyor ve şöyle diyor: “Bütün doğu toplumlarından ayrı olarak, orada din, varlığı hiç de duyumsanmayan, yalnız Şintonist ya da Budist tapınaklarında ender olarak anımsanan sıradan bir kurumdur. Dine, ne kalkınmanın sağlanması için el açılmış ne de dinin kalkınmaya bir ayakbağı olmasına izin verilmiştir”; ve ekliyor: “Japon toplumunu yöneten kuralların kaynağı din değil, akılcılıktır. Richter ölçeğine göre 5,5-6 gücündeki çok sık rastlanan depremlerde upuzun bir kamyş gibi sallanmakla birlikte ayakta kalan gökdenlenlerin yıkılmaktan korunması için, kimsenin elinde tespihle ya da başka yöntemlerle Tanrı’ya yalvardığına tanık olmadım. Toplum, geleneksel değerlerini korumakla birlikte, yeniliklere tümüyle açık ve akılcılığı yaşamın her yanına egemen kılmış bir olgunluk düzeyindedir.”⁹ Bir önemli kuralı, “yaşamda en gerçek yol gösterici bilimdir” kuralını, toplum yaşamının gerçekten değişmez kılavuzu yapmış bir Doğu ülkesi Japonya; hani şu geleneklere bağlılıkta ilk örnek diye sarıldığımız o ülke.

Laiklik derken tüyleri diken diken olan nice aymaz için ilginç bir gözlem!

Ne var ki, Japonya’nın gelip durduğu noktada hiçbir gariplik yok, tersine kurala uygunluk vardır: Batı’da kapitalizmi kuran, giderek bilimsel ve teknik devrimi gerçekleştiren bütün toplumlar, bilimin ve ilerlemenin yollarını açmak için “laik devrimi”de yaptılar; o toplumların son birkaç yüzyıllık tarihi, gitgide laikleşmenin de tarihidir. Asyalı bir toplum olarak, kafiye XIX. yüzyılın sonlarına doğru, yani gecikerek gelip katılmış olan Japon toplumunun da, feodaliteden kapitalizme, oradan bilimsel ve teknik devrime sıçrayabilmesi için, elbette laik reformu da yapması gerekiyordu. Feodal bir kurumun sultasında kalmayı sürdürerek bugünlere varması mümkün olabilir miydi hiç?

⁹ Ruşen Keleş, “Japon Kalkınması Üzerine Gözlemler”, *Cumhuriyet*, 14 Eylül 1989.

Tekrar edelim: Din, çağımızda toplum çapında değil, sadece birey çapındadır; toplumları yöneten kanunların alabildiğine ortaya çıktığı bir dünyada, şu ya da bu dinin bütün bir toplum adına mesaj sunması, çağını şaşırmış bir anlayışın eseri olabilir ancak.

Konuyu bağlarken eklemiş olalım: Çağımız, düşünce özgürlüğü çağı; inanç, yani istediği dine inanma ya da bir dine inanıp inanmama özgürlüğü ise, insanın, hatta düşünce özgürlüğünden önce kavgasını yapıp elde ettiği, onun kadar kutsal bir hak. Bir dine ya da mezhebe inanmak ya da inanmamak, kişinin bileceği bir şey; her ikisi karşısında hoşgörü ise, insana saygının bir emri; ve aslolan da insan! Bu gerçeği, daha XIII. yüzyılda, bir Anadolu ulusu olan Hacı Bektaş Velî, şu özlü dizeleriyle dile getirir ve ne kadar da güzeldir söylediği:

*Her ne arar isen insanda ara,
Kudüs'te, Mekke'de, hacda değildir*

İSLAMIN ANLAMI

Müslümanların inancına göre, İslam, en son ve en yetkin dindir; Tanrı'nın son buyruğudur o ve bütün insanlar için gönderilmiştir. Öyle olduğu için de, tüm insanlığın bir gün Müslüman olması kaçınılmazdır; bu yolda çağrıda bulunmak ve çalışmak, Müslüman için bir görevdir de. Oysa İslam, bir "Arap ideolojisi" olarak doğmuştur ve, kurucusu Muhammed de, doğrudan doğruya Arap gerçekliğine yanıt vermiştir; bu din, zamanı için bir sentez olmadığı gibi, ilkel inanışlardan yığınla kalıntıyı da içinde barındırmaktadır.

Nasıl?

İSLAMIN KAYNAKLARI

İslam, bilindiği gibi Arabistan'da, Hicaz'da doğdu. Arabistan, Arapça adlandırılışıyla Ceziret-ül Arab, Asya'nın güneybatısında, Kızıldeniz'le İran Körfezi arasında –yaklaşık 3 milyon kilometre karelik– dev bir yarımada'dır. Müslümanlar, bu toprakların, İslamın doğuşundan önce, karanlığa gömülü olduğunu söylerler; o dönem, bir "Cahiliye", yani bilgisizlik dönemidir onlara göre; İslam gelmiş ve tanrısal vahyin ışığıyla aydınlatmıştır her yeri... Yalnızca dinsel açıdan yapılmış böylesi bir değerlendirme, Müslüman gururunu pek okşasa da tarihsel gerçeklere uygun değildir. Arabistan, Akdeniz'in kıyı ülkeleriyle Uzakdoğu arasında bir geçiş bölgesi olan ve tarihi, büyük bölümüyle, Doğu-Batı ticaretinin çalışmalarıyla belirlenmiş bu ülke, belli bir uygarlık gelişmesine de tanık oldu; İslamın öğeleri, bir potada eritilip birleştirilmeden önce, uzun bir gelişmenin sonucu olarak su üstüne çıkmışlardı orada.

Böylece, İslamı asıl çehresiyle tanıyabilmek için, doğduğu ortam ile zamanı iyi bilmek gerekir.¹

Gerçekten Araplar, İslamın ortaya çıktığı VII. yüzyılda, dün-

¹ Bu konuda özellikle bkz. Claude Cahen, *İslâmiyet*, Ankara, 1990. Daha geniş bilgi için, Neşet Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi*, Ankara, 1957.

yaya yeni gelmiş değillerdi. İsa'dan çok önce, adlarını taşıyan –büyük bir bölümü çöllerle kaplı– yarımadaya yerleşmiş, başlıca yardımcıları olan develeriyle göçebe bir yaşam içindeydiler; onların torunları olan bugünkü Bedevilere pek benziyordu durumları. Kabileler halinde örgütlenmişlerdi bu insanlar: Çevresini saygın kişilerin kuşattığı, seçimle gelen bir şeyhin manevi hakemliğinden başka bir otorite tanımıyorlardı; “özgürlük” tutkularını bir kabile dayanışmasıyla dengeliyor ve, yine bu dayanışma ile, kan gütmeye adına ya da nafakalarını sağlayacak çapul ihtiyacı için, başka kabilelere karşı –hemen hemen bitip tükenmez– savaflara atılıyorlardı; daha geniş ya da daha dayanıklı herhangi bir örgütlenişe gitmeleri, örneğin bir federasyon kurmaları da mümkün değildi aslında. Pek yoksul olan dinleri, –bulanık da olsa– eski Samî inançlarına benziyordu; en göze çarpan niteliği de bu dinin, “cin” ve “şeytan” diye adlandırılan varlıklardan korku idi; pek yalın olan ibadetleri, Mekke’de olduğu gibi panayırlarla da denk düşürülen, kutsal taşlar çevresinde toplaşmaktı. Arabistan’da, genel olarak Güney kabileleri (özellikle Yemenli) ile Kuzey kabileleri birbirinden ayrılıyordu; ne var ki, birçok olayların sonucu, yığınla Yemenli kabile, aynı kökten gelen Kuzeyli hısımlarının oturdukları diyarlara göçmüşlerdi. Öte yandan, bu tür ayrımlar, bulanık bir halde de olsa, bir Arap birliği duygusunu önleyen şeyler değildi; bu birlik duygusunu somutlaştıran da, daha o zamandan pek büyük bir olgunluğa varmış olan şiirdi, onun diliydi. Şairler, içlerinde –belki de– en tanınmış İmrulkays, kamuoyunun sesine tercüman oluyor; aşkın, özellikle de kadınlara karşı duyulan aşkın yanı sıra, çöl insanlarının seferlerini, kabilelerin büyük “günler”ini şakıyor, ya da kısa ve özlü söyleşiler içinde bilgeliklerinin öğüt ve derslerini dile getiriyordu.

Bununla beraber, Arabistan’ın saçaklarında, daha gelişmiş toplum biçimleri de görülmüştü tarih boyunca. Örneğin Yemen’de, İsa’dan yüzyıllarca önce, – içinde, adı efsaneleşmiş o pek ünlü Saba Melikesi Belkis’in yer aldığı– bir krallık yaşamıştı. Daha sonraları, Romalılar zamanında, prenslikler kurulmuştu: Ölü Deniz’in doğusunda Petra’daki Nabatîler böyleydi; Arap-Suriye çölünde, batıya doğru giden ticaret yolu üzerinde kurulmuş, –Arapların Zeynep dedikleri– Prenses Zenobia’nın, uzun ömürlü olmasa da ünlü devleti böyledir. Son olarak, Bizanslılarla Sasanîler zamanında, İki Hristiyan Arap prensliğini,

Gassanîlerle Lahmîleri görüyoruz: Bunlardan, Suriye'nin iç taraflarında kurulan Gassanîler Bizans'ın yandaşı, aşağı Fırat'ta kurulan Lahmîler ise Sasanîlerin yandaşı idiler. Daha da dikkat çekici olan şudur: Kinda kabilesi, V. yüzyılda, hem de Arabistan'ın göbeğinde, gerçek bir federasyon bayrağı altında, yığınla kabileyi toplamış, toplayabilmişti. Öte yandan, kimi kentlerde, ensesi kalın kervan tacirlerinin kurdukları –bir bakıma– aristokratik cumhuriyetler vardı; örneğin, Kureyş kabilesinin elindeki Mekke'de böyleydi. Şu nokta pek önemlidir: Ticaret, Kızıldeniz yoluyla olsun, oranın tehlikeye girdiği sıralarda karada kervanlar yoluyla olsun, Arap yarımadasını eline geçirmişti. Kuşkusuz bu konuda da, yarımada dışındaki büyük güçlerin aralarındaki yarışma yankılarını yapıyordu: Sasanîler, Hint Okyanusu'ndaki ticareti kendi tekellerine geçirmek için çabalarken, Bizans, Mısır yoluyla, bağlaşıkları Habeşlerin yardımıyla işin içine sızmaya çalışıyordu. İranlılar ve Habeşler, Güney Arabistan'da önemli yerler üstüne aralarında çekişip durmuşlardı: Yemen'deki sula ma sisteminin, bir Saba kralının vaktiyle yaptırdığı –o ünlü– Ma'rip barajının yıkılması; bunun sonucu ortaya çıkan göçün, aşağı yukarı bütün kabileleri harekete geçirip yeni bir mayalanmaya yol açmasında, bu mücadelelerin büyük payı olsa gerek. Bunlar olurken, yabancı etkiler de gelip girmişti Arabistan'a: Bir ölçüde Aramî ve Hellenistik kültüre boyanmış sınırlardaki Arapların aracılığıyla olsun, Hıristiyan ya da –geleceğin Medine'si– Yesrip'teki gibi Yahudi kolonilerin yerleşmesi yoluyla olsun, açık-seçik görülüyordu bu etkiler. İslam öncesinde Arapların, Yahudi ve Hıristiyan merkezleriyle içli-dışlı olduklarını, gerek Yahudilikten gerek Hıristiyanlıktan çok şey öğrendiklerini ortaya koyan kanıtlar arasında, örneğin yığınla şiir var elimizde. Böylece Araplar, büyük uygarlıkların hiç de dışında değillerdi; tersine onların saçaklarında bulunuyorlardı artık. Gerçi, dirsek dirseğe oldukları yabancılar, büyük ilahiyatçı kişiler değildiler ve onların inançları Doğu'nun bütün inançlarını yansıtıyordu. Öyle de olsa, eski Arap paganizmine oranla büyük yeniliklerdi bunlar; üstelik, maddi durumların kaygılara yol açtığı bir ortamda etkilerini hissettirmeye başlamışlardı.

İşte, "Cahiliye" Arabistan'ının genel görünüşü!

Konunun önemi bakımından birkaç noktada ayrıntıya girelim.

İslamın doğuşunun arifesine rastlayan bu pek önemli dönem boyunca, orta ve kuzey Arabistan halkının egemen sosyal ör-

gütleniş, biçiminin niteliği, Bedevî kabile sistemiydi. Bedevî toplumunda, sosyal birim, topluluk olup birey değildir; birey, ancak bağlı olduğu toplumun bir üyesi olarak, haklara ve görevlere sahipti. Topluluğu ayakta tutup sürekliliğini sağlayan şeydu: Dışarda, çöl yaşamının yoksunluk ve tehlikelerine karşı kendini koruma ihtiyacı; içeride, erkek soyunun üstünlüğüne dayanan kan bağları. Kabilenin geçimi sürülere; ve yerleşik komşularla, Arabistan'ı kat etmeyi hâlâ göze alan kervanları yağmalamaya bağlıydı. Toprakta özel mülkiyet yoktu; otlaklar, su başları vb. üzerinde topluluk hakları vardı. Hatta, belli dönemlerde, sürüler bile kabilenin toplu mülkiyetine geçmiş, yalnız taşınır eşya bireyin olmuştu.

Kabilenin siyasal örgütlenişi ilkeldi: Başta, seyyid ya da şeyh adını taşıyan, seçilmiş bir şef vardı. Bu baş, kabilenin görüşünü yönlendirmekten çok izliyordu onu; ne görev dayatabiliyordu, ne ceza verebiliyordu. Haklar ve görevler, kabilenin bağrında tek başına ailelere aitti. Şeyhin "yönetici" nitelikteki görevi, buyurmaktan çok hakemlikti. Zorlayıcı yetkileri yoktu onun; öyle ki otorite, egemenlik, kamusal cezalar gibi kavramlar, Arap göçebe toplumuna yabancı şeylerdi. Şeyh, genellikle bir tek ailenin üyeleri arasından, kabilenin yasalarınca seçiliyordu; çevresinde, Meclis adı verilen bir yaşlılar kurulu vardı ki, kabiledaki aile başlarıyla klan temsilcilerinden oluşuyordu ve komuoyunun sözcüsü idi. Kabilede kimi klanlar, daha aristokratik olarak görülür durumdaydı.

Kabilenin yaşamı, ataların örfüne göre düzenleniyor ve gücünü de onlara karşı duyulan saygıdan alıyordu; kabile meclisi, bu örfün simgesi ve tek aracı idi. Klanın kan gütme âdeti, anarşiyi önleyen bir önlemdi; canına kıyılmış bir erkeğin hısımlarının, öldüren kişi, ya da onun kabilesi üyelerinden biri üzerinde öç alma görevleri idi.

Ya dinsel yaşamın özellikleri?

Göçebelerin dini, cinlere ve perilere inanma ile, eski Samîlerin çoktanrıçılığının içice geçmiş bir türüydü. Tapılan varlıklar, ağaçlarda, çeşmelerde ve özellikle kutsal taşlarda yaşıyorlardı inanışa göre. Gerçek anlamıyla tanrılar da vardı; içlerinden en önemlileri şu üçüydü: Manât, Uzza ve Al-Lat. Her üçü de, genellikle "Allah" adı verilen bir yüce tanrıya bağımlı idiler. Din, bireysel değil ortaklı. Tanrı ve ibadet, kabile kimliğinin işareti, birliğin ve beraberliğin tek ideolojik deyişi idi; dine uygunluk, si-

yasal meşruiyeti dile getiriyordu; dinden dönmek ise ihanet idi.

Aslında, çölün ahlak ülküsü, pek az yer veriyordu dine. Yüce değerler, kabile dayanışması üstüne kurulan ve onu sürdüren yiğitlik, gönül yüceliği, konukseverlik, bağlılık ve onur düşüncesi idi. Bu bir tür “kabile hümanizması” idi ki, soyut bir hukuk düşüncesi kadar, herhangi bir öbür dünya müdahalesine de kapalıydı. İnsan, ama kabilesi içinde insan, en yüce değerd; o insanın eylemini ve gücünü sınırlayan tek şey vardı olsa olsa: Kör talih! Özetle, Bedevî gerçekçi idi.

Öte yandan, Bedevîlerin sayıca artması ve yayılmasına karşın Arap tarihini yapanlar, yerleşik ögeler ve özellikle de, Arabistan’ı aşip giden ticaret yolları boyunca yaşayıp çalışanlar oldu; bu yolların birbiri ardından yön değiştirmeleri de, Arap tarihinde köklü değişikliklere yol açtı. Nitekim, İsa’dan sonra VI. yüzyılın ikinci yarısında, pek büyük boyutlarda yeni bir değişiklik görüyoruz bu bakımdan: Akdeniz’le Uzakdoğu arasındaki ticaretin o güne değin izlediği Fırat’tan İran körfezine olan yol, Bizansla Persler arasındaki sürekli savaşların yanı sıra, başka nedenlerle de güçleşir; Mısır’daki düzensizlik sonucu, Nil vadisinden Kızıldeniz’e giden yol da kullanılmaz olur. Böylece tacirler, çetin de olsa sakın bir yolu, Suriye’den geçip Yemen doğrultusunda Batı Arabistan’ı aşan yolu seçmek zorunda kalırlar. Ne var ki Yemen, yabancı egemenliği altına düşmüştür; kuzeydeki Nabatî ve Palmyre krallıkları da yoktur artık.

Fırsatı, Mekke yakalar sonunda.

Mekke, pek uygun bir yerde bulunuyordu. Güneyde Yemen’e kuzeyde Akdeniz’e, doğuda İran körfezine, batıda –Kızıldeniz’de bir liman olan– Cidde’ye giden yolların gelip buluştuğu bir noktadaydı. Bir tarihte, İslamın doğuşundan önce, Kuzey Arabistan’dan gelen bir kabile, Kureyş kabilesi işgal etmişti kenti. Çok geçmedi, önemli bir ticaret topluluğu oldu Mekke. Kureyşliler, Bizans’la, Habeşlerle, Perslerle ticaret sözleşmeleri yapmışlardı. Dev ticari işlemler içindeydiler; yılda iki kez kuzeye ve güneye büyük kervanlar yolluyorlardı. Mekke tacirlerinin örgütlendiği işletmeler oradaydı. Yılın öteki mevsimlerinde de, daha az önemli kervanlar yola çıkıyordu ve Afrika’yla da deniz ticareti ilişkisine geçilmişti. Mekke’nin dolayında, yığınla panayır kuruluyordu, içlerinde en önemlisi de Ukaz’dakiydi. Bu panayır, Mekke’nin iktisadi yaşamının bir parçasıydılar ve, dolaydaki göçebelerin arasında, bu kentin etki ve saygınlığını yay-

ma gibi bir rol de oynuyorlardı. Mekke halkı, karmaşıktı: "İç Kureyş" adı verilen asıl yönetici öge, işadamlarından, sarraf ve tacirlerden, işletmecilerden, transit ticaretin sahiplerinden oluşan bir tür tacir aristokrasisi idi; onu "Dış Kureyş" izliyordu ki, daha alçakgönüllü tacirleri içine alıyordu. Son olarak, kentin kenar mahallelerinde, yabancılardan ve Bedevilerden oluşan –deyim yerindeyse– bir "proletarya" görüyoruz. Mekke'nin dışında da, bağımlı Bedevî kabilelerin oluşturduğu "Kureyş'in Arapları" bulunuyordu.

Mekke'nin yönetimini, zengin işadamlarının temsilcilerince yönlendirilen bir "tacir cumhuriyeti" diye nitelendirenler olmuştur. Bununla, Batı örneğindeki kurumlar gelmesin gözlerimizin önüne. Kureyş, göçebelikten henüz kurtulmuştu ve ülküsü de göçbelerin ülküsü olmakta devam ediyordu; yani eylemde alabildiğine özgürlük, kamu otoritesinin ise en azı! Bu sonuncusunu, kabile meclisinin kentteki karşılığı olan *Mala* uyguluyordu. *Mala*, genel oylamayla seçilen eşraf ve aile başlarından oluşuyordu; otoritesi, manevî ve inandırıcı nitelikteydi sadece. Birliğin asıl temeli, tacir sınıfının, onun oluşturduğu oligarşinin dayanışmasıydı. Bu dayanışmanın gücünü, ilerde Muhammed'e karşı mücadelelerinde ortaya koyacaklardı. Ticarî deneyim ve Mekke "burjuvazi"sinin anlayışı, Araplar arasında nadir görülen bir işbirliği, örgütlenme ve kendine güven veriyordu onlara. Daha sonra sultanları altına düşecek olan bir geniş imparatorluğun yönetimi için pek önemli niteliklerdi bunlar.

Ne anlama geliyordu bütün bunlar?

Anlamı şuydu bu gelişmelerin: Kabile ufku artık aşılmıştı!

"Kabile hümanizması"nın ötesinde yeni değerler palazlanıyordu. Çöl insanların geleneksel nitelikleri değildi artık başarıyı sağlayan; kazanç hırsı ve doymazlık, egemen olan buydu. Zenginler, kabilelerinin değil, kendilerinin eseri olan başarının gurur ve kasıntısı içindeydiler; yoksullar, sıradan ve dürüst insanlar ise, acı çekiyorlardı. Öte yandan, sonradan görme kişilerin eleştirilmesinde ölçü alınacak ülkünün, kabile ülküsünün ise eskiyip köhnediği duygusu, berrak olmasa da böyle bir duygu vardı ortada.

Bireyi amaç edinen dinler yayılıyordu. Yahudilik ve Hıristiyanlık, bir bakıma akla sığmayan biçimleriyle de olsa, yandaş toplayabiliyorlardı. Ne var ki, Arap pazarını denetlemek için mücadele eden güçlere bağlı yabancı ideolojilerdi bunlar; onları

olduğu gibi kabul etmek, Arap gururu için alçaltıcıydı bir yerde. Kimi insanlar yeni yollar arıyor, "Allah"tan korkuyor ve sayısız kabile putlarından kuşkuya düşüyorlardı. Aynı zamanda, tüm Arabistan'ı birleştirecek, ona büyük imparatorluklar karşısında saygınlık kazandıracak; bu arada, kazanılmış servetleri ve ticareti koruyup güvence altına alacak, giderek karnı aç Bedevilerin hırslarını, Arapların ticarî etkinliklerine engel olacak yerde, dışarıya doğru çevirecek bir devlete de ihtiyaç vardı. Güney Arabistan'ın göçebelere karşı kolonici, Bedevilerden de pek uzak devletleri bu görevi yerine getirememişlerdi.

Özetle, başta din birliğine dayanan bir Arap ideolojisiyle yönetilen, yeni koşullara uygun, bunun yanı sıra kuşatacağı Bedevî ortama da daha yakın bir Arap devleti: Dönemin temel ihtiyacı buydu; yollar, bunu başaracak bir büyük öncüye de açıktı.

Muhammed, işte böyle bir ortamda ortaya çıkar.

MUHAMMED'İN EYLEMİNİN ÖZÜ

İslamı iyi tanıyabilmek, kurucusunu da iyi bilmeye bağlı²

Büyük Fransız yazarı Ernest Renan, İsa'nın tersine, Muhammed'in yaşamının, tarihin olanca aydınlığıyla dolu olduğunu söylüyordu. Aslında, Peygamberin yaşamı üstüne yazılmış ayrıntılı geleneksel eserlerin çokluğuna bakıp gerçekdışı bir değerlendirmedir bu. Muhammed'in yaşamı, küçük ya da büyük yığınla eserde anlatılmıştır. Bunların içinde, en az yansız olduğu için değerli olanı, 768'te ölen Ebu İshak'ın kitabıdır. Ne var ki, bu eseri de, 834'te ölen Ebu Hişam'ın anlattıklarında buluyoruz; bir de, 923'te ölen ünlü tarihçi Tabarî'nin tarihinde, parçalar halinde mevcut. Onun yaşamı üzerine yazılanlar, tarih bakımından ne kadar yeni ise, o kadar da bulanık; hele hadisler, yani Peygamberin çeşitli olay ve vesilelerle söyledikleri, ölümünden yıllar sonra derlendiği ve işin içine siyasal saptırmalar da katıldığı için, bambaşka bir çehre çıkarıyor karşımıza. Bin yılı aşkın bir süredir, özellikle Müslümanların çizdikleri tip, her türlü eksiklikten arınmış doğaüstü ülküsel bir insan tipidir. Çağdaş bilim ise, hadisleri tarihsel ve psikolojik bir çözümlemeye

² Buradaki açıklamalarımızın temel kaynağı olarak bkz. Bernard Lewis, *Les arabes dans l'histoire*, Bruxelles, 1958, s. 33 vd; ayrıca Maxime Rodinson, *Mahomet*, 2 éd., Paris, 1968.

tâbi tutmaya başladığı günden beri, bambaşka bir portre koyar oldu önümüze. Şu da kabul edilen gerçeklerden biri bugün: Muhammed'in yaşamı ve düşünceleriyle ilgili baş kaynak, nedensiz karışık olursa olsun, bizzat Kuran'ın kendisidir. Mekke ve Medine halkına Tanrı kelamı diye söyledikleri, bu kitapta toplanmış durumda ve bunlar, tartışmalar bir yana gerçekten de onun dedikleri.

Muhammed'in yaşamını anlatırken, "Vahiy"den önceki yıllar, Mekke dönemi ve Medine dönemi diye üçe ayırmak, kolaylık sağlanmasının yanı sıra, onun eylemi bakımından da aydınlatıcı.

Neler görüyoruz bu üç ayrı aşamada?

Muhammed'in "Vahiy"den önceki yaşamı üstüne güvenilir pek az şey var elimizde; bu dönemi, sonraki gelenek, allayıp pullayıp efsaneleştirmiştir üstelik. Muhammed, bir olasılıkla 571 yılında, Mekke'de doğdu; 579'da ölen İran şahı I. Keyhüsrev yaşarken, onun doğmuş olduğuna kesin olarak bakmalı. Adı, "öğülmüş" anlamına gelen Muhammed, pek yaygındı Araplar arasında. Abdullah adlı birinin oğluydu; annesinin adı ise Âmine idi.

Hatırlatmakta yarar var: Mekke kenti, VI. yüzyılda Arabistan'ın en önemli merkeziydi. Tapınağı Kabe sayesinde dinsel bir kentti; ticaret yönünden ise, uzun zamandan beri Petra'nın yerine geçmişti. Başta ticaret ve hac dönemlerinin sağladığı yararlarla yaşayan Mekkeli tacirler, bir tür aristokrasi oluşturuyorlardı kentte; ve bu aristokrasi, kökenini ta Peygamber İbrahim'e değin çıkaran Kureyş kabilesindendi. Kabile, birçok ailelere bölünmüştü; içlerinde özellikle ikisi, Emevîler ile Haşimîler başta geliyordu. Haşimî ailesi, en zengin olanı değildi gerçi, ancak en soylu olanıydı ve, kentin siyasal ve askerî yönetimini elinde tutan Emevî ailesinden daha az güçlü de olsa, tüm ülkede bu saygınlıktan yararlanıyordu; Kabe'de önemli görevleri elinde tuttuğu için, hac zamanında büyük bir rol de oynuyordu. Muhammed, bu ailedendi işte. Ancak, egemen oligarşinin bir parçası da değildi. Muhammed, pek küçükken babasını, arkasından da anasını yitirir. Küçük öksüze dedesi sahip çıkar önce; sonra da, amcalarından Ebu Talib yanına alır. Hali vakti yerinde bir tacir olan bu kişi, yaşama hazırlamaya çalışır genç Muhammed'i. İş için yaptığı yolculuklarda, özellikle Suriye'ye gittiğinde, onu da götürmüş olmalı yanında; herhalde kervan sürmüş, koyun da

otlatmıştır. Geleceğin peygamberinin gençliği hakkında elimizdeki kırık dökük bilgiler bunlar yalnız. Kuran'ın, yetimler ve öksüzlere olanca özenin gösterilmesi hakkındaki ısrarlarından anlıyoruz ki, Muhammed'in çocukluk ve gençlik yılları acılarla geçmiştir.

Yirmi beş yaşına doğru, kendisi de kervan düzenleyen Mekke'li zengin bir dulun, Hatice'nin hizmetine girer; işlerini çekip çevirirken güvenini de kazanır. Kadın âşık olup evlenmeyi önerir ona; aralarında hayli yaş farkı da olsa, evlenirler. Birçok çocukları olacaktır bu evlilikten; ancak içlerinden yalnız kızlar yaşayacaktır; kızlarından Fatma'yı da, amcası Ebu Talip'in oğlu Ali'yle evlendirecektir ilerde.

Evlilik, ister istemez bir gönenç getirir Muhammed'in yaşamına; önde gelen kişiler arasına da girer. Hatta, Hatice'nin verdiği Hristiyan bir kölesi de vardır: Zeyd; bir tarihte azad eder onu. Gerçi maddî kaygıları yoktur, ama ruh dünyasında sorunları vardır: Zeki, ölçülü ve pek gerçekçi de olsa, sinirli ve tutkulu bir yaradılıştadır; özlemlerle dolu bir insandır. Nedenleri de vardır: Gençliği yığınla doyumsuzluklarla geçmiştir; eşraf, çokkanlı bir ortamda yaşamın zevkini çıkarırken, kendisinden hayli yaşlı tek bir kadınla yetinmek zorunda kalmıştır o; Arapların pek önem verdikleri erkek çocuğa sahip olamayışının doğurduğu hayal kırıklıkları içindedir. Son olarak, yoksulluğu ve yoksulların acısını görüp tanıdığı halde, insanoğlunun, hele hele kentin yönetiminde bulunanların iş dünyasındaki tavırlarından ve bu acılar karşısındaki vurdumduymazlığından tedirgindir.

Öyle olunca, toplumun kendisine sunduğu ideoloji karşısında eleştiriye girişmemesi mümkün müydü?

Muhammed'in, çoğu sorun gibi, manevi gelişmesinin temel kaynakları da hayli tartışmaya yol açmıştır. Yahudilerin ve Hristiyanların etkisinde kaldığı açık: Tektanrıcılık, vahiy ve Kutsal Kitap'ta geçen daha birçok kavramın Kuran'da yer alması bunu gösteriyor bize. Ne var ki, Muhammed, Kutsal Kitab'ı okumamıştı; Müslümanlar, okuması-yazması olmadığını söylerler onun. Ne olursa olsun, Kutsal Kitap'taki öyküleri bize aktarma biçimi ve biçemi, onunla ilgili bilgilerini dolaylı yoldan edindiğini düşündürmeye götürüyor bizi; belki de Yahudi ve Hristiyan tacirlerden ve yolculardan öğrendi bunları, öyle olunca da yığınla düzmece etki gelip girdi işin içine. Gelenek, Haniflerden söz eder: Halktaki putataparlıktan hoşnut olmayan

Mekkelî kişilerdi bunlar; Yahudiliği ya da Hıristiyanlığı da bir yana bırakarak, daha arınmış bir dinden yana insanlardı. Muhammed'in manevî dünyasının kaynaklarını işte bu *Hanifler* arasında aramak daha doğru olacak belki de.

Kırk yaşına doğru, Tanrı'nın çağrısını duyar ilk kez. Hıristiyanlar ve onlara özenen Araplar gibi, zaman zaman çileye çekildiği bir mağarada, bir seher vakti, Cebrail, Tanrı'nın sözlerini iletir ona. Çevresine korku ve kaygılarını açıklar Muhammed ve kendisini "cin çarpmış" sanarak, bu meleğin söylediklerini reddetmeye başlar; onun her görünüşünde mistik bir hale girer, kendinden geçer. Kuşkusuz hayaldir gördüğü; adı ne olursa olsun, ruhsal bir bunalım içindedir; nitekim, canına kıyma girişimlerinde bulunur bir ara.

Ancak, içtenliğine de inanmak gerekir Muhammed'in. Başta eşi olmak üzere, dar bir dost çevrenin manevî desteğini görür önce; kendisine ilk inananlar, Hatice, amcasının oğlu Ali ve kölesi Zeyd olur. Gitgide ağırlığını hissettiği Tanrı buyruğunu sonra sonra herkese açıklamaya başlar. Mekkeliler, ilk söylediklerini tehlikeli bulmazlar ve karşı çıkmazlar. O sıralarda, yeni bir din kurma düşüncesine de sahip değildi bir olasılıkla; daha önce başka halklara kendi dillerinde nasıl bir vahiy götürülmüşse, o da Araplara, Arapça bir vahiyde bulunmanın aranışı içindeydi. Kuran'ın Mekke dönemine rastlayan sureleri, özellikle dinsel bir nitelik taşır; ve esas olarak da Tek-Tanrı düşüncesini, putataparlığın kötülüğünü ve Son Hükümün pek yakın oluşunu işlerler.

Ne var ki, Muhammed, daha iğneleyici hale geldikçe, Mekke'deki yerleşik dini daha açıkça eleştirdikçe, yönetici kesim arasında tepki sertleşir.

Yeni din topluluğu ile Mekke oligarşisi arasındaki çatışma, bir sınıf çatışması mıydı? Egemen "burjuva" oligarşisine karşı, ayrıcalıksız insanları ve onların istemlerini mi temsil etmiş oluyordu Muhammed?

Bir bakıma öyle! Peygamberin ilk yandaşları açıkça yoksul sınıftan insanlardı; ve karşılaştıkları tepki de, büyük bölümüyle iktisadî bir nitelik taşıyordu. Öte yandan bu tepki, Mekke'nin eski dininin ortadan kaldırılmasıyla, kentin ve tapınağın, tek hac ve iş merkezi olmasının sağladığı yararlardan yoksun kalacakları korkusundan kaynaklanıyordu. Dahası, egemen ailelerden birine mensup olmayan bir kişiden geliyordu eleştiri.

Bu direniş, kaynakları bakımından iktisadî de olsa, dinselden

çok siyasal biçimde kendisini ortaya koyar ve bizzat Muhammed'i de siyasal eylemin içine iter. Müslümanlara karşı, şu ya da bu ölçüde kovuşturma başlar; bir grup müminin Habeşistan'a kaçmasına yol açacak denli de serttir yapılanlar. Mekke'de kalmak olanı yoktur artık. Ne var ki, zulüm de olsa, İslam yeni yandaşlar kazanmaya devam eder ve en ünlüleri arasında da şunlar vardır: Ebu Bekir; orta halli bir aileden gelen, kararları ve eylemlerindeki çabukluk ezilenlere pek büyük bir destek sağlayacak olan Ömer; Mekke'nin egemen ailelerinden biri olan Emevîlerden Osman. Muhammed'in egemen sınıftan elde ettiği tek önemli yandaşı bu sonuncusu. Ne var ki, daha çarpıcı başarılar elde etme umudu iyice kırılınca, Muhammed, Mekke'yi terk etmek zorunda kalır. Ta'ifte barınma yolundaki girişimi sonuç vermeyince de, Medine halkının davetini kabul eder ve gidip oraya yerleşir.

Mekke'nin bir beş yüz kilometre kadar kuzeyinde bulunan Medine'yi, kuzeyden gelmiş Yahudi kabileler kurmuşlardı; içlerinde *Benî Nadir* ile *Benî Kuraiza* özellikle önemliydi. Kentin görece zenginliği, kimi Arapları da çekmişti oraya; onlar da, Yahudilerin müşterisi olmuş, giderek bağımlılaşmışlardı. Ne var ki, Medine, ya da İslamdan önceki adıyla Yesrip, istikrarlı hiçbir yönetime sahip değildi. Kent, birbirine düşman iki Arap kabilelerinin, *Aws* ile *Hazraç* kabilelerinin çalışmalarıyla çalkalanıyordu. Yahudiler ise, onlar arasında bir dengeyi tutturmanın çabası içindeydiler. Yahudiler, çiftçi ve zanaatçı oldukları için, hem iktisadî hem de kültürel yönden Araplara üstündüler; öyle olunca da, onların tiksintisini topluyorlardı üzerlerine. Nitekim, Araplar, Muhammed'in başkanlığında birleşir birleşmez Yahudilere saldıracak ve saf dışı edeceklerdir onları.

İşte, Medineliler, Tanrıca görevlendirilmiş bir kişi olmaktan çok, kendi iç çatışmalarına hakem olabilecek, gerçekten akli başında güçlü bir kişi olduğu için çağırıyorlardı onu. İslam, yeni bir din olarak değil, güvenlik ve disiplin vaadeden bir sistem olarak yararlıydı onlara. Mekkelilerden farklı olarak, paganizme yatırılmış bir sermayeleri yoktu; İslam, siyasal ve sosyal ihtiyaçlarına yanıt verebiliyorsa, onun dinsel görünüşünü pekâlâ kabul edebilirlerdi. Yeni dine girişleri çok sonra oldu.

Hicret, uzun görüşmelerin sonucu kararlaştırıldı. İsa'dan sonra 622 yılında gerçekleşti. İslam tarihinde, ilk kesin tarih budur. Muhammed'in yaşamında bir dönüm noktası idi bu; İslamda da bir devrim!

Niçin öyle?

Çünkü Muhammed, bir bakıma sıradan bir kişiydi Mekke'de; Medine'de ise, bir topluluğun başı oluyordu. Mekke'de, yerleşik dine karşı –az çok edilgin– bir karşı koyuşla yetinmek zorunda kalmıştı; Medine'de ise yönetecekti. Mekke'de İslamı vaaz ediyordu; Medine'de ise uygulayabilecekti onu. Bu değişiklik, karakterini, eylemlerini ve görüşlerini etkiledi ister istemez.

Muhammed'in Medine'deki yönetimi, doğaldır ki kolay olmadı; başlarda ciddi güçlüklerle karşılaştı. Kendisine yürekten bağlı yandaşları pek azdı: Bunlar, Mekke'den ayrıldığı günden beri ona yoldaşlık edenlerdi ki, "göçedenler" anlamında *Muhacirun* diye adlandırılıyorlardı; bir de "yardımcılar" anlamına gelen Medineli *Ensariler* vardı ki, Muhammed'i kente içtenlikle çağırılmış olan kimselerdi. Ensariler'in göğüslemek zorunda oldukları bir muhalefet de palazlanmıştı: "İki yüzlüler" anlamına *Munafikun* deniyordu kendilerine; Muhammed'in Medine'ye çağrılmasında duraksamalı davranmış kişilerdi bunlar. Bu muhalefet sadece siyasal da olsa yine de korkutucu idi. Daha sonra, söz konusu Munafikun, kendilerine sağlayacağı maddi yararlar nedeniyle, yeni inanca sarılmaya razı oldular.

Asıl önemlisi, Muhammed, Yahudiler nezdinde dostça bir kabul göreceğini umuyordu; bağlı oldukları inanç ve Kutsal Kitap, onları, Arap peygamberinin istemlerini sevgi ve anlayışla karşılamaya götüreceği düşüncesindeydi. Onları yatıştırmak amacıyla, Muhammed, tuttu yığınla Yahudi dinsel âdetini kabul etti; *küppür* orucu ile, yüzünü Kudüs'e çevirerek dua, bunlar arasındaydı. Ne var ki, Yahudiler, peygamberin istemlerini, horlayarak bir yana attılar; muhalefetleri, açıktır ki dinsel alandı ve Muhammed'in en duyarlı olduğu bir konuydu bu. Muhammed, onların desteğine fazla güvenilemeyeceğini fark edince, Yahudi âdetlerinden vazgeçti; duada yüz çevrilecek yer olarak, Kudüs'ün yerine Mekke'yi kabul etti ve bu, inancına daha Arap, daha ulusal bir nitelik verdi.

Öte yandan, kendini ve yandaşlarını, Kureyş'in şiddetli muhalefetine karşı korumak için de önlemler almalıydı ve, her şeyden önce de, siyasal bir nitelik taşımalıydı bunlar. Dinsel düşünceleri, gerçek amacı, bir siyasal partinin desteğini gerektiriyordu. Öyle olunca da, siyasal iktidarını bir dinsel otoriteye dönüştürmek amacıyla, ustaca bir diplomasiye başvurdu. Arap tarihçileri, geçerliliği tartışmasız olan bir belgeyi koruyup ulaştırmışlardır

bize; Medine Anayasasının bir çekirdeğidir bu. Tarihçi şöyle diyor: "Muhammed, bir belge kaleme alıp, Muhacirun'la Ensariler arasında dağıttı. Belge, Yahudilerle sözleşmeyi içeren bir antlaşma idi ve onların dinlerini serbestçe yerine getirebilmeleri ve mallarını serbestçe kullanabilmelerini onaylıyordu; bunun yanı sıra, kimi koşullar dayatırken onlara, kimi yararlar da sağlıyordu." Bu belge, aslında bugün anladığımız anlamda bir antlaşma olmayıp, tek yanlı bir bildiridir daha çok. Doğrudan doğruya yönetim ve uygulamayla ilgili bir nitelik taşır; öyle olduğu içinde, amacı, peygamberin ihtiyatlı karakterini gösterir. Mekke'den göçedenlerle Medine kabileleri, bu kabilelerle Yahudiler arasındaki ilişkileri sağlıyordu. Böylece kurulan topluluk, Arapça adlandırışıyla *Ümmet*, yaşamsal önemde kimi değişiklikleri içerdiği için, İslam öncesi kente göre bir ilerleme idi ve İslam despotizmine doğru da ilk adımı atıyordu. Antlaşma, kabile örgütlenişini ve âdetlerini doğrulayıp onaylıyordu; her kabile, başkalarına karşı kendi görevleriyle ayrıcalıklarını koruyordu. Ne var ki, *Ümmet*'in içinde, bütün bu haklara son verilmişti; her tartışma Muhammed'in hakemliğine tâbiydi. Tek istisna Kureys'ti. Hiçbir kesim bir dış örgütle yalnız başına barış yapmayacaktı; ve *ümme*'e karşı çıkanlar kanundışı sayılacaktı.

Böylece *ümme*t, İslam öncesi Arabistan'daki sosyal düzenin yerine geçmekten çok, tamamlıyordu onu; ve bütün ideolojisi, kabile yapısı üzerine kuruluydu. Mülkiyet, evlilik, aynı kabilenin üyeleri arasındaki ilişkiler bakımından, İslam öncesi uygulamaları koruyordu. Şurası da ilginçtir; Arap Peygamberin bu ilk anayasası, hemen hemen sadece yurttaşlar arasındaki medenî ve siyasal ilişkileri ve bir de dışarıyla olan ilişkileri göz önünde tutuyordu.

Bununla beraber, önemli değişiklikler de oldu.

Başta geleni, kan bağlarının yerine inanç bağlarının geçmesi idi. İslam öncesi kabilede, Tanrı ve din, ulusallığın simgesiydi ve dinden dönüş, ihanetin işaretiydi. Değişiklik şunu amaçlıyordu: *ümme*t içinde kan bağından doğan oç yasaklanmıştı; ve hakemlik sayesinde pek büyük bir birlik öngörülmüştü. Yeni otorite anlayışı da önemliydi: *ümme*t'in şeyhi Muhammed de, dine gerçekten inananlar üzerinde, yetkilerini, şarta bağlı olarak değil, mutlak ve dinsel bir otorite aracılığıyla kullanıyordu. Otoritenin kaynağı, kamuoyundan Tanrı'ya aktarılmıştı; Tanrı da Muhammed'e, seçtiği elçisine bırakıyordu onu.

Böylece, çifte niteliği vardı ümmet'in: Bir yandan, bir siyasal örgüt, Muhammed'in şeyhi olduğu, Müslümanların ve başkalarının da üyesi oldukları yeni tip bir kabileydi bu; öte yandan, ümmet, dinsel bir anlam taşıyordu, bir teokrasi oluşturuyordu. Muhammed'in ve çağdaşlarının gözünde, siyasal amaçlarla dinsel amaçlar, birbirinden ayrı şeyler değildi. Bu ikicilik, İslam toplumunun mayasındadır; ümmet'le Muhammed de, söz konusu zaman ve ortamda, kaçınılmaz olarak bunun tohumu, filizi idiler. İlkel Arap dünyasında, din, siyasal bir anlam taşımak zorundaydı; çünkü, bir başka formül mümkün değildi. Buna karşılık, din, yalnız o, bir devletin yapısını pekiştirip sağlamlaştırabilirdi; başka bir siyasal otorite kavramı Araplara yabancı idi.

Bir önemli konu daha vardı: Geçim derdi!

Kökünden kopmuş ve Medinelilere de her bakımdan yük olup bağımlı olmak istemeyen göçmenler, kendilerine açık bulunan bir yola çevirdiler yüzlerini: Kervan soymaktı bu! Bir peygamberin, kendi yandaşlarını alıp kervan soygunlarına götürmesi, bize garip görünebilir bugün; ne var ki, sözünü ettiğimiz halkların yaşam koşulları ve ahlaki düşünceleri bakımından doğal ve meşru bir uğraştı bu; öyle olduğu için de, Muhammed, bunu uyguladığından dolayı saygınlığını yitirmez. Ayrıca, Mekke ticaretine karşı böyle seferlerin çifte amacı vardı: Bir yandan, yeni dini kabule zorlayacak tek araç olarak, bu kentin ablukasını sürdürmeye yardımcı olmak; öte yandan, Medine'deki ümmet'in iktidarını, zenginlik ve saygınlığını arttırmaktı bu amaçlar.

Gerçekten, 624 yılında, üç yüz Müslüman, Bedir'de, bir Mekke kervanını bastırıp yağmaladılar ve büyük bir ganimet ele geçirdiler; onların bu başarısını da, Kuran, tannsal bir lütfün işareti diye kutlar. Bedir olayı, topluluğu iktidara kavuşturmada rol oynadı ve yeni tipte bir vahyin de başlangıcı oldu. O andan başlayarak, Medine'deki vahiyler, Mekke'dekilerden pek farklıdır: Bu vahiyler, yönetimin pratik sorunlarını, ganimetin bölüştürülmesini ve buna benzer konuları alıp işlerler. Öte yandan, Bedir zaferi, Yahudilere ve arkasından da Hıristiyanlara karşı bir tepkiyi mümkün kıldı: Muhammed'in gelişini haber veren vahiyleri gizlemek amacıyla, kendi kutsal kitaplarını bozup değiştirdikleri suçlaması yöneltildi onlara. Ayrıca, İslam da değişmeye başlıyordu. Muhammed, açıkça yeni bir din vaaz ediyordu; kendisi de "Peygamberlerin Mührü" idi. Bütün eski inançların üstüne dayandırılan

yeni din, artık tanımlanmıştı ve bağımsızlık kazanıyordu. Muhammed, İslamı vahyedilmiş büyük dinlere bağlıyor; Peygamber İbrahim'i Kabe'nin kurucusu yaparak, Arap paganlığının kimi görünüşlerini de bütüne katıyordu. Yeni inanç, böylece daha da Arap bir niteliğe bürünüyordu; Mekke'deki Kabe hac yeri seçildiği için de, bu kentin fethedilmesi dinsel bir görev haline geldi.

Ne var ki Kureyş, 625 yılının martında, Medine'nin gitgide artan kervan soygunculuğunun tehlikesine karşı tepki gösterdi: Muhammed'e karşı bir sefer düzenlendi ve Müslümanlar, Uhud eteklerinde tepelendiler. Ancak Mekkeliler, onları Medine'ye kadar sürecektir gücü kendilerinde bulamamışlardı; çaresiz yerlerine döndüler. Müslüman topluluk, soğukkanlılığını yitirmemişti yine de; Bedir olayının arkasından olduğu gibi, Muhammed, bir başka Yahudi kabilesine saldırdı ve kovdu. Kureyş de mücadeleyi terk etmiş değildi; 627 yılının ilkbaharında, Mekkelilerden oluşan bir on bin kişilik ordu Medine'nin üstüne yürüdü ve kuşattı onu. Kentin dolayına kazılan hendekler, kuşatıcıların hünerini boşa çıkarmak için yetti ve kırk gün sonra geri çekildiler; bu stratejik önlemi de, İslamı kabul etmiş bir İranlının önerdiği söylenir. "Hendek Savunması"nın arkasından *Kurayza* adlı Yahudi kabilesi yok edildi.

628 yılı ilkbaharının başlarında, Muhammed, Mekke'ye karşı bir saldırıya geçme bakımından kendini güçlü hissetti; yola koyulduğunda ise, pek zamansız olduğunu fark etti bu girişimin ve sefer, barışçı bir hacca dönüştürüldü. Aslında Mekkeliler de silahlı mücadeleye bir son vermek istiyorlardı; Mekke tacirleri, eski üstünlüklerini yeni toplumda da sürdürebilmek amacıyla, Müslüman olmaya, bir ihtiyatlılık önlemi olarak bakmaya başlamışlardı. Sonunda, Müslüman şefleri ile Mekke'li görüşmeciler, Mekke'yi çevreleyen kutsal bölgenin sınırlarında, Hudaybiya denilen bir yerde bir araya geldiler. Orada, İslam öncesi bir âdete uyularak yılın belli dönemlerinde savaşılmıyordu. Görüşmeler sonunda, on yıllık bir ateşkes anlaşmasına varıldı; Müslümanlar, gelecek yıl için Mekke'ye hacca gitme ve orada üç gün kalma hakkını elde ediyorlardı. Müslümanların içinde en coşkulu olanları, kesin bir çözüme varmadığı gerekçesiyle, bir ölçüde karşı çıktılar bu sonuca. Aslında, Muhammed için bir başarıydı bu. Gerçi antlaşmanın kimi hükümleri aleyhineydi ve kervan soygunları da yasaklanmıştı; öyle de olsa, Mekke'nin güçlülükleri, onunla bir antlaşmaya girişmişler ve böylece de otorite-

tesini tanımışlardı. Ne var ki, Yahudilerin oturduğu Hayber vahasına karşı bir saldırı, dikkatleri başka yöne çevirdi. Hayber üzerinde Müslüman zaferi, Müslüman bir devletle, Müslüman olmayıp da boyun eğdirilmiş bir halk arasındaki ilişkinin ilk işaretiydi; gelecekte bu türden ilişkilerin temelini atıyordu. Yahudiler, topraklarını ellerinde tutuyorlardı; ancak, ürünün yarısı tutarında bir vergi ödeyeceklerdi.

Ertesi yıl, Muhammed ve iki yüz yandaşı Mekke'ye hac için yola çıktılar; orada yeni inancın kazanmış olduğu saygınlık ve gitgide artan gücü, yeni yandaşlar sağladı. Onlar arasında Amr İbnül As ile Halid bin Velid de bulunuyordu ki, gelecekteki İslam zaferlerinde önemli roller oynayacaklardır ikisi de. Son olarak 630 yılının Ocağında, görünüşe göre kişisel bir tartışmanın arkasından Mekkeli birinin bir Müslümanı öldürmesi, bir savaş nedeni sayılarak, Muhammed, Mekke'nin üzerine yürür, savaşızsız ele geçirir kenti; Kabe'ye girer ve bütün putları parçalar. Son hasımları da ona katılır; ödül olarak da, ganimetten büyük paylar alır ve yüksek görevler elde ederler.

İslam, Mekke'de de iktidarını kurmuştur.

631 yılında, başkaldıran kimi Arap kabileleri ile Bedeviler üzerinde, Huneyn geçidinde bir zaferini görüyoruz Peygamberin. Az çok içten de olsa, İslama girişler, siyasal yönden boyun eğmeyi de beraberinde getiriyordu. 632 yılına doğru, başkalarının havarilik ve peygamberlik iddialarına karşın, hemen bütün Arabistan İslama kazanılmıştı. Muhammed'in kurduğu devlet sistemi, kabileler arasında çapul ve talana son vererek yeni kaynakları başka yerlerde aramayı dayatıyordu. Filistin'deki Bizans sınırlarına seferler yapılırsa da, fazla bir sonuç vermezler. Peygamber, 632 yılında "Veda Haccı" denen ziyaretini yapar Mekke'ye; orada insan hak ve görevlerini anlatan ünlü Veda Hutbesi'ni verir. Aynı gün vahyedilen bir Kuran ayeti, Muhammed'in tanrısal görevinin son bulduğunu açıklar; öyle der o âyette: "Bugün sizin dininizi kemale erdirdim ve üzerinizdeki nimetlerimi tamamladım. Size din olarak İslamı verip ondan hoşnut oldum." (*Maide Suresi*, 3). Medine'ye dönüşten birkaç ay sonra hastalanır ve ölür Peygamber.

Medine'ye gömerler onu.

Kişiliği ne denli karmaşık olursa olsun, Muhammed, tarihin en önemli insanlarından biridir kuşkusuz, inançlarına olan bağlılık ve direşkenlik: Eylemini belirleyen bunlar olmuştur başta.

Ama, son bir çözümlemede nedir eyleminin özü? Bir Müslümanın buna vereceği yanıt pek kısadır: "Muhammed, Allanın kela-mını insanlığa müjdelemek için, onun yolladığı son ve en büyük peygamberdir." Ne var ki, tarihçi için hiçbir anlamı yoktur bu sözün. Ona göre, Muhammed, devrindeki Araplar arasında zaten var olan akımlara canlılık getirip yeni bir yön verdi; Arap-larda bir ulusal canlanışın ye yayılışın gizli kalmış güçlerine ye-ni bir yol çizmiştir o. Öldüğünde arkaya bıraktığı, kabile örgüt-lenişinden üstün bir toplum taslağı ve, henüz dayanıksız da ol-sa, tarihinde ilk kez birleşmiş –ya da federe halindeki– bir Ara-bistan'dı. Kurduğu yapının, kendisinden sonra yıkılmayıp daha başka ufuklara doğru genişlemesi, siyasal, sosyal ve manevi bir ihtiyaca yanıt verdiğinin işaretidir.

Bu ihtiyacın ne olduğunu ilerde belirteceğiz.

Ancak, din olarak ne getirmiştir, nedir İslam?

İSLAM, BİR ARAP İDEOLOJİSİDİR

XIX. yüzyılda yaşamış ünlü bir Alman düşünürü Otto Pfl-eiderer'in, dinlerle ilgili olarak yaptığı ilginç bir sınıflama vardır: Dinsel bilincin özünde yatan iki temel ögenin, "insanın özgürlü-ğü" ile "kutsal gerçekliğe bağımlılığı" arasındaki gerilime ve karşılıklı ilişkiye dayanır bu sınıflama. Gerçekten Pfl-eiderer'e göre, eski Sami dinleri ile Mısır ve Çin dinlerinde, bağımlılık duygusu hemen bütünüyle egemendi; Hint, Germen, Yunan ve Roma dinlerinde ise, özgürlük duygusu bağımlılık duygusunu dışlıyordu. İki ögenin de önemini yadsımayan, ama birine daha büyük ağırlık veren dinlerden Zerdüşti dini özgürlük bilincini, Brahman dini ve Budizm ise bağımlılık duygusunu önde tutar. Son olarak, iki ögeyi dengeleyen dinlerden İslamda bağımlılık ögesi, Yahudilikte ise özgürlük duygusu –az da olsa– ağır basar; Hristiyanlıkta ise, iki öge bütünüyle içice geçmiştir.³

Bu ilginç gözlemi de hatırdı tutarak konuşmuş olalım.⁴

³ Bkz. *Ana Britannica*, "Din" maddesi.

⁴ Ayrıca bkz. Mircea Eliade/ İoan P. Couliano, *Dictionnaire des religions* Pa-ris, 1990; Louis Gardet, *İslâm. Religion et communauté*, Paris, 1967; Gaston Wiet, "İslam" in *Histoire universelle* (Encyclopédie la Pléiade), tome II Paris, 1957 s. 54 vd; Nathan Söderblom, *Manuel d'histoire des religions*, Paris, 1925, s. 152 vd. Türkçede özellikle şu eser: Erdoğan Aydın, *İslamiyet Gerçeği 1*, Kaynak Yay., 2. bası, İstanbul 1993.

İslam öğretisi, pek özgün değildir aslında; bir bireşim (sentez) savında da olsa, "seçmecilik"ten öteye gidememiştir. İçerdiği kimi öğeleri, ortaya çıktığı toplumdaki en ilkel inançlardan geliyor; "tek Tanrı" düşüncesi, "son hüküm", "cennet" ve "cehennem" gibi inançları da Musevilikle Hristiyanlıktan.

Museviliğe borçları ise, Hristiyanlığa olduğundan fazla.

Böylece İslam, Yahudi ve Hristiyan öğretileriyle Arap paganizminin geleneklerinin bağdaştırılmasıdır; Yahudiliğe ve Hristiyanlığa pek yakın olan bu din, derinden derine Arap değerleriyle, giderek diliyle damgalıdır.

Aslında, Muhammed'in kendisi de, yeni bir din getirmediğini sık sık tekrarlamıştır: Ona göre, İslam, Tanrı'nın vaktiyle Peygamber İbrahim'e gönderdiği ve onun da İsmail'e devrettiği dinin, ilk ve duru biçimiyle alınıp yerli yerine oturtulmasıdır; bu ilk dini, Musa'dan İsa'ya değin yığınla peygamber, Yahudilere ve Hristiyanlara çağlar boyunca hep hatırlatıp durdukları halde, onlar dinlemeyip bozmuşlardır; Tanrı, Muhammed'in aracılığıyla, yeniden ve son bir kez düzeltmektedir.

Bu saptayış, Kuran'la olmuştur ve Tanrı kelimidir o.

Dinin, ibadetle ilgili olarak, günde beş vakit "namaz" kılmak; yılda bir ay, Ramazanda "oruç" tutmak; gelirinin onda birini topluma "zekât" olarak vermek; sağlığı ve mali durumu elveriyorsa –en az bir kez– Mekke ve Medine'ye "hac"a gitmek gibi dayattığı görevlerin yanı sıra, şarap ve mayalanmış içkiler içme-me, domuz eti yememe, faiz almama, dört kadından fazlasıyla evlenmeme gibi yasaklamaları varsa da, asıl önemli olan İslami inancın yapısı, özü.

Ne görüyoruz bu bakımdan?

İslamda –bir bakıma hayli yalın olan– inancın (iman) temeli şudur: Her şeyin yaratıcısı ve sahibi, mutlak güçlü ve ebebî tek bir Tanrı'ya, yani Allah'a inanmak; onun yanı sıra, peygamberlere, meleklerle, vahyedilmiş kitaplara, diriliş gününe ve yazgıya (kader) inanmak; bu peygamberler içinde Muhammed sonuncusu, kitaplar içinde de Kuran, sonuncusu ve tek gereklisidir.

Bunlara inanmakla *Müslim* ya da *Müslüman* olunur.

Başta, tek Tanrı'ya ve onun mutlak iradesine inanış geliyor. Tanrı tektir; öyle olduğu için de, ona ortak koşmak (şirk), tövbesi mümkün olmayan en büyük günahdır. Bu Tanrı mutlak güçlü ve her şeyi bilendir, kızgınlığı ise korkunçtur; istediği gibi ödüllendirir ve cezalandırır; tövbe halinde bağışlayıcıdır, baş eğme-

yenleri ise cezalandırması korkunç olacaktır. Gerçek Müslüman da, gücü sınırsız bir varlığın karşısında ona mutlak bir bağımlılık içine girmiş insan demektir. Aslında, "İslam" kelimesi de, Tanrı'ya bütünüyle bağlanmak anlamına, "selem"den geliyor. Öte yandan, insanın bütün davranış ve eylemleri önceden Tanrı'ca belirlenmiştir; İslam terminolojisinde *kaza ve kader* deyimleriyle dile getirilen bir "yazgı" vardır; insan iradesi (irade-i cüz'îye) Tanrı iradesinin (irade-i külliye)'nin buyruğundadır. Gerçi, İslâm mezhepleri ve tarikatları arasında en çok tartışılan konulardan biri olacaktır bu; ve Mûtezile görüşü, buna karşı çıkarak ve pek de yerinde olarak, insanın kendisinin, bütün davranışlarının yaratıcısı olduğunu ileri sürecektir. Öyle de olsa, temel anlayış değişmeyecektir. Belirtmeye gerek yok, bu ilke, insana aşılacak istenen belli bir anlayışı, kurulması amaçlanan belli bir kafa yapısını da aydınlığa çıkarıyor: Tanrı'nın, insanın mutlak bağımlılığını da arkasından sürükleyip götüren bu sınırsız gücü, insan etkinliğini her alanda kaçınılmaz kurallarla düzenlemeyi gerektirir. Böylece, dine kayıtsız bir eylem olamaz; ve İslamın, her sorunda, en yalın davranış kurallarına değin her konuda söyleyecekleri olmalıdır ve vardır da.

İkinci olarak, Tanrı iradesi, yalnız insanın eylemlerini değil, devletin etkinliğini, devlet ve birey ilişkilerini de düzenlemiştir. İsa'nın "Sezar'ın hakkı Sezar'a, Tanrı'nın hakkı Tanrı'ya" sözünde dile gelen laik anlayış, yani din-devlet ayrılığı İslamda yoktur. Asıl yasayıcı (şari-i azam), Tanrı'dır. Kuran'ın devlete, devlet ve birey ilişkilerine de el atması, aslında İslamın doğusuyla ilgili bir olaydır: Gerçekten, daha önce de görüldüğü gibi, İslam doğarken, olayların zorlaması sonucu, aynı zamanda bir "devlet dini" olarak ortaya çıkmıştır; öyle olduğu içindir ki, laik anlayışı dışlaması, bu dinin mayasında vardır.⁵

Özetle, İslam, yalnız insan ve Tanrı ilişkilerini içeren bir "öbür dünya dini" değil, bu dünya dinidir de; Tanrının mutlak iradesi, yalnız "ölümden sonraki yaşam"a değil, bu dünyadaki yaşama, hem de bütün görünüşleriyle egemendir.

İslamın, öteki dinlerden farklı, bütüncü (totaliter) niteliği buradan geliyor.

Üçüncü olarak, İslamda, din ne denli müdahaleci olursa ol-

5 Bu konuda özellikle bkz. Halil Berktaş, İslâmiyetin "Dünya Nizamı" iddiası, *Saçak*, 1985, sy. 23, s. 34-37.

sun, Tanrı'yla insan arasında bir üçüncü kişinin, ya da zümrenin yeri yok; kısacası, İslam ruhbansız, kilisesiz bir din. Cami, Müslümanların ibadetinin yalnızca düzenini sağlıyor, yoksa kutsal hiçbir niteliğe sahip değil.

Bu söylediklerimize eklemiş olalım: İslamın tektanrıci niteliği, cinlerin ya da ruhların sistemin içine sokulmasını engelleyememiştir. Ne var ki Muhammed, Yahudileri örnek edinerek, iyi ve kötü ruhlar, melekler ve cinler diye ayrıma tabi tutmuştur bunları; öyle de olsa, cinlerin İslamı kabul edebileceklerine inanıyordu. Peygamber, cinlerin başı olarak gösterilen, İbranice Şeytan (Satan) ile Hristiyanlığın İblis'ini de (Diabolos) kabul etmiştir.

Bunlar, İslamda da varlığını sürdüren düpedüz pagan kalınlardır.⁶

Son olarak, İslamda, Tanrı'nın yaşama bakışı ne denli kapsayıcı olursa olsun, eşitçi de değil. Gerçekten Kuran, din ayrımı yapıp, insanları Müslümanlar ve kâfirler (yani Tanrıya inanmayanlar) diye ikiye ayırır; "Siz en üstün topluluksunuz" deyip, Arapları öne alarak ırk ayrımı yapar; nimetleri Tanrı'nın bölüş-türdüğünü söyleyip zengin ve yoksul ayrımına gider; durumlarını bir parça düzeltmeye çabalamış da olsa, köle ve efendi ayrımını sürdürür; ve son olarak, erkeği kadına üstün tutarak, cins ayrımı yapar. Böylece, İsa'nın "hepimiz gökteki Babamızın evlatlarıyız, yani hepimiz kardeşiz" sözünde dile gelen evrensellik, İslamda yoktur; ve tersi ne denli söylenirse söylensin, İslam eşitçi bir din değildir.

Ve, neresinden bakılırsa bakılsın, Arap damgalıdır!

Muhammed de, nitelikleri ve zayıflıklarıyla tipik, bir Araptır.

Sorulacaktır: Öyle de, İslamın, sonraki yüzyıllarda bunca yayılışı nereden geliyor?

Başta yalınlığından; metafizik hemen hiçbir çetinliği olmayan, yığınlarca –bir bakıma– kolay anlaşılır ve kolay uygulanır bir dindir İslam. Hristiyanlığın "Üçübirlik" (Trinité) ve "Tanrı'nın İsa'da belirmesi" (Incarnation) gibi inançları, tektanrıçılığa aykırı düştükleri nedeniyle reddedilirken, din, böylesi metafizik ayrıntılardan soyutlandığı için, kitlelerce anlaşılır hale gelmiştir. Ancak, İslamın yayılışındaki hız, dine yeni girmişlerin

⁶ Konuya daha da genişliğine eğilen bir eser olarak bkz. E. Westermarck, *Les survivances païennes dans la religion mahométane*, Paris, 1930.

gayretkeşliği bir yana; hiç olmazsa ilk zamanlar için söylemiş olalım, o sıralarda karşılaştığı rejimlerin içinde bulunduğu büyük sorunların bir sonucudur: O yıllarda Bizans, dinsel çatışmalar içinde çırpınırken, Sasanîler yönetimdeki bir anarşinin ortasında idiler; ve fethe çıkılan ülkelerde oturan halklar, sultasında yaşadıkları rejimlere karşı derin bir soğukluk içindeydiler; öyle ki, yerli halk, istilacıya karşı hemen pek az direniş gösterir, hatta kimi zaman işbirliği içine girer. Ne var ki fetih, kuramsal olarak, "dini yayma, kâfirleri hak dinine döndürme" amacını da taşısa, yenilen, İslama dönmeyi istemiyorsa, bir vergi vererek kendi dininde de kalabilirdi. "Dinde zorlama yoktur" dense de, araya kılıç zorunun girdiğini de söyleyelim. Son araştırmalar, örneğin Türklerin Müslümanlığı kabul edişlerinin, İslamın içsel değerleriyle açıklanamayacağını gösteriyor bize; önce kılıç zoru, sonra da iktisadî ve başka nedenler rol oynadı bu konuda.⁷

İşte bu çerçeve içinde olmuştur yayılış!

Ancak, konunun bir başka önemli yanı da şu: İslamın fethettiği her ülkede, halklar, yeni dini kabul ettiklerinde de, daha önce sahip oldukları inançları, Müslümanlık kisvesi altında sürdürmüşlerdir. Özünde Arap kokan İslam, gittiği hemen her yerde kültürlerin ve inanışların –deyim yerindeyse– ulusal direnişle karşılaşmıştır.

Bu tepkinin ilk büyük örneği, İran'da Şiiliğin doğuşudur. Vaktiyle pek büyük bir uygarlık yaratmış olan İran, Arabın "yalın, kuru ve şiiriyetten yoksun" Müslümanlığına karşı, kendinde olan değerleri –İslam örtüsü altında– ortaya sürerek korumuş ve, daha da ileriye giderek, ayrı bir siyasal görüşe yol açmıştır: Despot yönetimi ve iktidarın miras yoluyla hükümdar ailelerinin elinde kaldığını görmeye alışkın İranlıya, seçim yoluyla Halife atanması yöntemi pek aykırı geliyordu; o nedenle, kabul ettiği dinin ilk aşamalarında haksızlıklar sezinliyordu; Muhammed'in kızıdan doğma çocuklarla onların babası dururken, yabancılardan Peygambere halef olmalarını adaletsiz buluyordu. Arabın Sünnî Müslümanlığına karşı, İran'dan başlayarak Şiiliğin ortaya çıkışı, düpedüz ulusal bir tepkidir ve, İslamda ilk büyük mezhep ayrılığına, Sünnî-Şiî ayrılığına yol açacak-

⁷ Bkz. Turgut Akpınar, *Türk Tarihinde İslamiyet*, İletişim Yay., 1. bas, İstanbul 1993, s. 43 vd. Daha da ayrıntılı olarak, Erdoğan Aydın, *Nasıl Müslüman Olduk?* Başak Yay., 5. bası, Ankara 1994.

tır bu. “12 imam inancı”nın, İsmailîğin, Seyyidiliğin, Karmatiliğin, o yığınla inancın boy atmasının altında, hep böylesi tepkiler görmek mümkündür.

Son olarak, Anadolu Alevîliği ve Bektaşılık, eski Türk din inançlarıyla yerli inançların, İslam örtüsü altında sürmesidir bir bakıma; ve deyim yerindeyse, Arabın Müslümanlığına karşı, Anadolu’nun bir tepkisidir. Türkler, çoğunlukla Sünnî kalsalar ve bunu resmi bir görüş olarak sürdürseler de, Anadolu’da kitlelerin –hatırı sayılır– bir bölümü, özellikle de Sünnî merkezi otoritenin ezdiği yığınlar, Alevîlikle Bektaşiliğin etkisi altında kalmışlardır. Alevî-Bektaşî edebiyatının, Sünnî İslama karşı çıkarken, başta Türk dilini koruyarak, ulusal edebiyatımızın ilk ve en diri yanını oluşturmaları, çok şey anlatır bize, anlatmalıdır.⁸

Ne çıkıyor bu söylediklerimizden?

Şu: Uzun yüzyılların ortaya çıkardığı gelişmelerin, etki ve tepkilerin bir sonucu olarak, çağımızda tek bir İslam vardır demek yanlıştır; bütün Müslümanların uyacağı ortak bir Müslümanlık, hukuk ve şariat kuralları anlayışı yoktur. Tek bir İslam değil, İslamlıklar vardır; ve kimi İslamlıklar, birbirlerine taban tabana zıttırlar da. Müslüman olmanın beş koşulundan birincisi olan “kelime-i tevhid”in içeriğine varıncaya değin gider bu zıtlık, inanmazsanız, bir Nakşibendî ile bir Alevîye sorunuz!

⁸ Bu konuda şu ilginç yazıya bkz. Nejat Birdoğan, “Alevîlik ve Anadolu’daki Gerçekler”, *Cumhuriyet*, 16 Ağustos 1989. Ayrıca bkz. Fuat Bozkurt, *Alevîliğin Toplumsal Boyutları*, İstanbul, 1990; Atilla Özkırımlı, *Toplumsal Bir Başkaldırının İdeolojisi. Alevîlik-Bektaşîlik*, İstanbul, 1990.

KURAN NASIL BİR ESERDİR?

İslamın temel ilkesi, bilindiği gibi, tek Tanrı'ya, Allah'a inanmak. Müslümanların inancına göre, Allah buyruklarını, Peygamberin aracılığıyla, Arap dilinde ve vahiy yoluyla bildirmiştir; bu vahiy, Kuran'dır. Böylece Kuran, İslam dininin temeli, kutsal kitabıdır ve, Tanrı kelamı olduğu için de, ebedîdir.

Müslüman buna inanadursun, Kuran'ın karşımıza çıkardığı sorunlar var.

Önce, genel bir hatırlatmada bulunalım.¹

KURAN ÜSTÜNE BİR GENELLEME

Kökeni tartışmalı olan Kuran kelimesi, "yüksek sesle okuma" yoluyla, bir "sözlü iletme", bir "mesaj" düşüncesini dile getiriyor; kelime, "ders" anlamına geliyor diyenler de var. Müslümanların inancına göre, Kuran, Allah tarafından Muhammed'e, Cebrail adlı bir melek aracılığıyla vahyedilmiştir; ancak, birkaç ayetin, Peygamber uykudayken bir düş ile kalbine doğduğu, uyanırken bir perde arkasından bildirildiği ya da, Miraç gecesinde olduğu gibi, Allah'ın doğrudan doğruya Muhammed'le konuşmasıyla vahyedildiğine de inanılır.

Bunların, gerçek değil, yalnızca inanç konusu şeyler olduklarını hatırlatmaya gerek var mı?

Ancak, gerçek olan bir şey var ki, o da şu: Muhammed'in vazı, 612 yılında başladı ve Peygamberin ölüm tarihi olan 632 yılına değin, yani yirmi yıl sürdü; sadece, onun Mekke'den Medine'ye, göçtüğü 622 yılında bir kopukluk görüyoruz, o kadar!

Yine Müslümanların inancına göre, Kuran, insanlara doğruları göstermek üzere gönderilmiş son Tanrı buyruğudur. Ancak, hemen ekleyelim: Kimi ayetlerin söylediğine göre, Tanrı'nın, evrensel olarak Kıyamete değin geçecek bütün olayları

¹ Bu konuda bkz. M. Gaudefroy-Demombynes, *Mahomet*, Paris, 1969, s. 9-14; Régis Blachere, *Le Coran*, 7. bası, Paris, 1983; Orhan Hançerlioğlu, *İslâm İnançları Sözlüğü*, İstanbul, 1984, "Kuran" maddesi; *Ana Britannica*, *Büyük Larousse* ve *Meydan Larousse*'taki "Kuran" maddeleri.

önceden saptadığı asıl büyük ve evrensel bir kitap vardır ki, *Levh-i Mahfuz* diye adlandırılır. İşte, “yazgı kitabı” da denilebilecek bu kitap, Kuran’ın temelidir ve Kuran, onun ancak –Arap dilinde indirilmiş– küçük bir bölümüdür. Kimi görüşlere bakılırsa, örneğin Mutezile’nin Caferiyye koluna göre, insanlara indirilen Kuran ile, *Levh-i Mahfuz*’daki Kuran aynı değildir, çünkü bir şey aynı zamanda iki yerde olamaz ; böylece, asıl özgün nüsha, “kitabın anası” anlamına *Ümmül-Kitap* göktedir, ve bizim okuduğumuz Kuran, bu ilk ve asıl Kuran’ın bir öyküsüdür.

İşin içinden çıkılabilecek gibi değil, eldeki Kuran’a dönelim!

Muhammed öldüğünde, Kuran kitaplaşmış değildi henüz; onun ölümünden yirmi beş yıl kadar sonra olur bu; çünkü, böyle bir kitaplaştırmanın zorunluluğu ortaya çıkar.

Nasıl?

Gerçekten, Peygamber yaşarken, ayetler sözlü yolla yayılır ve ezberlenirdi; özellikle Medine’ye yerleştildikten sonra, kemiklere, taşlara, deri ve ağaç kabuklarına da yazılmaya başlandı. Muhammed’in kâtiplerinden söz edilir ve bunlar arasında Zeyd İbn Sabit’in adı pek bilinir: O ve ötekilerin kişisel girişimleriyle, bütün Kuran, parçalar halinde, Peygamber’in ölümünde yazıya dökülmüş bulunuyordu bir olasılıkla. Söylendiğine göre, ilk Halife Ebubekir, işte bu Zeyd İbn Sabit’in elindeki metni geçerli sayarak, Halife Ömer’e miras bırakır; o da, kızı –ve Muhammed’in dul eşi– Hafsa’ya bırakır bunu. Ancak, fethedilen ülkelerde, başka derlemeler de otorite kazanır. Aslında, aralarında farklılıklar olan metinlerdir bunlar; Kuran’ın, Kutsal Kitaplarını bozup değiştirdikleri yolunda Yahudi ve Hristiyanlara yönelttiği suçlama, o sıralarda, bu değişik metinler dolayısıyla, kendisi için de söz konusudur. Çeşitli eğilimlerin çatıştığı fırtınalı bir dönemde, bu farklılıklar oradan oraya çekilmektedir; üstelik, düzmece kitapların ortaya çıkmasından da korkulur. Böylece, bütün bunlara son vermek üzere, harekete geçilir: Halife Osman (644-656), kesin bir metin elde etme işini, içinde Zeyd İbn Sabit’in de bulunduğu bir heyete havale eder; o da, Zeyd İbn Sabit’in metninden kalkarak, yazılı ve sözlü öteki malzemeyle de karşılaştırıp, bir metin ortaya koyar. Osman, bu kesin metni çoğaltarak çeşitli merkezlere yollar ve, söylendiğine göre, çalışmada temel alınan malzemeyi ve bütün öteki derlemeleri de yaktırır. Bugün elimizdeki Kuran, gerçek Kuran mıdır? Bugün elimizde bulunan metin, aslında resmi bir metindir ve her yerde

aynıdır. Ancak, bu metnin, Peygamberin “vahiy kâtiplerine yazdırdığı” söylenen Kuran’la aynı olmadığını gösteren çok işaret var. Çeşitli derleme aşamalarında, o zamanki koşullar da göz önüne alındığında, asıl Kuran’dan kimi farklılıkların yaratılmış olması pek olasıdır; kaynaklardan da anlıyoruz bunu. Sonra, bu yakma-yaktırma, doğrusu hayli kuşku uyandırıcıdır.²

Nitekim, bu birleştirme çabası, ilk üç yüzyıl boyunca tartışma konusu edilecektir. Özellikle Haricîlerle Şiiler, hasımlarına, Emevî hanedanından halifelerin otoritesini sağlama bağlamak amacıyla, Müslüman toplumunda iktidarın geçişini farklı kural-lara bağlamış olabilecek ayetleri ortadan kaldırdıkları suçlama-sını yönelttiler; bunun dışında, Kuran’ın ilahiyatla, dogma ve hukuka ilişkin esasları pek tartışma konusu edilmedi.

Kesin metnin saptanmasından sonra, yazma ve okuma ile ilgili kimi sorunlar da zamanla çözülür.

Kuran, 114 sureden ve her sure de değişik sayılarda ayetlerden olmak üzere, kitabın tümü 6200’ü aşkın ayetten oluşuyor. Kuran’da 6666 ayetin bulunduğu halk arasındaki bir söylentidir yalnızca ve doğru değildir. Hepsi başka başka adlanan bu sureler, kronolojik bir esasa göre değil, bir Samî âdetine uyularak, en uzunları başta ve kısalar sonlara doğru olmak üzere sıralanmışlardır. Sadece ilk sure, kısa olduğu halde en başa konmuştur; *Fatiha* diye adlandırılan bu sure, Kuran’ın bütün felsefesini özetleyen bir ilmihal niteliğindedir ve şöyle der:

*Bağışlayıcı ve acıyıcı olan Allah adına!
Tüm dünyaların egemeni Tanrı’ya övgü!
Acıma ondan gelir;
Hüküm gününün hükümdarı odur.
Sana tapıyoruz efendimiz ve senin yardımını istiyoruz.
Selamet yoluna yönelt bizi;
İyiliklerine boğduklarımızın yoluna;
Öfkene uğramamışların ve sapmamış olanların yoluna!*

Kuran metnindeki yığınla bularıklık, sıralamada hiçbir kronolojik ilkeye uyulmamış olması, daha başlardan başlayarak, Müslümanları, Kuran’ı yorumlama ve zamansal olarak düzenleme çabasına götürmüştür. Şu bakımdan da gerekliydi bu: Kuran’da

² Bu konuda özellikle bkz. Turan Tursun, “Kuran’ın Orijinalleri Yakıldığı için Şimdi Yok”, *Tabu Can Çekişiyor. Din Bu*, 1. Kitap, İstanbul, 1990, ss. 78-89.

ayetler arasında yığınla çelişme vardır. Muhammed'in vaazı, değişik yerde ve koşullarda gerçekleştiği için, böylesi çelişmelerin olması aslında doğaldır. Buradan kalkarak denecektir ki, kimi ayetler kimi ayetleri değiştirmiş ya da yürürlükten kaldırmıştır. İçki ve kumar yasağına doğru gidişte, bunu açıkça görüyoruz. Öyle olunca, Müslüman çevrelerin, "Kuran, bütünlüğüne ve ebebî olarak yürürlükte" savının bir geçerliliği yoktur; bir bölümü yürürlükten kalkmış bir metin bulunuyor elimizde.

Ancak, hangi ayet Mekke'de ya da Medine'de söylenmiştir, hangi ayet hangi ayeti değiştirmiş ya da yürürlükten kaldırmıştır, bunu sağlamak, akılcı ve bilimsel bir çabayı gerektiriyordu. XIX. yüzyılın ikinci yarısında büyük Alman bilgini Theodor Nöldeke'nin başlattığı çalışmalar sayesinde, Kuran'ın içeriğine tarihlendirme bakımından, –kimi noktalarda duraksamalı da olsa– birtakım ölçütler getirilmiş bulunmaktadır. Daha şimdiden bildiğimiz şu: Kuran'daki kısa sureler Mekke dönemiyle, uzun sureler ise Medine dönemiyle ilgili; biçimleri kadar konuları da bunu gösteriyor. Mekke'deki ayetler, genellikle kısa, özlü ve coşkuludur; insanları Tanrı'ya ve öte dünyaya inanmaya çağırır, inananları Cennet'le muştular, inanmayanları Cehennem'le korkutur; Tanrı'ya eş koşmayı (şirk) çürütmeyi, ona ortak koşanlara (müşrik) karşı direnmeyi, iyi ahlak ve doğruluğu vurgular. Buna karşılık, Medine'deki ayetlere, bireysel ve toplumsal yaşama ilişkin düzenlemeleri içeren rahat ve dingin bir biçim egemendir; öyle olduğu içindir ki, Medine'deki ayetler kadar, onları içeren sureler de uzundur ve ayrıntılı açıklamalarla doludurlar. Eklemiş olalım: Uzun surelerin içinde, Mekke ve Medine döneminden ayetlerin bir arada olduğu da oluyor.

Konuları ve içerikleri göz önünde tutulduğunda, Kuran'daki ayetler üç bölümde toplanabilir: Bunlar, inanca (itikad) ilişkin ayetlerle, bireysel ve toplumsal yaşama ilişkin ayetler ve bir de kıssalardır. Birinci bölüme giren ayetlerde, Tanrı, evren, insan, insanın varacağı son nokta ve öbür dünya yaşamına ilişkin bilgi ve inanç ilkeleri açıklanır; bireysel ve toplumsal yaşama ilişkin ayetlerde, ibadet, ahlak ve hukukla ilgili emir ve yasaklar üzerinde durulur; "kıssa" adı verilen öykülerin yer aldığı ayetlerde ise, toplumların, kabilelerin, hükümdarların ve peygamberlerin tarihsel deneyim ve serüvenleri, dersler veren yönleriyle dile getirilir. Böylece Kuran, inanan için, hem evlenmeden mirasa değin kuralları içeren bir hukuk yasasıdır; hem Samî halkların

geçmişini ve onların –Muhammed’den önceki– peygamberler karşısındaki tutumlarını anlatan bir tarih eseridir; hem yaşamın çeşitli koşullarında takınılması gereken tutum hakkında öğütler veren bir ahlak kitabıdır; son olarak ve özellikle de, evrenin yaratılışını ve gelişmesini, onu yaradan karşısında inananların uymaları gereken çeşitli emirleri içeren bir din kitabıdır.

Bu çeşitli nitelikler ise, birbirinden ayrılmaz biçimde, iç içedirler.

Müslümanlara göre, Kuran, bütün evreni ve yaşamı kucaklar; yalnız öbür dünyayı değil, bu dünyayı da dile getirir, düzenler. Hükümlerine uymak, insan için zorunludur; zorunludur, çünkü bir Tanrı buyruğudur onlar, daha doğrusu düpedüz Tanrı sözüdür, “kelâmullah”tır. Kuran’ın biçemi de buna göre- dir: Tekil kişi olarak hep Allah konuşur ve –kimi zaman çıkışarak– Muhammed’e hitap eder hep; Muhammed ise, sözcüsü, aracısıdır onun ve kendisine hiçbir girişim özgürlüğü tanınmamıştır. Zaten Kuran’ın aslı da gökte saklı tutulmuştur; açıklanan ise, en ince ayrıntıya varıncaya değin, bu asla uygundur. Ve, Tanrı nasıl yaratılmamışsa, sözü de yaratılmamıştır.

Gerçek midir bu? İleride tartışacağız.

İslam şeriatı kurulurken, Kuran’a başka kaynaklar da eklendi.

Gerçekten, İslam, büyük bir bölümü kabile dayanışması içinde yaşayan Arap yarımadasının dışına taşıp hızla yayılırken, çetin sorunlar da sökün etmişti: Fethedilen ülkelerde, Müslümanlığı kabul etsin etmesin kimi yerde kent uygarlığına varmış, başka başka örflerde insanlarla karşılaşılmıştı; örgütlenmeye gidilirken, ister istemez ona temel oluşturacak olan Kuran’la, bu örfleri uzlaştırmak gerekiyordu. Ayrıca, Tanrı sözü de denilse, Kuran’ın sessiz kaldığı noktalar vardı; sessiz kalmadığı kimi noktalarda uygulanamaz durumlar da oluyordu: Örneğin, hırsızın elinin kesilmesi buyruğunu, Halife Ömer, bir kıtlık döneminde askıya almak zorunda kalmıştı. Kısacası Kuran, çözümler getirirken sorunlara da yol açıyordu. Bütün bunlara ek olarak, kesin metni saptanmış da olsa Kuran’da her hüküm açık değildi; bulanıklıklar vardı, onları aydınlığa kavuşturmak, gide- rek yorumlamak gerekiyordu.

Nereye başvurulmalıydı?

Kuran’ın yorumlanmasında, giderek İslam şeriatının kurulmasında, başvurulması gereken ilk kaynak, bizzat vahyin taşıyıcısı, daha doğrusu vaazda bulunan Muhammed’in kendisi

olabilirdi. İlk örnek oydu; Kuran da öyle diyordu zaten: "Allah'ın resulünün kişiliğinde, sizler için güzel bir örnek vardır." Buradan kalkarak, Peygamber'in çeşitli koşullarda söyledikleri, eylemleri, hatta sessizliği yeğlediği durumlar araştırıldı. Muhammed ölüp gittiğine göre, onun yakınları ve yoldaşları bunları kendilerinden sonra gelen kuşaklara aktarmışlardı; geniş bir zaman diliminin ötesinden tanıklık ediyorlardı. Bu araştırmacılar, kabarık bir dosya koydular ortaya; öyle ki, bir insan, öbür boyu bu kadar şey söyleyemezdi.

Hadis diye adlandırdılar bunları.

Bütün bunların toplamına *Sünnet* (âdet) adı verilir.

Ne var ki, bu derlemelerin yıllar sonra oluşunun ortaya çıkardığı sağlıksızlıklar bir yana, VIII ve IX. yüzyıllar gibi, siyasal ve ideolojik çatışmaların en çok kızıştığı bir ana raslamışlardı: Bir hadis, Emevî'nin, Abbasî'nin, Alevî'nin, Mutezile'nin, Hane-fî'nin, Malikî'nin, vb., lehinde ya da aleyhinde olmalıydı. Sorun, kavgada kanıt elde etme sorununuydu; öyle olunca da, saptama, herkesin kendi eğilimine göre oluyordu bir yerde, hatta düpedüz uydurma yoluna da sapılıyordu. Bunun sonucu olarak, hadisleri eleştirme zorunluluğu, onun yöntemleri de çıktı ortaya. Bütün bu derlemeler içinde, "sahih" olarak başta iki kişinin, Buharî (ölümü 870) ile Müslim'in (ölümü 875) eserleri kabul edilir. Hadislerin arasındaki farklılıklar ve çelişmeler, çağımızda örneğin P. Lammens gibi tarihçilerin güvensizliğine yol açmıştır ve haksız da değildir. Öyle de olsa, hadisler, Kuran'ın yorumlanmasında, İslam şeriatının kurulmasında bir rol oynadılar.

Şeriatı oluşturma yolunda, Kuran'ı ve hadisleri tamamlamak amacıyla, hukukçular, başka ilkeleri de getirip kattılar: Belli bir dönemin ulemasının belli bir sorun hakkındaki uzlaşımı (*icma*), ortak yarar (*istislâh*), kişisel yorum (*rey*), örnekleme yoluyla düşünme (*kıyas*), genişliğine kullanıldı; bu yöntemlerden kimini tartışan, ya da reddeden de çıktı.

İşte, "doğru yol" anlamına gelen şeriat, yani kelimenin en geniş anlamıyla İslam hukuku, İslamın ilk yüzyılları boyunca, bütün bu kaynaklardan ve araçlardan yararlanılarak ortaya kondu. Aslında hukuksal, ahlakî ve dinsel nitelikleri bir arada taşıyan bu bütün, İslam bilginlerinin "*icthad*"ı, yani yasaması yoluyla oldu. Sonunda, dört büyük hukuk okulu çıktı ortaya: Hiç de yerinde olmayarak "mezhep" diye adlandırılan bu okullar, Malikî, Hanbelî, Şafiî ve Hane-fî diye bilinirler. Müslümanlar,

bunlar arasında bölündüler; her Müslüman, bunlardan birine serbestçe girebilir. Ancak, hemen eklemiş olalım: Peygamber'in sünnetine dayandıkları için, Sünnî diye adlandırılan bu okullar, "ortodoks" bir nitelik taşırlar; onların karşısında, azınlıkta da olsalar başka İslam mezhepleri yer alırlar: Harîcî'ler, Şîî'ler, İmamî'ler, Zaidî'ler, İsmailî'ler, vb. İslam ümmeti, işte bütün bunlardan oluşur ve, görüldüğü gibi, hiç de bağdaşık, türdeş bir dünya değildir; bu ümmet, tarih boyunca olduğu gibi, bugün de çıkar ayrılıklarının doğurduğu düşmanlıklar bir yana, dinsel inanışlar bakımından da bölünmüştür: Bir Sünnî için vahiy, son peygamber Muhammed'le sona erer, ama 12 İmam inancında olanlarca, her imamın kişiliğinde sürmüştür bir bakıma ve sonuncu İmam beklenmektedir; bir Sünnî için, Allah ve resulü Muhammed vardır, ama bir Alevî onların yanına Ali'yi de katıp üçlemeye gider; Sünnî, ruh göçüne inanmaz, ama İsmaililikte ona da inanılır. İşte, bütün bunları gözardı edip, "İslam" diye bir genelleme yaparak ahkâm kesenlere, tekrar hatırlatmış olalım:

İslam yok, İslamlıklar vardır!

Çağımızda Kuran, iki alanda büyük sorunlar çıkarıyor karşımıza: Önce dogmasında, insanoğlunun bugün ulaşmış olduğu bilgi düzeyi göz önüne alındığında, akla ve bilime aykırı örnekler sergiliyor; yol açtığı şeriatla ise, çağdışı bir tablo koyuyor önümüze. Bu ikinci nokta üzerinde ilerde duracağız; şimdi, Kuran'ın dogmasındaki akla ve bilime aykırılıklardan söz edelim.

KURAN'DA AKLA VE BİLİME AYKIRILIKLAR: I KURAN'IN TANRI'SI

İslam, bilindiği gibi, "tek tanrılı" bir din. O tek Tanrı da "Allah" diye adlandırılıyor.³ Evreni yaratan ve yönlendiren üstün güç olarak, Allah'ın gerçi başka adları da var Kuran'da; Muhammed'in vaazında ilk kez –Efendi anlamına– Rab olarak anılmıştır ve Allah deyimi bu vaazın daha sonraki aşamalarında kullanılmaya başlanmıştır; öyle de olsa, Kuran'da, bu üstün gücü anmak üzere en çok zikredilen Allah kelimesidir.

Allah kelimesinin kökeni tartışmalıdır. Allah, İslam öncesi

³ Bu konuda özellikle bkz. M. Gaudetroy-Demombynes, age., s. 241 vd., Orhan Hançerlioğlu, age., "Allah" maddesi; *Ana Britannica*, *Büyük Larousse* ve *Meydan Larousse*'taki "Allah" maddeleri.

panteonda, tanrılardan biriydi; Kuran'a, başka bir anlam ve çerçeve içinde gelip girmiştir. Her şeye karşın, kelimenin nereden geldiği üzerine çeşitli görüşler ileri sürülür. Akla yakın olanı, kelimenin, ruh anlamındaki İbranice *eloah*'tan (çoğulu *elohim*) gelmiş olmasıdır; çünkü, Hristiyanlığın olduğu kadar Müslümanlığın da kaynağı olan ve İslamca da tanınan Musevîliğin Tanrı'sı Yehova, bu *eloahlar* arasından seçilmişti ve kendisinden başkasına tapılmamasını emrediyordu. İslamda "kelime-i tevhid" in bir parçası olarak *La ilahe illallah*, yani "Allah'tan başka tapacak yoktur" sözü, bu buyruğun İslamlaşmış biçimi olsa gerek.

Tanrı kavramı, yaratıcılık, yöneticilik, eşsizlik, varlığının sürekliliği ve sınırsızlığı gibi içerikleri, en ileri biçimde İslam dininde kazandı. Nitekim Kuran, putperest Araplara, müşrikler (Allah'a ortak koşanlar) diye çıkışırken; Hristiyanları, "İsa, Allah'ın oğludur" ve "Allah üç'ten biridir", Yahudileri de "Üzeyir Allah'ın oğludur" dedikleri için eleştirir (*Maide* suresi, 73; *Tevbe* suresi, 30).

Öyle de olsa, İslamın Tanrı'sının, yani Allah'ın aklın kabul etmeyeceği yanları var.

Nasıl?

Kuran'da, Allah'ın, "en güzel adlar" anlamına *esmai-i hüсна* adı verilen doksan dokuz niteliği ve onlara yakışan adlar sayılır; hatta, Ebu Hüreyre'den nakledilen bir hadise göre, bu doksan dokuz adı sayan Cennete girecektir. Bu nitelikler arasında ilk dikkatimizi çekenler, Tanrı'ya, insanlarda görülen birtakım niteliklerin de yakıştırılmış olması: Kuran'da ve hadislerde, bu anlamda, "yedullah" (Allah'ın eli), "vechullah" (Allah'ın yüzü), "rahmet" (acıma), "gazap" (öfkelenme), "kabza" (yakalama), "cenbullah" (Allah'ın yanı) sözleri geçer; bunun gibi, Kuran, "Allah Musa'ya hitabetmiştir" der (*Nisa* suresi, 164); Allah'ın elinde terazisi vardır, bilip anlar, yerine göre görüş değiştirir; kimi zaman ant içer, hatta beddua eder, öç alıcıdır; Tanrı'dan asla umulmayacak bir şeyi yapar, hamdeder; nerededir diye sormaya gerek yoktur, gökte tahtında oturur ve yanında yardımcıları vardır.⁴

Açıkça görüldüğü gibi, insanlara özgü nitelikler bunlar!

Buradan kalkarak diyoruz ki, birçok din gibi İslam da, bir yönden "insanbiçimci"dir: Tevrat'ta "Tanrı'nın insanı kendine

⁴ Bütün bunlar için ayrıca bkz. Turan Dursun, *Tabu Can Çekişiyor. Din Bu*, 1. Kitap, İstanbul, 1990, s. 141 vd.

benzer biçimde yarattığı"nın açıklanması (Tekvin, 1:25) ve bunun İncil'le, Kuran'a ve hadislere yansımaları, hep "insanbiçimcilik"ten (antropomorfizm) kaynağını almaktadır. Nitekim, İslam tarihinde Mücessime ya da Müşebbihe adı verilen azınlıktaki birtakım kelamcılar, bu sıfatlardan hareketle, "insanbiçimci" bir Tanrı anlayışını savunmuşlardır; daha sonraki kelamcılar ise, bu sıfatları, Arap dilinin kuralları çerçevesinde tevile kalkmışlardır.

Doğaldır ki, tevil götürür yanı yoktur işin!

Aslında garipsememeli de böylesi bir Tanrı anlayışını: İnsanlar, kafalarındaki Tanrı'yı insan gibi düşünürler; Tanrı'nın varlığını kanıtlama yönteminden Tanrı'yı nitelemelerine değin geçerlidir bu. İnsanlar, elleriyle yaptıklarını görmüşler; doğaya ve evrene baktıklarında oradakilerin de bir yapanı, yaradanı var diye düşündüklerinde, kendilerindeki niteliklerin tanrılarda, Tanrı'da olduğuna inanmışlardır.

Böylece, Kuran'da "aşkın" (transcendantal) bir Tanrı anlayışı bulunduğunu ileri sürerken, onun aynı zamanda "insanbiçimci" bir anlayışı sürdürdüğünü de görmezlikten gelmemeli!

Yine Kuran ve hadislerde, başka nitelikleri de var Tanrı'nın: Allah, ezelf ve ebedidir; yüce gönüllüdür, adildir, her şeyi bilir; tüm eylemlerinde kesinlikle bağımsız ve özgürdür. Kuran'da, "Allah dilediğine verir", "Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz" der. Ve ayrıca, Tanrı, "her şeye gücü yeten" anlamına, *Kadir-i mutlak*'tır. Bu listeyi daha da uzatmak mümkün. Allah'ın dilediğine verip dilemediğine vermemesindeki "keyfiliğin" takdirini okuyuculara bırakalım. Ancak, şu Kadir-i mutlak sıfatı üzerinde durmak gerekiyor.

İslamın Allah'ı, pek çarpıcı biçimde, Museviliğin Yehova'sına benzer: Allah, kendisinden korkulması gereken bir güçtür; Kuran'daki deyimle, "insana şahdamarından daha yakındır" (*Kâf* suresi, 16). Peki, her şey onun elinde olduğuna göre, kötülüğün kaynağı ne olacaktır?

İslama aslında bir sapma olarak bakan Şam ve Bağdat Hristiyanları ile başlayan diyalog, Müslüman ilahiyatçıların karşısına yeni sorunlar çıkarmıştı; bu sorunları, muhataplarının Aristoteles'çi ve Yeni-Platon'cu gelenekleriyle de karşılaşıyorlardı. VI-II. yüzyılda yaşayan Bizanslı Damaskos'lu İoannes, kötülüğün kaynağı üzerine bir tartışmaya girişti: Hristiyanlar, Tanrı'nın adaleti sıfatını koruyabilmek için, bu kaynakla "serbest irade"yi

(libre arbitre) iç içe ele aldılar; Müslümanlar ise, Tanrı'nın Kadir-i mutlak sıfatını koruyabilmek için, iyiliğin de kötülüğün de ondan geldiği sonucuna vardılar. "Yazgı"nın rolü üstüne tartışmalar İslamda pek erkenden ortaya çıktı; özellikle Kadiriler ve Mutezile, Kuran'da tersine açık ve yığınla ayet bulunduğu halde, "serbest irade"ye ağırlık verdiler.

Kiminin, İslamda *mihnet*, yani zulüm dönemi diye andığı 827-848 yılları arasında, bazı Abbasî halifeleri, Mutezile'nin akılcı düşüncelerini –her araca başvurarak– dayatmayı denediler. Mutezile yandaşları, Tanrı'nın insanbiçimci her türlü sıfatına alabildiğine karşı çıkıyor, Tanrı'nın birliği ile adaletin üstünde ısrarla duruyorlardı; mümin olmak için sadece iman yeterli olmadığını, günahın mümin sıfatını ortadan kaldırdığını ileri süren Haricî'lerle de aynı düşüncedeydiler. Bu dönemi, bir tepki dönemi izledi: El-Eşarî, Mutezile'ye karşı yazgı'yı ve Kuran'ın ebedîliğini, günahın Allah'ça bağışlanmasını, Tanrı'nın sıfatlarının gerçekliği ile anlaşılmazlığını kabul etti.

İslam'ın Tanrı'sı ile ilgili bir başka noktaya değinelim.

Muhammed'in, eski Arap halk inanç ve gelenekleri ile Yahudi-Hristiyan düşünceleri ustaca bağdaştırdığını biliyoruz; bu bağdaştırmanın örneklerinden biri de, *cin* 'ler. Kuran'a göre, inanan cinler vardır; örneğin Peygamberi Taif'ten dönerken dinleyen cinler(!) böyledir. Öyle de olsa, cinlerin çoğu Şeytan'ın suç ortaklarıdır, kötü ruhlardır; Allah, onlara karşı *melek*'leri yarattı ki, yeryüzünü yönetmede yardımcıları, habercileridir onun.⁵

Melekler, Allah'ın aracılarıdır. İnanişâ göre, Allah, herhangi bir madde kullanmadan, "nur" dan, yani kendi ışığından yaratmıştır onları. İslam öğretisine göre, melekler, kendine özgü bir varlık olan cevherlerdir. Meleklerin niteliği ise cinlerinkinden farklıdır: Çünkü melekler, nurdan yaratıldıkları halde, Allah cinleri, "yalın bir alevden", ya da "dumansız ateşten" yaratmıştır (*Rahman* suresi, 15; *Hicr* suresi, 27).

Kuran, İblis'in, yani Şeytanın durumu hakkında pek açık değil. Başlarda, Allah'ın gözde meleklerinden biri olarak görünüyor ve, insanlığın atası Âdem yaratıldığında, onun önünde, öteki meleklerle secde etmeye çağırılmıştır; o da reddetmiştir ve

⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Hançerlioğlu, age., "Cin" ve "Melek" maddeleri.

Tanrı'yla bir tartışma sonucu Cennet'ten kovulmuştur. Bir başka ayet, "cinler arasında olduğunu" söyler onun.

Bu konuya ilerde yeniden döneceğiz.

Melekler, Allah'ın yardımcılarıdır. Aralarında bir bölümü, sarayında en yakınıdırılar onun; Yüce Kurulu onlar oluştururlar; cinler de, afacan yaratıklar, "kulak hırsızlığı" edip, onların konuştuklarının sırrını aşırma(!) çabasındadırlar. Melekler, sıraları ne olursa olsun, yardımcılarıdırılar Allah'ın; Kuran öyle der: "Göklerde ve yerde kim ki var, Rahman'a baş eğmiş kullardır" (*Meryem* suresi, 92-93). Ancak, efendilerine tâbi de olsalar, Âdem'in yaratılışında olduğu gibi, Tanrı'nın yaptığını eleştiren melek görülmüştür.

Bu melekler, inanışa göre iki kanatlıdır, kimi zaman da dört kanatlı: Muhammed, bu ayrıntıyı, bir olasılıkla, bir kilise freskundan ya da bir el yazması minyatüründen almıştır; Kutsal Kitap'tan da gelmiş olabilir. Asıl önemli olanı, Muhammed'e vahyi getiren işte bu meleklerdir; ilk vahyi, aralarında bir ayrım olmadan getirmişlerse de, daha sonra bu işle *Cebrail* –özel olarak– görevlendirilmiştir.

Cebrail, dört büyük melekten biri. Onun yanı sıra *Mikail* var: Müslüman gelenek, Yahudilerinkini izleyerek, dünyadaki olayları yönetip düzenlemekle görevlendirmiştir onu; Bedir'de, Uhud'da, Hüney'n'de, Cebrail'le beraber melekler birliğine komuta eden o olmuştur; tahtı taşıyanlardan biri ve göğün altıncı katındaki meleklerin başıdır. Son Hüküm Günü'nü haber verecek olan, *İsrafil*'dir; *Azrail* ise, eceli gelen insanların canını alan melek. Cehennem'in koruyucusu bir melek de *Malik* adını taşıyor; günahlıları yakmakla görevli Zebanî'lerin başı o. Cehennem bekçileri de, Yahudiliğin ve Hristiyanlığın bir mirası.

Bunlardan başka, ölüleri mezarlarında sorguya çeken ve günahlıları Kıyamete değin dövecek olan *Münker* ve *Nekir*; insanların sağ omuzunda oturup sevaplarını yazan *Rakip*'le, sol omuzunda oturup günahlarını yazan *Atid* var. Cennetteki meleklerin başkanı da, *Rıdvan*. Göğe çıktığı sırada, Muhammed bir gıcirtı işitir: İnsanların eylemlerini kaydeden meleklerin kamıştan kalemlerinin sesidir bu. Kuran'ın *Fil* suresinde sözünü edip övdüğü, vaktiyle Mekke'ye saldırmış olan Ebrehe'nin askerlerinin üstüne taşlar atıp onu yenilgiye uğratan *Ebabil* kuşları da, meleklerden başka bir şey olmasa gerek!

İşte, Kuran'ın Tanrı'sı ve çevresi!

Bütün bunların akla ve bilime uygun olduklarını söylemek mümkün müdür?

Kuran'ın, Tanrı ve çevresiyle ilgili olarak ortaya koyduğu bu görünüşü bir parça yontup, İslama "felsefî" bir öz katan sonraki yüzyıllarda tasavvuf oldu.⁶ Tasavvuf, aklın yetmediği konularda ve özellikle Tanrı kavramında, gerçeği, gönül yoluyla ya da irade gücüyle bulmayı amaçlıyordu. Tasavvufu şöyle tanımlayanlar da var: İnsanın, kendini dünya ilgilerinden ayırıp Tanrı sevgisine bağlaması. Özetle, bir Allah'a yönelik çabası; bu yöneliş için gösterilen çaba da bireysel bir nitelik taşıyor.

Tasavvuf, VIII. yüzyılda ortaya çıkan ve özellikle İran'da gelişen mistik bir harekettir. Terimin, *suf*'tan türediğini söyleyenler vardır. *Suf* kelimesi, yoksulların ve çilecilerin giydikleri kaba yünden yapılmış bir abanın adı; bu eğilimin o günkü temsilcileri böylesi kişilermiş ve bunu giyinirlermiş. Tasavvufa sonradan Hint, Budist, hatta eski Yunan'ın Yeni-Platoncu öğeleri gelip sızar; hareket daha derinleşir ve yetkinleşir bunlarla.

Sufi, İslamdaki tanrısal birlik (vahded-i vücud) kavramını alıp sürdürür; şunu görür ki, Tanrı her şeyi kucaklamaktadır ve Tanrı'yı kendi iç dünyasında da bulur; kimi sufiler buradan kalkarak şöyle diyeceklerdir: "Tanrı Benim!" O andan başlayarak gerçek dindarlık, ne dinin dogmaları, ne de Tanrı'ya bağlılığı gösteren ibadetlerdir; gerçek dindarlık, Tanrı'ya karşı duyulan aşktır. Bu, Tanrı'ya karışıp gitmesidir kişinin. Böylesi bir doruk noktasında, günlük yaşamın sıradan olayları artık söz konusu değildir; dinin biçimsel kuralları da.

İşte, buradan kalkarak, Mevlâna, XIII. yüzyılda şöyle diyecektir:

*Milleti aşk ez tekellüfha cüdaşt
Âşıkânra mezhebi millet Hodast*

Yani, aşk dini, biçimler ve kayıtlardan uzaktır; âşıklar için din ve mezhep diye tek şey vardır: Tanrı!

Aşağı yukarı aynı yüzyılda, bizim Yunus Emre bu gerçeği dile getirirken, dinin kimi kavramlarına üstelik umursamazca bakmasını da bilecektir: "Cennet Cennet dedikleri, bir ev ile bir-

⁶ Bu konuda özellikle bkz. Abdülbaki Gölpınarlı, *Tasavvuf*, İstanbul, 1969. Ayrıca, İsmet Zeki Eyüboğlu, *Bütün Yönleriyle Tasavvuf, Tarikatlar, Mezhepler Tarihi*, İstanbul, 1990.

kaç huri/İsteyene ver sen anı, bana seni gerek seni". Ne var ki, Yunus Emre göğe takılıp kalmayacak, yüzünü yere çevirerek, gerçek insana ve bütün insanlara yönelen bir sevgi ile dolup taşacaktır:

*Sen sana ne sanırsan ayrığa da onu san,
Dört kitabın manâsı budur eğer var ise*

Tasavvuf, deyim yerindeyse, tozunu alır İslamın; şeriatın sivriliklerini örter.

KURAN'DA AKLA VE BİLİME AYKIRILIKLAR: II BİR YARADILIŞ ÖYKÜSÜ

Evrenin, onun içinde güneş sisteminin, o sistemde yer alan dünyanın, yeryüzünde canlıların, giderek insanın ortaya çıkışı ve gelişimini –genel çizgileriyle de olsa– biliyoruz. Hele yeryüzünde canlıların ve insanın oluşumu, bunların içinde belki en çok bildiklerimiz arasında: Yaşamın, önce sulara tek hücreli olarak başlayıp karalara geçtiği, bitki ve hayvan dünyası diye dallanıp budaklandığı; hayvan dünyası içinde, memelilerin ortaya çıkışı, onlardan primatlar sınıfının ayrılışı ve, o sınıf içinde, –maymunlara hısımlık olarak– insanın çeşitli koşulların etkisiyle belirişi, kanıtlanmış durumda; insanın insan oluşunun öyküsü de esrarlı bir konu değil artık. Bütün bunların bir evrime, onun kendi yasalarına göre olduğunu bilim bize söylüyor; gerçi evrim, bir kuram halinde, ama bilimsel bir kuram bu, yani maddi temellere dayanıyor; kuramda da kalsa, bilimin açıklamaları, öyle bir yerde durup kalmış değil, yıldan yıla zenginleşiyor, boyut kazanıyor, aklımızı ve idrakimizi gitgide daha fazla doyurduğu içindir ki, her şeyden önce bilime inanıyoruz.

Şimdi, Kuran'daki yaratılış öyküsünü görelim.⁷

Kuran, Tevrat'taki "Tekvin" gibi, evrenin oluşumu konusundaki iki düşünceyi bir araya getirip birleştirmek ister: Bunlardan biri, maddenin daha önceden var oluşudur ki, Ruh-Tanrı

⁷ Ayrıca bkz. M. Gaudefroy-Demombynes, age., s. 285 vd.; Orhan Hançerlioğlu, age., "Kâinat", "Gök", "Dünya", "Âdem", "Havva" ve "Şeytan" maddeleri; Erdoğan Aydın, *İslamiyet Gerçeği* 2, Kaynak Yay., 2. bası, İstanbul 1993; Turan Dursun, "Kuran'daki İlk Yahudi 'Maval': Yaratılış Söylencesi", *Tabu Can Çekişiyor. Din Bu.* 2. Kitap, İstanbul, 1990, s. 198-220.

ondan dünyayı ve yaşamı oluşturmıştır; öteki *ex nihilo*, yani yoktan yaratılıştır. Tanrı, Kadir-i mutlak olduğuna göre bunu yapmış, yapabilmiştir. Daha baştan başlayarak, ayrı ayrı her iki düşünceyi dile getiren ayetler görüyoruz; son olarak, Medine'deki bir ayet kestirir atar: "O bir şeye karar verdiğinde, ol der sadece ve olur o!"

Yoktan yaratış düşüncesine dönüştür bu.

Kuran, yaratılış süresi bakımından da Kutsal Kitabı izler: "Gökleri ve yeri, aralarındaki uzayı altı günde yarattık ve hiç de yorgunluk duymadık bundan" diye tekrarlar birçok Mekke dönemi ayeti; Tevrat, Yahudilerin *sabbat* dedikleri yedinci günde Tanrı'nın dinlendiğini söylese de, Kuran'da böyle bir dinleniş yok; ancak Kuran, o güne de pek önem verir ve bu yasağa uymayanları "aşağılık maymunlara dönüştürdüğünü" açıklar (*Araf* suresi, 163-166). Bir iki ayrıntı daha: Yeri dört günde yaratmıştır Allah; göğü de yedi katlı olarak iki günde, ve öğrenür: "Alt göğü kandillerle süsledik!"

"Kandiller" dediği yıldızlar!

Kuran sürdürür: "Allah, göresiniz diye, gökleri sütunsuz yükseltendir; O, sonra tahtının üstüne kuruldu. Güneş'e ve Ay'a, saptanmış amaca yürüsünler diye görevler verdi. Burçları ayırarak düzenledi. Dünyayı yayıp genişletendir O; üstüne de sağlam tepeler ve su kaynakları yerleştirdi, bitkilerden de her bir çeşidini. Geceyi gündüzün üstüne örterek, dualar için iki öge oluşturdu"; "gökleri görebilesiniz diye desteksiz yarattı ve sallanmayasınız diye de yeryüzünde dayanaklar saptadı"; "ve gök yer üstüne düşmesin diye de tutar." (Parantez içinde söylemiş olalım: İnsanlar, göğün üstlerine düşmesinden hep korkmuşlardır. Eski Mısır'da, göğü tutsun diye bir sütun vardı; onun ağırlığı altında her gece yıkılıyordu ve her sabah Tanrıça Rea yerine dikiyordu. Bunun gibi, mitolojide Atlas, sırtında taşıyarak dünyanın dengesini sağlar.) Kuran ekler: "Yeryüzünde ne ki var, sizin için O yarattı; sonra göğe döndü ve yedi gök ve katlar halinde dengeledi onu." Bununla beraber, Kuran, Allah'ın Cennet'i, melekleri ve cinleri hangi anda yarattığını söylemiyor.

Kuran, evren konusunda, Tevrat'ı aşabilmiş değil: Ona göre de, Dünya, evrenin merkezindedir; onun üstünde de, Allah'ın tahtı ve mutluların oturdukları yerlerle beraber, yıldızlı kubbe ve yedi gök; ve altta da, yedi katıyla Cehennem!

Allah, meleklerle beraber, Cennet'te "yüksek bir yerde" oturur; gözde meleklerinden birinin, İblis'in, o sıralarda yeryüzünde başkaldırmış cinlere karşı kazandığı zaferlerin safasını sürer deyim yerindeyse. Ne var ki, bir de bir tasarısı vardır: Kendisini ufak çapta da olsa temsil edecek, cismanî varlığı olan, ama tanrısız solukla dolu birini yaratmak.

İlk insan böyle çıkacaktır ortaya.

Kuran'da ilk insanın yaratılışı, Tevrat'taki "Tekvin" in anlattığıdır: "Çömlekçinin toprağı gibi, insanı kilden yarattı O" der; "pis kokulu çamurun kilinden" diye ekler bir başka ayet. Hadisler, daha da ayrıntılıdır bu konuda: Cebrail'le Mikail yeryüzüne kil aramaya gidip eli boş dönerler; Azrail gitmek zorunda kalır ve üç ayrı yerden, kırmızı, beyaz ve kara, tatlı ve tuzlu, has ve kötü kil bulup getirir: İnsanlardaki renk ve yaratılış farklılıkları da bundan ileri geliyor. Âdem'in, yani ilk insanın cansız biçimi böylece ortaya çıkarıldıktan sonra, kırk gün-kırk gece meleklerin gözü önüne konur ve melekler de korkarlar ondan; İblis ise, içinin boş olduğunu fark eder.

Sözü, *Bakara* suresinde Kuran'a bırakalım: "Rabbin meleklerle, ben yeryüzünde bir halife var edeceğim demişti". Ne var ki, melekler kaygılıdır: "Orada, bozgunculuk yapacak, kanlar akıtacak birini mi var edeceksin? Oysa biz seni överek yüceltiyor ve kutsuyoruz" dediler. "Allah, ben kuşkusuz sizin bilmediğinizi bilirim, dedi" (*Bakara* suresi, 30). Aslında melekler, Allah'ın yeryüzüne onların yerine insanları koyacağını iyice farkındadırlar. Nitekim, Kuran, bir başka yerde, aynı düşüncüyü tersinden dile getirir: "İsteseydik, yeryüzüne, sizlerin yerinize melekleri getirebilirdik" der.

Sonunda Allah, cansız biçime can verir: "Ona biçim verdikten sonra, ruhumdan soluk kattım" der. Bununla beraber, Allah, Âdem'in yaratılmasına karşı meleklerin gösterdikleri tepkinin kötü anısını unutmamıştır ve, onların kendilerini, "Allah katında yaratıkların en soyluları" diye sanmalarına bir son vermek ister; bunun için de düpedüz bir sınav düzenler. Âdem'e de, meleklerle de bir soru sorup yanıtını isteyecektir; konu da şudur: "Tüm adlar." Ancak, Âdem'e öğrettiklerini sorar meleklerle: "Eğer sözünüzde doğru iseniz, bunların adlarını bana söyleyin" der. Melekler, bir bilgileri olmadığı için bir şey söyleyemezler. Arkadan, Âdem'e sorunun yanıtını daha önce söyler ve sınavı başlatır. Âdem'e yöneltir soruyu; O da, daha önceden ya-

nı öğrendiği için sıralar. Bunun üzerine, Tanrı, “Ben gökler ve yerde görünmeyeni biliyorum, sizin açıkladığınızı ve gizlemekte olduğunuzu bilirim, diye söylememiş miydim?” diye övünür (*Bakara suresi*, 31-33.) Böylece, düzmece sınavı Âdem kazanmış olur.

Düşünebiliyor musunuz olan biteni?

Sonra, neydi o adlar? O gün bugün tartışılır!

Kuran yorumcularına göre, Allah, ilerde yeryüzünde konuşulacak çeşitli dillerin bilimini de öğretir Âdem’e; Âdem’den beri bozulmuş olan gerçek ve sağlam Arapçayı ise, sadece Muhammed’e öğretmiştir. Dillerin ortaya çıkışı, yayılışı, dallanıp budaklanması üstüne, bilimin çağımızda onca kafa patlatıp tartışması ne olacak? diyeceksiniz. Öyle ya, her şey bir çırpıda çözülmüş oluyor.

Ancak, öykümüzün en can alıcı noktasına gelmiş bulunuyoruz ki, o da şu: Melekleri sınavdan geçirmek yetmez Allah’a, yarattığı önünde alçalmalarını da istemektedir; tutar, Âdem önünde secde etmelerini emreder meleklerle; onlar da, kapıkulları değil mi, hep birlikte yere kapanırlar. Sadece İblis yani Şeytan reddeder ve Tanrı ile arasında bir tartışmadır başlar (*Araf suresi*, 12-18):

– İblis, der Allah, sana emrettiğim halde nedir secdeden alıkoyan seni?

– Beni ateşten onu çamurdan yarattın, ben ondan üstünüm de ondan.

– İn oradan, orada büyüklenmek sana düşmez, def ol, alçağın birisin sen!

– İnsanların yeniden dirilecekleri güne değin, bana mühlet ver.

– Sen kendilerine mühlet verilenlerdensin!

– Beni azdırdığın için, ant olsun ki, senin doğru yolun üzerinde onlara karşı duracağım; sonra, önlerinden artlarından, sağlarından sollarından onlara sokulacağım; çoğunu sana şükreder bulamayacaksın!

Allah, söz geçiremediği için öfkelenir ve İblis’e şöyle der:

– Lanetlenmiş ve kovulmuşsun, def ol oradan; ant olsun ki, insanlardan sana uyanlarla, Cehennemi, bütün sizlerle dolduracağım!

İşte, ünlü tartışma!

Dikkat edilsin: Sokaktaki iki adamın ağız dalaşı değil bu, Al-

lah'la Şeytan konuşuyor; ve kemali temsil eden bir Yüce Varlığın ağzında küfür-kalay, bir ana-avrat girişmediği kalmış!

Sonra, sanıyoruz okuyucu, buradaki çatışmanın altında ne türlü çelişmelerin yattığını da fark etmiştir: Bir kez, önce İblis haklı; ateşten yaratılmışsa, çamurdan yaratılmış –ne idüğü belirsiz– bir yaratığın önünde eğilmemesi pek doğal; Tanrı'ya karşı da olsa, sonuna değin düşüncesinden dönmemek gibi de bir kişilik örneği koyuyor ortaya. Ama, asıl korkunç durumda olan Allah'ın kendisi: Hem, abes bir konuda direniyor, haksızlığını sürdürüyor; hem de, sonunda aczini ortaya koyuyor. Çünkü, İblis de bir yerde kendi yarattığı; gerçekten Kadir-i mutlak olsaydı, onu orada yok ederdi. Bunu yapmıyor ve ileride bütün insanlığın başına bela olacağı suratına haykırıldığı halde, kovuyor sadece, yani serbest bırakıyor; iyiliksever bir Tanrı'dan beklenmeyecek bir duruma düşüyor. Nitekim, ilerde Şeytan, insanların beynine girip doğru yoldan ayartacak onları, ve Tanrı da, bunun hesabını soracaktır öte dünyada kendilerinden. Çelişme içinde çelişme! Kimi aymazlar, gururun bir kötülük kaynağı olduğunu gösteren ibret verici bir örnek diye gösterirler İblis'in başına geleni; oysa altında, Tanrı'nın aleyhine ve İblis'in lehine olmak üzere sonuçlar çıkıyor.

Özetle, neresinden baksanız dökülüyor!

Öykü burada bitmiş değil, geri kalan yanını özetlemeye çalışalım: Allah, İblis'i lanetledikten sonra, Âdem derin bir uykuya dalar. Allah, o sırada, onun kaburga kemiklerinden birini çıkarır ve Âdem uyandığında, yanında eşini, Havva'yı bulur. Yunan mitolojisinde, Kaos'tan, önce Gaia, yani toprak ana doğar. Burada, niye önce erkek yaratılıyor da sonra kadın diye sormayınız, öyle! Kuran, bu konuda da Tevrat'ı tekrarlar!

Konuya devam edelim: Âdem'le Havva Cennet'te yaşarlar; Tanrı, bu arada, Şeytan'ın tuzaklarına karşı Âdem'i uyarır. Her şeyi yiyip içebilirler, ancak bir ağaca yaklaşmamaları gerekmektedir; yemişi, melekleri ölümsüzleştiren bir ağaçtır bu. Ne var ki, Şeytan beyinlerine girer, yerler; Kuran'a göre, "ayıp yerleri görünürverdi. Cennet yapraklarıyla örtünmeye koyuldular" (Taha suresi, 121). Söylenenlere bakılırsa, çoğu ağaç reddeder; yalnız incir, üç yaprak Âdem'e, beş yaprak da Havva'ya verir. Âdem, kaçmak ister, uzun saçları sünbüle ağacına takılır; ağaç bırakmaz. Bu, akasya olsa gerek ve İslam-öncesi Arapların inancına göre, cinlerin, gözde bir ağacıdır bu. Şeytan, Cen-

net'ten kovulduğu halde, nasıl olup da Âdem'le Havva'ya kadar ulaşıp kandırabildi onları, diye sorulacaktır. Uzun uzun tartışılmıştır. Uzatmayalım. Tanrı, baş eğmezliklerinin cezası olarak, kovar ikisini de Cennet'ten ve Şeytan gibi yeryüzüne atar (*Bakara* suresi, 36-37); ancak sonra, Âdem'i bağışlar ve hatta insanlığın atası olarak "seçer" ve ilk peygamber olarak belirler.

Kimi dinci çevreler, konunun, bilimin bugünkü verileri karşısında savunulur yanı olmadığını görüp işi kurtarmak için, "Âdem, ilk insan değildi" gibi savlar ortaya atmaktadırlar ki, bir başka gülünçlüktür bu; Âdem, Kuran'a göre, düpedüz ilk insandır; bilim ise, böyle bir konuyu yok sayar.

Ya insanlığın sonraki türeyişi? diyeceksiniz.

Onu da kısaca belirtmiş olalım: Âdem'le Havva'nın iki oğlu olur. Kuran adlarını zikretmese de, Kaabil'le Habil'dir bu. Tevrat'a göre ikizleri de birer kızdır, Aklima ve Lâbuda. Tanrı, her erkeğin, ötekinin ikizi olan kızla, yani kendi kız kardeşleriyle evlenmesine izin vermiş. Ancak, daha güzel bulduğu için kendi ikiziyle evlenmek isteyen Kaabil, o ikizle evlenmesi gereken Habil'i öldürmüştü. Kuran, bu bölümü, Kaabil'in kıskançlığıyla açıklar, bu kıskançlık da, kadın yüzünden değil, Tanrı'nın Habil'in kurbanını kabul edip, Kaabil'inkini kabul etmemesi yüzündendir (*Maide* suresi, 27 vd.). Niçin kabul etmedi de, bir kardeş kavgasına yol açtı Tanrı? Hatta ikisinininkini de kabul edip gönülleri ni hoş edebilirdi. Neyse, asıl önemli olan bir soru var ki, onu yanıtlamak gerekiyor: Âdem, Havva, Kaabil ve Habil'le kız kardeşlerinden oluşan bir aileden insanlığı türetebilir misiniz lütfen?

Gerçekten, bu kaynaktan insanlığın türemesi için, söz konusu erkek kardeşlerin, kız kardeşleriyle yatması gerek; analarıyla yatmaları olasılığını bir kenara bırakırsanız, tek akla gelen budur. Böylece, Adem'le Havva'yı, ilk atalarımız olarak kabul ederseniz, bütün insanlık, zina da değil, düpedüz fücür mahsulü olmuş olmuyor mu? Hele Tanrı buna izin vermişse, iş daha da çirkinleşiyor, iğrençleşiyor değil mi? Maymunlardan geliyor olmamızın bizi irkiltlen hiçbir yanı yok; ama Âdem'le Havva'nın soyundan türemiş olmak, böylesi ürküntü verici bir renge bürünmüyor mu?

Ne dersiniz?

KURAN'DA AKLA VE BİLİME AYKIRILIKLAR: III PEYGAMBERLER ÜSTÜNE

Kuran'da Muhammed'ten önceki peygamberlerin hayli uzun ve ayrıntılı öyküleri var.⁸ Bu öyküler, Muhammed'in düşüncesi üzerinde Yahudi-Hıristiyan etkilerinin derecesini gösteriyor; öte yandan, Peygamberin bu öykülere yaptığı göndermeler, kendi eylemi için de birer gerekçe niteliğinde. Ayrıca Muhammed, kendinden önceki peygamberlerin öyküsüne yer vermek zorundaydı: Çünkü bununla, kendisini bir silsilenin içine katarak, yerini, giderek önemini belli etmiş oluyordu; daha öncekilerin eylemine tanıklık ederken, kendi eylemine de bir anlam kazandırır bulunuyordu. Kısacası, onlara güç katıyor, güç alıyordu onlardan.

Bu peygamberlere de inanmak, İslamda inancın temel koşullarından biridir.

Kuran, peygamberlerle (*nebi*), aracı ya da elçi (*resul*) arasında, bir ayırım yapıyor: Nebi, Tanrı'dan esinlenmiş, ancak ondan bir kutsal metin almamış kişidir; resul ise, böyle bir metin, giderek bir görev almıştır. Böylece, her resul gerçekten bir peygamberdir; ama her peygamber mutlaka bir resul değildir. Aslında, bu ayırım bir yerde önemini kaybediyor; çünkü, nebi olsun resul olsun, inanışa göre hepsi de, Tanrı'nın, daha önce işaret ettiği yola yeniden dönmelerini söylemek, insanları bu konuda tekrar uyarmak için atadığı kişiler. Öyle olunca da, hepsi peygamber ve aralarında ayırım gözetmeden hepsine iman etmek gerekiyor.

Kuran, peygamberlere şu beş niteliği tanıyor: 1. *İsmet* (günahsızlık), 2. *Emânet* (güvenirlilik), 3. *Fetânet* (anlayışlılık), 4. *Sıdk* (doğruluk), 5. *Tebliğ* (ulaştırma). Ancak bu nitelikleri taşıyanlar peygamber olabilirler ve Tanrı'nın peygamberlikte görevlendirdiği insanlarda da bu nitelikler vardır. Bunun önemli sonucu şu ki, peygamberlerin "oldu" dedikleri şey mutlaka olmuştur ve "olacak" dedikleri de kesinlikle olacaktır; bundan dolayı, peygamberlere inanmak gerekli ve zorunludur. Peygamberi, öteki insanlardan ayıran iki belirti var: *Vahiy* ve *mucize*. Tanrı'ya olan yakınlıklarını ve o yakınlığın kendilerine sağladığı gücü gösteriyor bunlar.

Kısacası, otoritelerini Tanrı'dan alan insanlardır peygamberler.

⁸ Bu konuda bkz. M. Gaudetroy-Demombynes, age., s. 337 vd; Orhan Hançerlioğlu, age., "Peygamber", "İbrahim" ve "İsa" maddeleri; Turan Dursun, "İbrahim 'Peygamber' Mavali", *Tabu Can Çekişiyor. Din Bu*, 2. Kitap, İstanbul, 1990, s. 221-243.

Kuran'a göre, "her halka bir peygamber gönderilmiştir" ve "kendisine bir uyarıcı yollanmamış hiçbir halk yoktur"; bunun gibi, "her devrin kendi kitabı oldu." Bu hesaba göre, sayıları hayli çok olması gerekir peygamberlerin; nitekim, çeşitli kaynaklara göre, bu sayı, 124.000 ile 224.000 arasında değişmektedir. Kuran'da 25 peygamber adı sayılmıştır ki, sırasıyla şunlardır: 1. Âdem, 2. İdris, 3. Nuh, 4. Hûd, 5. Salih, 6. İbrahim, 7. Lût, 8. İsmail, 9. İshak, 10. Yakub, 11. Yusuf, 12. Eyûb, 13. Şuayb, 14. Musa, 15. Harun, 16. Davud, 17. Süleyman, 18. İlyas, 19. Elyasa, 20. Yunus, 21. Zülkife, 22. Zekeriyya, 23. Yahya, 24. İsa, 25. Muhammed. Bunların dışında peygamber olup olmadıkları kuşkulu olan ve veli oldukları söylenen Üzeyir, Lokman, Zülkarneyn gibi kişiler de var. Bir hadis, 313 peygamberden söz eder ve adlarını sayar. Ama asıl önemli olan şu: Peygamberler listesinde Muhammed, sonuncu peygamberdir. Gerçekten, Müslümanların inancına göre, bütün öteki peygamberlerin her biri bir halka gönderildiği halde, Muhammed, insanlık tarihinin son aşamasında gelmiş ve evrensel bir görev yüklenmiştir; bu sıfatla da, "peygamberlerin mührü"dür O!

Peygamberler arasında kendilerine kitap gönderilenler şunlardır: Musa'ya *Tevrat*, Davud'a *Zebur*, İsa'ya *İncil*, Muhammed'e *Kuran* yollanmıştır. Kimi peygamberlere de, küçük birer kitap niteliğinde *suhuf* gönderilmiştir: Âdem'e on sayfa, Şit'e eli sayfa, İdris'e otuz sayfa, İbrahim'e on sayfa olmak üzere toplam yüz sayfa. Ancak, dört büyük kitap metni elimizde olduğu halde, ötekiler sadece yorumlarda geçer. En önemli nokta ise şu: Bütün bunların kaynağı, metni Tanrı katında olan *Levh-i mahfuz*'dur; asıl kitap odur. Ötekiler, o asıl kitabın birer parçası ya da özetidirler; sonunda Kuran'la yetkinleştirilip tamamlanmışlardır. Müslümanların dediğine göre, öteki kitaplar Tanrı buyruğu olduğu halde, metinleri sonradan çarpıtılıp bozulmuştur; bu bakımdan, Tanrı'nın son ve gerçek kelamı Kuran'dır.

Akla takılan çok önemli sorular var bu peygamberler konusunda: Önce, bu peygamberlerin hepsi erkek; aralarında hiçbir kadına rastlamıyoruz. Neden? Yoksa Tanrı, kadınları layık görmemiş mi bu işe?

Bu soruları soruyoruz, çünkü ilkçağın Yunan-Latin kültürünün kadın peygamberleri, *Sibylla*'lar geliyor aklımıza. Böylece, peygamberliği yalnız ve yalnız erkeklerin marifeti sanmak, Ortadoğu kültürlerinin bir özelliği olmasın sakın?

İkinci olarak, Muhammed'in dışında, bu peygamberlerin hemen hemen hiçbirinin tarihsel bir kişiliği yok. Tarih, ne Nuh'u tanıyor, ne İbrahim'i, ne Musa'yı, hatta ne de İsa'yı, İsa'nın bir mitos olduğu, o sıralarda böyle bir mitosa insanların gerek duydukları, onu da İsa diye birine yükledikleri, tarihin ciddî tartışmaları arasındadır. Kısacası, Muhammed bir yana, hepsi söylence bunların; tarih de bir söylence olarak zikreder onları; söylence oldukları için de, haklarında her kafadan bir ses çıkmaktadır. Muhammed'in yaptığı, bu söylenceleri alıp –ki asla almazlık edemezdi– onlara kendine göre yeni bir biçim verip, vazında kullanmasıdır; bir başka deyişle, Kuran'daki peygamber öyküleri söylencenin söylencesi, işin garip yanı, Kuran, İsrail'in, İsa'dan önce IX ve V. yüzyıllar arasında yaşamış gerçek ve büyük peygamberlerini, yani Osée'yi, Ezéchiél'i, İsaie'yi, Jeremie'yi sükûtla geçiştirir. Öyle olunca, tarihin yer vermediği, söylenceden ileri gitmeyen insanlara neden iman etmeli ve yol gösterici olarak almalı onları?

Öte yandan, yol gösterecek, erdemimize erdem katacak yarıları da yok bunların.

Örnek mi istiyorsunuz? Alın İbrahim'i!

İbrahim, Âdem'le Nuh'un arkasından gelen pek önemli bir peygamber; onu, Musa izleyecektir. O denli önemli ki İbrahim, Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar, ortak ataları olarak sahip çıkmışlar: Yahudiler, onun oğlu İshak'tan geliyorsa, Araplar da İsmail'den geldikleri inancındalar; Hristiyanlar da, manevî babaları olarak görüyorlar kendisini. Önemli oluşu da, şundan: Tek Tanrı inancını ilk ortaya atıp kavgasını yapan o olmuş; ayrıca Kabe'yi –oğlu İsmail'le beraber– kuran ya da onaran İbrahim. Hem de doksan dokuz yaşındayken ilk sünnet olan bu peygamber. Kendisi de çok yaşamış; Tevrat'a göre, yüz yetmiş beş yaşında ölmüş. Zaten bu peygamberlerin bir özelliği var: Pek ileri yaşlara değin yaşamışlar; belki tek istisnası, Muhammed içlerinde.

Ne zaman ve nerede yaşamış İbrahim?

Söylendiğine göre, İsa'dan önce iki bin yılı dolayında, Aşağı-Mezopotamya'da önce; oradan Kenaneli'ne göçmüş kabilesiyle; bir kıtlık döneminde, geçici olarak Nil vadisine gidip sığındığı da söylenenler arasında.

Aramî halkından İbrahim; ama Kuran'a göre ne Yahudi, ne de Hristiyan!

Adam olacak çocuk ufacakken belli eder ya kendini, o da öyle: İbrahim, daha küçük yaşlarda iken, Tanrı'nın varlığını fark edip tanımış. Şöyle anlatıyor Kuran: "İşte o, üstünü gece bürüyüp örtünce, bir yıldız gördü, "Bu imiş Rabbim" dedi; derken batıverince o, "Ben öyle batanları sevmem" dedi. Sonra Ay'ı doğar halde görünce de "Bu imiş Rabbim" dedi; ancak o da batıp gidince, "Ant olsun, demişti, eğer Rabbim bana doğruyu göstermemiş olsaydı, şu şaşkın topluluktan olacaktım." Sonra Güneş'i doğar görünce de, "Bu imiş Rabbim, bu hepsinden büyük" dedi; o da batınca şöyle söyledi: "Ey kavmim, gördünüz ya hepsi geçici bunların, ben sizin eş katageldiğiniz şeylerden kesinlikle uzağım, kuşkusuz ki ben Allah'ı, bir tanıyıcı olarak, yüzümü o gökleri ve yeri yaratmış olan Allah'a yönelttim" (*En'am* suresi, 76-79).

Yine Kuran'a göre, bir süre sonra kavmi, ilahlarına kurban kesmek için kentten çıkınca, İbrahim puthaneye girer, baltasıyla küçük putları kırar ve baltayı da en büyük putun önüne koyar. Kent halkı döndüğünde, İbrahim'e, bizim putlarımızı kim bu hale getirdi diye sorarlar; o da, işte şu büyük put kırdı, diye yanıtlar. "Hiç put hareket eder mi?" diye sorulduğunda da, şu yanıtı yapıştırır: "Size yarar ve zarar vermeyen, hareket edemeyen şeylere niçin tapıyorsunuz?" (*Enbiya* suresi, 58-67; *Saffat* suresi, 91-96).

Bunlar, çocukken marifetleri!

Tevrat, eceliyle öldüğünü söylüyor İbrahim'in; oysa Kuran'a göre, –putatapar Nemrud olsa gerek– cezalandırmak için ateşe attırır onu; ancak, Allah'ın isteği üzerine ateş soğur ve bir bahçe içinde bulur İbrahim kendisini (*Enbiya* suresi, 67-70). İbrahim'le Nemrud arasında pek büyük bir zaman aralığı olması bir yana, bu ateşe atılma öyküsü, bir yorumcunun yanlışından doğmuş durumda; ayrıca, eskiden beri Yahudiler ve Araplar arasında da yaygın bir söylenti. Gerçekte öykünün aslı yok. Bir yorumcunun yanlış yapması, ya da söylenti olup dolaşmasında da şaşılacak bir yön yok. Asıl şaşılacak olanı, aslı astarı olmayan bir şeyin, Tanrı vahyi olduğu söylenen bir eserde, yani Kuran'da gerçek diye sunulması insanlara. Haydi Muhammed bilmiyordu diyelim.

Ya Tanrı? Nasıl farkında olmaz masalın?

İbrahim'le ilgili daha başka konular da var: Eşi Sara, kısrırdı; öyle olduğu için de onun verdiği cariyeyle, Hacer'le evlenir İbrahim ve bir oğlu doğar ondan. Ne var ki, karısının kıskançlığı

işin içine girince, Tanrı buyruğuna uyup cariyeyle çocuğunu, götürüp çorak bir vadiye, Mekke'ye bırakır (İbrahim suresi, 37). Kadıncağızın ve çocuğun çektiği onca işkenceden sonra, Tanrı'nın yaptığı da şu: Meleği Cebrail'i gönderip, "ayağının topuğu", ya da "kanadıyla", yeri kazıyıp su çıkarması.

Zemzem de bu söylendiğine göre!

Geleneğe göre, İbrahim yüz yirmi ve Sara doksan yaşındayken, İshak doğacaktır. Kadının bunca ileri yaşta hamile kalması, olacak iş değil elbette. *Hûd* suresinin 69 ve onu izleyen ayetlerinden şöyle anlatılıyor: "Ant olsun ki, elçilerimiz İbrahim'e müjdeyle geldiler, esen olsun dediler. İbrahim de esen olsun dedi ve gidip kızartılmış bir buzağı getirdi, İbrahim, konukların buzağıya el sürmediklerini görünce, onlardan çekindi, korkmaya başladı. Onlarsa: Sakın bizden korkma, çünkü bizler Lût halkına gönderilen elçileriz, dediler. İbrahim'in karısı ayakta duruyordu. Bunun üzerine güldü. Biz de ona İshak'ı ve İshak'ın arkasından Yakub'un doğacağını müjdeledik. İbrahim'in karısı: Başıma gelenler, dedi, ben yaşlıyım, kocam da yaşlı, nasıl olur da doğururum? Elçiler: Allah'ın buyruğuna mı şaşıyorsun? dediler, ey İbrahim ailesi, Allah'ın esirgeyciliği üzerine olsun, çünkü O yegâne övülecek ve ululanacak olandır!"

Evet, kadın güler; ama gülmemek mümkün mü?

Yine Kuran'da anlatılan (*Bakara*, 127), İbrahim'in oğlu İsmail'le, onca mesafeleri katedip gelip Mekke'de –hem de yeryüzünde ilk ev olarak– Kabe'yi yapmaları, ya da onarmalarındaki gerçekdışılığı bir yana bırakalım; bir başka öykü var ki, gerçekten ürpertici türden: Gördüğü bir düşte, Tanrı, oğlu İsmail'i kurban etmesini bildirir İbrahim'e; o da, buyruk Tanrı'dan gelmiyor mu, yerine getirmek ister emri. Ancak, tam oğlanı boğazlayacağı sırada, bir vahiyle, bunun bir deneme olduğu bildirilir ve İsmail yerine kurban edilmek üzere gökten bir koç indirilir (*Saffat* suresi, 100-107).

Deneme, ama ne deneme!

Düşünebiliyor musunuz, Tanrı, babayı oğlunu düpedüz "boğazlama"ya yöneltiyor; sonra da kurtarıyor, ama o acıyı çektiriyor. İnsanları kurban etme geleneği o sıralarda yaşıyor ve bunun önüne geçmek isteniyor idiyse, insana yakışması bir yana, "Tanrı'ya yakışır" başka bir yol yok muydu?

Bütün bunlar bir öykü, bir söylence.

Ancak, hiç de bir öykü, bir söylence diye görülüp gösterilmi-

yor; tersine, “Tanrı’dan gelme bir vahiy ürünü” olarak sunuluyor.

Asıl, göze batan yanı da bu işin.

Ne var ki, “Tanrı’dan gelme bir vahiy ürünü” olarak ileri sürülen öyküler, yalnız İbrahim’le ilgili olanlar değildir; Kuran’daki hemen bütün peygamber öyküleri böyledir. Hemen hepsi de aklımızı, idrakimizi ve vicdanımızı zorlar; mucizelerle sarmaş dolaş oldukları için de, bir parça bilim terbiyesinden geçmiş olan kafalara ters düşmemesi de olanaksızdır. Bu mucizelerin, Yunan mitolojisinde, örneğin bir Prometheus’un yaptıklarının tersine, insan zekâsına, geleceğe doğru esin kaynağı olabilecek hiçbir soylu yanları da yoktur. Neymiş, Davud peygamberin elinde demir yumuşamışmış da, Süleyman peygamber, rüzgâra binerek öğleye kadar bir aylık ve öğleden sonra da bir aylık olmak üzere, bir günde iki aylık yol gitmişmiş (*Sebe* suresi, 10-13)!

Laf mı bunlar? Gerçekdışılıkları bir yana, öğrettikleri ne insana?

Özellikle Musa ile İsa’nın çeşitli mucizeleri, Kuran’da açıkça anlatılır: Örneğin *Meryem* suresinin 29 ve onu izleyen ayetlerinde, İsa’nın beşikteyken konuştuğu; *Bakara* suresinin 60. ayetinde de Musa’nın asasını taşa vurup ondan on iki kaynak fışkırttığı söylenir. İncil’in, İsa’nın otuz altı mucizesi, örneği suyu şaraba dönüştürmesi, beş somun ekmeği beş yüz kişiye bölüştürmesi, körlerin gözlerini açması, su üstünde yürümesi, Lazarus’u öldükten sonra diriltmesi bizi güldürüyorsa, bunlar karşısında da gülmeyecek miyiz?

İsa konusunda eklemiş olalım: Hristiyanların, İsa’ya Tanrı’nın oğlu gözüyle bakıp, onun çarmıha gerildiği ve öldürüldüğü inancını Kuran kabul etmez; İsa, çarmıha gerilmemiş, Tanrı tarafından kendi katına alınmıştır. Ama aynı Kuran, İsa’nın, Âdem gibi babasız doğduğunu söyler: Tanrı, kızıoğlankız Meryem’e Cebrail’i göndermiş ve “ol” demekle İsa’nın doğumunu sağlamıştır. Kuran’ın *Âli İmran* suresinin 45 ve onu izleyen ayetlerinde şöyle deniyor: “O gün melekler demişlerdi: Ey Meryem, gerçekten Allah seni ol sözüyle olan bir çocukla müjdeliyor. Onun adı, Meryemoğlu Mesih İsa’dır. O, bu dünyada da, öbür dünyada da yükselecek, Allah’ın yakınlarından olacaktır. Meryem dedi: Ey Tanrı’m, nasıl olur da benim bir çocuğum olabilir? Bana erkek eli değmedi ki! Allah buyurdu: Bu böyledir. Allah

neyi dilerse onu yaratır. Allah bir şeyin olmasını istedi mi, ona ol der, o da olur!”

Ne güzel değil mi?

Bir yanlışı düzeltirken, bir başka yanlış, hiçbir neden yokken sürdürülüyor. İsa’nın Tanrı’nın oğlu olduğu inancına olduğu gibi, kızıoğlankız bir anadan doğduğu inancına da, “olmaz öyle şey” demek varken, kabul etmek niye? Bir insanın, ana ve babadan oluşabileceği bir doğa kanunu iken, keyfi olarak çığnemenin anlamı ne? Biz bilime inandığımız için bunu sorabiliyoruz, ama dinde sorulmaz bu; sorulsa da yanıtı yoktur.

Muhammed’in kendisinin mucizeleri oldu mu?

KURAN’DA AKLA VE BİLİME AYKIRILIKLAR: IV MUHAMMED’İN MUCİZELERİ ÜSTÜNE

Başka peygamberler için mucizelere akılları kolayca yatan Müslümanlar, nedense Muhammed’in mucize göstermediğine inanırlar; daha doğrusu, onlar için tek mucize vardır, o da Kuran’dır. Buharî’nin Ebu Hureyre’den naklettiği bir hadisinde Muhammed de öyle der: “Hiçbir peygamber yoktur ki kendisine insanların inanacağı gibi bir mucize verilmemiş olsun; bana verilen mucizeyse Allah’ın bana vahyettiği Kuran’dır.” Peygamber, ısrarlı mucize istemleri karşısında kalınca, “elindeki mucize yetmez mi?” diye Kuran da kestirir atar (*Enam* suresi, 35).

Kuran’ın kendisinin bir mucize olduğunun gerçeklere ne kadar uyduğunu ya da uymadığını, bu bölüm bittiğinde okuyucu anlamış olacak gerçi; Muhammed’in somut olarak bir mucizeye başvurup vurmadığı noktası üzerinde durmak gerekir yine de. Gerek hadisler, gerek Kuran bu konuda düşünmeye zorluyor bizi.⁹

Önce, Muhammed’in mucize niteliğindeki olayları anlatan birtakım hadisleri var elde. Örneğin, Buharî’nin Ebu Hureyre’den naklettiği bir hadiste şöyle denir: “Peygamberimize kimi hadisleri unuttuğumdan yakındım. Bana: Ey Ebu Hureyre hurkanı yere yay buyurdu. Hemen çıkarıp yaydım. Efendimiz mü-

⁹ Bu konuda ayrıca bkz. M. Gaudefroy-Demombynes, age., s. 92 vd; Orhan Hançerlioğlu, age., “Muhammed”, “Mucize”, “Miraç” maddeleri; *Ana Britannica*, *Büyük Larousse* ve *Meydan Larousse*’taki “Miraç” maddeleri. Ayrıca, Mouhammed al-Mounâwi, *Mahomet mystique et les quatre premiers khalifes*, (trad. René R. Khawam), Editions Orante, 1978, s. 47-49.

barek elleriyle hırkamı avuçlayıp bir süre tuttuktan sonra: Topla, buyurdu. Toplayıp giydim ve bundan sonra hiçbir şeyi unutmaz oldum.” İmran İbn Husayn şu hadisi naklediyor: “Suyumuz kalmamıştı, bu sırada bir kadın su tulumuyla geldi. Peygamberimiz: İçiniz, yıkanınız, buyurdu. Hepimiz içtik ve yıkan-dık. Sonunda Efendimiz, kadına şöyle buyurdu: Görüyorsun ya, tulumundan bir damla su eksiltmedik, lakin Allah’tır bizi sulayan.” Abdurrahman İbn Ebî Bekr de şunu anlatıyor: “Bir se-ferde Peygamberle beraber yüz otuz kişiydik. Acıkmıştık. Pey-gamberimiz: Yanında yiyecek bir şey olanınız var mı? diye sor-du. Birinde bir ölçek kadar bir şey bulundu. O sırada koyun sü-rüsüyle bir müşrik görüldü. Peygamberimiz: Koyunları satmak için mi, yoksa hediye olarak mı getirdin? diye sordu. Adam: Satmak için deyince, Peygamberimiz bir koyun alıp kesti ve ci-ğerinin pişirilmesini buyurdu. Yemin ederim ki, bu ciğerden yüz otuz kişi yedik de yine bitiremedik. İki sofrada iki bölük olarak yemiştik, iki çanak yemek artmıştı, onu da deveye yük-le-yip getirdik.” Abdullah İbn Mes’ud da şunu anlatıyor: “Bir yol-culukta Peygamberle beraberdik, su kalmamıştı. Peygamberi-miz: Arayın, buyurdu. Bir kap içinde azıcık su bulup getirdiler. Efendimiz, o kabın içine elini soktu ve bizlere: Haydi temiz su-ya gelin, apdest alın, bereketi (suyun artması) Allah’tandır, bu-yurdu. Mübarek parmaklarından suların çeşme gibi aktığını gözlerimle gördüm. Biz, Peygamber zamanında onunla birlikte yemek yerken yemeklerin tespih ettiğini (Sübhanallah dedikle-rini) kulaklarımızla duyardık.”

Bunlara benzer daha yığınla hadis gösterilebilirse de, doğru-lukları kuşkuludur.

Önemli olan, Kuran’ın Muhammed’in mucizesinden bahset-mesi. Burada, kâfirlerin Peygamberden mucize diye Ay’ı ikiye bölmesini istediklerinde, onun parmağının bir işaretiyle Ay’ı ikiye bölmesi (*şakk-ı kamer*) olayını bir yana bırakalım. Çünkü, Kuran’da vardıydı yoktuydu gibi yığınla tartışmayla okuyucu-nun kafasını şişirmek istemiyoruz. Ancak, Kuran’ın açıkça sö-zünü ettiği bir olay vardır ki, olağanüstü ya da doğaüstü niteli-ğiyle bir mucizeyi gösterir: Bu da ünlü “Miraç” olayı, yani Mu-hammed’in göğe yükselerek, Allah katına çıkması, Tanrı ile gö-rüşmesidir.

Gerçekten, Müslümanların inanışına göre, Hicret’ten (622) bir yıl önce, Recep ayının 27. gecesi, Peygamber, Cebrail tarafından

önce Mekke'den Kudüs'e götürülür, oradan da göğe yükseltilir. Kuran, olayın yalnızca *İsra* adı verilen ilk aşamasından söz eder ve şöyle der: "Ulularım o Allah'ı ki, kendisine belgelerinden bir nicesini göstermek için, kulunu geceleyin Mescid-i Harâm'dan alıp dolayını kutlulandırdığı Mescid-Aksâ'ya götürdü." Mescid-i Aksâ'nın Kudüs mü, yoksa yedinci kat göğün en yüksek noktasında bir yer mi olduğu tartışılmıştır. *Necm* suresinin 1-18 ayetlerinde, Muhammed'in göğe çıkarıldığından söz edilmekle beraber, Miraç olayını andıran deyimler vardır. Şöyle denir o ayetlerde: "Batmakta olan yıldız hakkı için, yoldaşınız doğru yoldan hiç ayrılmadı. O, ne haktan ayrıldı ve ne de kendiliğinden konuştu. Onun söyledikleri ancak gönlüne bildirilenlerdir. Bunu ona öğreten pek güçlü ve pek heybetlidir. Göğün en yüksek katında olduğu halde doğruldu ve aşağı sarktı. Araları iki yay kadar, daha bile az kalmıştı. Allah ona vahyetti. Gözleriyle gördüklerini gönlü de doğruladı. Şimdi siz onun gözleriyle görüp bildikleri üstünde onunla çekişmek mi istiyorsunuz? Peygamber onu bir kez daha *sidre-i muntehâ* yanında görmüştü, inananların barınağı olan Cennet de onun yanı başındadır. O aşılmaz sınırı (*sidre-i muntehâ*) neler kaplamıştı neler! Gözü hiçbir yana kaymadı, sağa sola dönmedi. Ant olsun ki, Allah'ın pek büyük belgelerini görmüştü O".

Buharî'nin naklettiği bir hadisinde, Muhammed, göğe çıkarılışını –bütün ayrıntılarıyla– anlatır. Gerçekten, bu yolculuk sırasında, göğün çeşitli katları dolaşılır, her birinde bir peygamberle görüşülür. Sonunda, göğün en yüksek katına ulaşarak, Tanrı huzuruna çıkılır. Tanrı, aşılmaz sınırının (*sidre-i muntehâ*) arkasındadır, aşılır. Bu kabul sırasında, başka buyrukların yanı sıra, "müminlerin miracı" sayılan beş vakit namaz farz kılınır. Önce elli vakit olarak emredilen namazın, Musa'nın tavsiyesiyle, gide gele beş vakte bir indirilişi vardır ki, evlere şenliktir. Muhammed'e Cennet ve Cehennem de gösterilir.¹⁰

Bütün bunlar bir gecede olup biter, dönülür.

¹⁰ Bu Cehennemi ziyaret öyküsü, Muhammed'den çok önceleri ele alındığı gibi, daha sonra Dante tarafından da işlenecektir. Konuya karşılaştırmalı olarak eğilen ilginç bir inceleme için bkz. Toufy Fahd, "La visite de Mahomet aux Enfers entre la descente d'Inanna/İsthar" dans *le Monde inférieur et l'Enfer de Dante, L'Apocalyptique. Etudes d'Histoire des Religions de L'Université des Sciences Humaines de Strasbourg*, Paris, Paul Geuthner, sy. 3, s. 181-210.

Ertesi günü Muhammed'in bu yolculuğunu dinleyen Mekkeli müşrikler ona inanmazlar, çünkü inanılacak yanı yoktur ve –ister istemez– alay ederler; kimi müminler de kuşkuya düşer. Hadislere göre, Muhammed, hiç görmemiş olduğu Mescid-i Ak-sâ'yı tanımlayarak ve Mekke'ye gelmekte olan bir kervanı ayrınıtlarıyla haber vererek, yolculuğunun gerçekliğini “kanıtlar”!

Miraç mucizesinin gerçekliği ve oluş biçimi konusunda, İslamda birbirinden farklı görüşler savunulur. Kimisinin, ilk aşama olan İsrâ'yı kabul etmekle birlikte Peygamberin göğe yükselişini yadsımasına karşılık, büyük çoğunluk Miraç'ın da gerçekliğini kabul eder. Ancak bunlar arasında da, yolculuğun nasıl gerçekleştiği konusunda görüş ayrılığı vardır: Kimine göre, Miraç, uykuda yapılmış ruhsal bir yolculuktur; kimine göre uyanık durumda ve bedenle gerçekleşmiştir. Genel kabul gören de bu ikinci görüştür. İslamın evren, yer-gök, kısaca kozmogoni anlayışındaki ıkkelliği, Tanrı'ya bakışındaki “insanbiçimci” (antropomorfist) açığı bildiğimiz içindir ki, Muhammed'in elini kolunu sallaya sallaya göklere çıkıp Tanrı'yla ülfet etmesini garip karşılamıyoruz. Önemli olan şu ki: Miraç, Hicret'ten bir yıl önce, yani Muhammed'in peygamberliğini tanıtlamada büyük çetinliklerle yüz yüze kaldığı bir dönemde olmuştur; mucizesiz peygamber olmayacağından, Muhammed de, pek göz alıcı bir örnek koymuştur ortaya. Aslolan bir iddiaydı ve onu tutturmaktı; o da, hem de Kuran'a geçecek biçimde böylesi bir iddiada bulunmuş ve onu tutturmuştur. Elbette Miraç diye bir olay gerçekte olmadı, çünkü akla ve doğa kanunlarına aykırıydı. Ancak, öyle de olsa, her yıl, 27. Recep gecesi, milyonlarca Müslüman, milyonlarca Hristiyanın İsa'nın göğe çıkışını kutlaması gibi, Muhammed'in göğe, Tanrı katına çıkışını, Miraç Kandili adıyla anar ve kutlar; bunlar arasında, ertesi günü –hiçbir şey olmamış gibi– akla ve bilime inandıklarını söyleyenler de görülür.

Ne diyelim? “Beşerin böyle dalaletleri var!”

KURAN'DA AKLA VE BİLİME AYKIRILIKLAR: V KIYAMET ÜSTÜNE

Dünyanın sonu, bütün canlılarla beraber yok olan insanların yeniden diriliş, son hüküm, Cehennem ve Cennet, kısacası bir “öbür dünya” yaşamı, İslam dogmasında önemli bir yer tutuyor. Kıyamet, işte bu dünya yaşamını sona erdirip, Ahret, yani

öbür dünya yaşamını başlatacağına inanılan büyük olay.¹¹ Bir başka önemi de şu: Kıyamet, giderek öbür dünya yaşamına inanmak, İslam inancının temel koşullarından biri; Tanrı'yı ortak koşmasa da, yalnız bu dünyadaki yaşama inanmakla Müslüman olunamaz.

Kuran'da, *Kıyamet suresi*'nden başlayarak, çeşitli surelerde, Kıyamet ve onu izleyecek olaylarla ilgili birçok bilgi verilir; Kıyamet günü ve koşulları üstüne hadisler de çok şey eklerler bunlara. Kuran'ın en çarpıcı bir dille konuştuğu konu, belki de bu konudur; İslam öncesi şiirin etkisi de en çok bu konuda kendini belli eder. Söylemeye gerek yok: Kıyametle ilgili betimlemeler, başta *Tekvir suresi*'nin ilk ayetleri olmak üzere, Arap edebiyatının da en canlı örnekleri arasındadır.

Bir Kıyamet düşüncesine ne zaman vardı Muhammed?

Onun, Mekke'de başlayan vaazının ilk yıllarında, "yakın bir felaket"ten bahsettiğini biliyoruz; ancak, daha kapsamlı bir düşünceye, dünyanın sonu anlamına gelecek bir Kıyamet düşüncesine, Hicret'in son yılında gelmiş olsa gerek; çünkü, karşısındaki muhalefet o yılda doruğuna çıkmıştı ve Peygamber de, ister istemez daha korkutucu ve yıldırıcı bir dille konuşmak zorundaydı.

Kuran'da anlatıldığı kadarıyla, Kıyamet, *İsrafil*'in, –bir boru olan– sûr'una üflemesiyle başlayacaktır. Bunun sonucunda evrenin, giderek dünyanın düzeni bozularak alt-üst olacak, şimdiki yapısı ve bütün canlılar yok olacaktır. Kuran'daki betimlemelere göre, Kıyamet gününde, büyük sarsıntılarla karşılaşılacak, analar kucaklarındaki çocuklarını unutacaklar, hamile kadınlar bebelerini düşürecek, insanlar dehşetten sarhoş hale gelecekler (*Hac suresi*, 1-2); gök erimiş maden gibi, dağlar atılmış yün gibi olacak, kimse dostunu arayıp soramayacaktır (*Mearic suresi*, 8-10); gök yarılacak, yıldızlar dağılıp dökülecek, denizler fışkıracak, mezarlar alt-üst edilecektir (*İntifa suresi*, 1-4); gözler dehşetten kamaşacak, Ay tutulacak, Güneş ve Ay kararacaktır (*Kıyamet suresi*, 7-9).

Ne zaman kopacak kıyamet?

Bu, her konuda olduğu gibi, ancak Allah'ın bileceği bir şey-

¹¹ Bu konuda ayrıca bakz. M. Gaudefroy-Demombynes, age., s. 401 vd.; Orhan Hançerlioğlu, age., "Kıyamet" ve onunla ilgili öteki kavramlar; *Ana Britannica*, *Büyük Larousse* ve *Meydan Larousse*'taki "Kıyâmet" maddeleri.

dir. Ne var ki, Kuran ve kimi hadisler, belirtilerden söz ederler. Bu belirtilerin en önemlileri şunlardır: *Deccal* çıkacaktır, *Yecüc* ve *Mecüc* görünecektir, güneş batıdan doğacaktır. İsa gökten yere inecektir, *Dabbet-ül-arz* adlı bir hayvan yerden çıkarak insanlarla konuşacaktır, insanlar sarhoş olacaktır, ortalığı bir duman kaplayacaktır. Hadisler, Yemen’de ortaya çıkacak bir büyük ateşten başlayarak, küçük büyük daha başka belirtilerden de söz ederler; Müslüman orduların birbirleriyle çarpışması, Müslüman bir ülkenin başına yeteneksiz yöneticilerin musallat olması da belirtiler arasında.

Konuyu sürdürmeden önce, yukarıda geçen ve okuyucuların merak etmiş olacakları kimi deyimler hakkında kısaca bir bilgi verelim. Kıyamet belirtisi olarak ortaya çıkacak *Deccal*, insanları aldatıp dinlerinden saptırmak için gelecek. Kelime de, Arapça “aldatan” anlamına zaten. Deyim, gerçi Kuran’da geçmiyor, ancak Peygamberin hadislerinde yer alıyor. Kavram, Zerdüşť dininden ve Hristiyanlıktan alınma, İslam inancına göre, *Deccal*, kıyamete yakın, Mehdi’den önce ortaya çıkıp bütün dünyaya egemen olacak ve bir süre hüküm sürecektir, İslam inançları, *Deccal*’ı, alınının ortasında bulunan tek gözlü, kızıl saçlı, iriyarı bir kişi olarak tanımlar. Müslümanlar ve Hristiyanlar, ayrıca Mehdi ve Mesih tarafından öldürüleceğine de inanırlar onun. Bir başka aldaticı ve saptırıcı, yani Şeytan varken, ayrıca *Deccal*’a neden gerek duyuyor Tanrı, düşündürücüdür. Kıyamete yakın ortaya çıkacak olan *Yecüc* ve *Mecüc*’ün adları, Kuran’ın *Kehf* ve *Enbiya* surelerinde geçiyor. Bu sonuncu surenin 96. ayeti şöyle diyor: “Sonunda *Yecüc* ve *Mecüc* seddi aşılar ve onlar dağlardan, tepelerden koşarak inerler.” Söz konusu sedd (engel) de, *Kehf* suresinde anlatıldığı gibi, Kuran’da adı geçen velîlerden biri olan Zülkârneyn’in, iki dağ arasında bulunan bir ulusun *Yecüc*’le *Mecüc*’ün karıştırıcılıklarından yakınmaları üzerine, onların isteğiyle yaptığı bir çeşit duvar. Kimi yorumculara göre, pek kısa boylu insanlardan oluşan iki ulus bunlar. Kutsal Kitap, Anadolu’nun kuzeydoğusunda yaşayan halkları, özellikle İskitleri *Mecüc* adıyla anar; Hristiyanlık, kendine karşı birleşen putatapar halklara bu adı vermiştir. Yani kavram, İslamla ortaya çıkmış değil, daha öncelere uzanıyor. Kıyamet öncesi yerden çıkacak olan *Dabbetül arz*, bir canavar aslında. Kuran’ın *Neml* suresinin 82. ayeti şöyle diyor: “Kıyamet yaklaşınca, yerden bir dabbe çıkaracağız ki, onlara, bizim adımıza: İnsanlar ayetlerimi-

zi iyice bilmiyorlardı, diyecek.” Hatırlatmaya gerek yok, Arapça konuşacak olan bu canavar, inanışa göre otuz metre boyunda; çeşitli hayvanların organlarından (örneğin boğa başı, fil kulağı, deve ayağı, vb.) oluşuyor. Gözünüzün önüne getirebiliyor musunuz? Canavarlar korkunçturlar, ama hiçbirisi de gülünç değildir; böylesine ise gülmek mümkün mü? Asıl önemlisi, bu canavarın bir elinde Musa’nın asası, ötekinde Süleyman’ın mührü olacaktır; bu mühürle de, insanların alınlarını, inanan (mümin) ya da inanmayan (kâfir) diye damgalayacaktır; yani Müslüman olan olmayan diye...

Nasıl yapacak onca işi tek başına, düşündürücüdür! Genel yok oluştan sonra, Tanrı’nın buyruğuyla, İsrail’in sûr’una ikinci kez üflemesiyle, bütün insanlar dirilerek, bir araya toplanacaktır (*mahşer*). Kuran insanların öldükten sonra diriltilmelerini şöyle kanıtlamaya çalışır: “İnsanları yokken yaratan, öldükten sonra da diriltebilir” (*Yasin* suresi, 77-79); “zor bir şeyi yaratan kolay bir şeyi elbette yaratabilir” (*Ahkâf* suresi, 33); “ölü bir durumda olan yeri canlandıran, insanı da diriltebilir” (*Zuhruf* suresi, 11).

Sonra, Allah’ın huzurunda yargılanma başlayacaktır. Bu yargılama sırasında, melekler ve insanların kendi organları tanıklık edecektir. Ayrıca herkese, dünyada yaptıkları işlerin yazıldığı birer defter verilecek ve “al, oku!” denecek (*El Hakka* suresi, 19-25; *Isra* suresi, 13-14); iyi kimselerin defterleri sağdan, kötü kimselerin defterleri ise soldan verilecektir. Yargılama sırasında, insanların iyi ve kötü hareketleri *mizan* denilen bir teraziyle tartılacaktır. Bu yargılamada tam bir adaletle davranılacak, iyilik yapanların iyilikleri fazlasıyla ödüllendirilirken, kötülük yapanların kötülükleri karşılığında görecekları ceza, yaptıkları kötülük ölçüsünde olacaktır.

Yargılama sonucu, herkes, yaptıklarına uygun olan yerlere gönderilecektir: Kötülük yapanlar, cezalarını çekmek için Cehennem’e yollanırken, iyilik yapanlar ödüllendirilmeleri için Cennet’e gidecektir. Kuran’da yalnız bir kez anılan *Sırat*’ın, yargılama sonunda iyilerin geçebildiği, kötülerin ise geçemeyerek Cehennem’e düştükleri bir köprü olduğu hadislerde bildirilir. Ayrıca, kimi hadislere göre, her peygamber, ümmetinden belli sayıda kimselere, Muhammed ise, ümmetinden çok sayıda kimsese şefaatta bulunacaktır, yani suçların bağışlanması için yatacaktır. Günahkâr müminler Cehennem’de bir süre kaldıktan

sonra çıkacaklar, kâfirler ise ebedî olarak Cehennem’de kalacaklardır.

Ahret, yani öte dünya yaşamının başlayışı işte böyle!

Bütün bunların bilimsel ciddilikle bağdaşır hiçbir yanı yoktur. Gerçi evrenin, giderek dünyanın nasıl doğduğu gibi, nereye gittiği, geleceğinin ne olacağı da, bilim adamlarını uğraştıran konulardır; ancak, ortaya atılan kuramlar, bilimsel bir zemine dayanmaktadır. Kuran’ın kozmogonisi ne denli bilim dışılıklarla dolu ise, evrenin, giderek dünyanın sonu üstüne söyledikleri de o denli akıl dışılıklarla dolu.

Olsa olsa birer fantazidir bunlar!

Kuran’da Kıyamet, Diriliş ve Son Hüküm üstüne söylenenlerin büyük çoğunluğu, Yahudi-Hıristiyan kaynaklıdır; yapılan, oralarda dile getirilenlerin şiddetini arttırmak ve belirsizliklerine yenilerini katmak olmuştur. Yecüc ve Mecüc’den İsrafil’in sûr’una, Deccal’den Dabbetül arz’a, Mahşer günü ellere tutuşturulan defterlerden mizan’a, yani hata ve sevabın tartılmasına değin, bu kavramların hemen hepsi daha öncelerden geliyor.

Yığınla akla aykırılığın yığınla abuk-sabuk tartışmaya yol açtığını da belirtmeye gerek var mı?

Alın bir örnek: Osmanlı Sarayında ramazanları “Huzur Dersleri” verilirmiş. Cevdet Paşa’nın anlattığına göre,¹² III. Selim’in önünde verilen bir derste, müderrislerden Kudsi Efendi anlatmakta, öteki ulema da dinlemektedir. Bir kelimenin anlamı üzerine hoca efendiler şiddetli bir tartışmaya tutuşurlar ve herkes birbirine girer. Konu da şu: Ahrette ölüm olmayacağına göre, bu dünyadaki ölüm ne olmuştur? Bir bölümüne göre, ölüm Kıyamette boğazlanmıştır, hadis de var zaten; bir bölümü de karşı çıkar bu düşünceye: Ölüm “mahlukattan” değildir ki boğazlansın!

Hem de XVIII. yüzyılın sonlarındaki tartışmaya bakınız!

Batı’da “Aydınlanma”, yani her şeyin “akıl terazisi”ne vurulması; bizde ise, ölüm “mahlukattan” mı, değil mi çekişmesi!

Konuyu fırsat bilip halklara düşmanlığı körükleyen hadisler de var bu arada. Kıyametin belirtileri ile ilgili olarak, Ebu Hüreyre şu hadisi nakletmektedir: “Siz Yahudilerle savaş yapıp da taşlar: Ey Müslüman, işte arkanda bir Yahudi var, onu öldür diye haber vermeden önce kıyamet kopmaz.” Ebu Hüreyre, Türklerle ilgili de şu hadisi nakletmektedir: “Sizler, ayakkabıları kıl-

¹² Bkz. *Tarihi Cevdet*, cilt 7, s. 102.

dan kişilerle savaş yapmadan ve hatta küçük gözlü, kırmızı yüzlü, küçük burunlu, yüzleri deriyle örtülü, kalkan gibi yayık, enli Türklerle savaş yapmadan kıyamet kopmaz.”

Ebu Hüreyre’den geldiğine göre “uydurmadır” diyeceksiniz. İnşallah öyledir!

Muhammed’in eşi Ayşe de şu hadisi nakletmektedir: “Peygamberimiz buyurdu ki: Kıyamet gününde sizler yalınayak, çırlıçıplak, anadan doğma, sünnetsiz olarak toplanacaksınız. Ben: Ey Allah’ın elçisi, dedim, kadınlarla erkekler orada birbirlerine bakmazlar mı? Peygamberimiz: Mahşer öyle dehşetlidir ki, böyle şeyler insanların aklına gelemmez, buyurdu.”

Dileyelim, öyle olur!

Sonra, akli pek tırmalayan bir nokta var: Neden günahlar ve sevaplar bu dünyada yargılanmaz da, ancak Kıyamet günü tartıda belli olur?

Niçin ertelenir bu önemli sorun?

Ya Muhammed’in, Tanrı’ya eş koşmayıp, ama olanca rezilliği yapmış şu ya da bu Müslümana, salt Müslümandır diye şefaate kalkması, yani Tanrı tarafından günahlarının bağışlanması için aracılık etmesi? Mutezile, Peygamberin günahkârlara şefaate edemeyeceğini ileri sürmüştür ki, pek haklıdır. Öte yandan, onca iyilik yapan, ama bu arada Tanrı’ya eş koşan insanların, yani kâfirlerin, sonsuza değin Cehennem’de kalmalarına ne demeli? Gerçi Gazalî, inançsızlığından sorumlu olmayan iyiniyetli kâfirlerin kurtarılabileceğini söyler. Ya ciddiye alınmazsa bu düşünce, ne olur Afrika ormanlarındaki onca karaderili putataparın durumu?

Buna benzer daha yığınla sorun; çıkın çıkabilerseniz içinden!

Konumuza, bir öyküyle, “Yedi Uyurlar”ın (*Ashab-ı Kehf*) öyküsüyle son verelim.¹³ Bu öykü, Kuran’ın on sekizinci suresinde yazılıdır. İlk Hıristiyanlardan Yemliha, Mekselina, Mesliha, Mermuş, Debernuş, Sazınûş, Kefeştatuyş adlarında yedi kişi, yanlarında Kitmîr adlı köpekleri, baskıdan korkarak, Efes’te, kimi anlatımlara göre Antalya ya da Urfa dolaylarında, bir mağaraya kapanmışlar ve üç yüz doksan dokuz yıl uyumuşlar. Kuran, *Kehf* suresinin 10. ve onu izleyen ayetlerinde şöyle anlatıyor: “O gün o yiğitler mağarayı barınak edinmişlerdi de şöyle demişlerdi: Rabbimiz, sen bize esirgeyciliğini sun, bizi işimizde

¹³ Bu konuda bkz. M. Gaudefroy-Demombynes, age., s. 406-408; Orhan Hançerlioğlu, age., “Ashab-ı kehf” ve “Kehf” maddeleri.

başarıya ulaştır. Bundan ötürü, biz de onların kulaklarını yıllar yılı o mağarada tıkalı bıraktık. Sonra da onları uyandırdık; iki bölük hangisi mağarada ne kadar kaldıklarını daha iyi sayacak, bilelim diye. Sana onların yankılarını doğruca anlatıyoruz. Gerçekten onlar Tanrı'larına inanan yiğitlerdi. Biz de onların yollarını doğrultmuştuk; yüreklerini de pekiştirmiştik. O gün onlar durup şöyle demişlerdi: Bizim Allah'ımız yerlerin ve göklerin Rabbidir. Biz onu bırakıp da başka bir Tanrı'ya tapmayız. Eğer tapacak olursak, ant olsun ki sınırı (haddi) aşmış oluruz. Ulusumuz olacak kişiler Allah'ı bırakıp da başka tanrılar edindiler, Allah'a karşı yalan uydurandan daha kıyıcı (zalim) kim olabilir? Siz ki onlardan ayrıldınız, mağaraya girin de Allah'ınız size karşı olan esirgeyiciliğini genişletsin. Bir görseydin, güneş doğunca mağaranın sağ yanına eğilir, batınca da sol yanını yalar geçerdı. Onlar uykudayken onları uyanık sanırdın. Köpekleri de iki ayağını kapı ağzına uzatmıştı. Böylece, biz onları uyandırdık, birbirlerine sorsunlar diye. İçlerinden biri: Ne kadar uyudunuz? dedi. Onlar da: Bir gün, belki bir günden de az, dediler. Ötekiler dediler ki: Ne kadar eğleştiğimizi Allah'ımız daha iyi bilir, haydi içinizden birini bir gümüş akçeyle kente gönderelim de size azık getirsin, hem de çok uyanık bulunsun, burada olduğumuzu kimseye sezdirmesin; çünkü onlar (kent halkı) sizi ele geçirirlerse ya taşlarlar, ya da kendi dinlerine döndürürler, siz de artık hiç kurtulamazsınız. Onlar (kimine göre) üçtüler, köpekleriyle dört; (kimine göre) beştiler, köpekleriyle altı; (kimine göre) yedi kişiydiler, köpekleriyle sekiz. Onlara de ki: Onların sayısını en iyi bilen Allah'tır. Onlar mağarada üç yüz, kamerî olarak üç yüz doksan dokuz yıl kaldılar. Onlara de ki: Onların ne kadar kaldıklarını en iyi Allah bilir."

VII. yüzyılda, Ortadoğu'da, özellikle Hıristiyan çevrelerde kulaktan kulağa dolaşan örnek öykülerden biridir bu. Ölümünden sonra dirilme düşüncesine bir başlangıç gibidir; ölümlerin mezarında kalışlarının, mutlak zaman karşısında görece pek kısa olacağını belirtmek için alınıp Kuran'a sokulmuş; deyim yerindeyse, "simgesel" bir öykü. Ne var ki, Tanrı hiç de simgesel bir öykü anlatır gibi değil; ciddi ciddi konuşuyor ve üç yüz yıl diye de bir süre biçiyor. Sayısı ne olursa olsun, bir takım insanların bir mağarada üç yüz yıl uykuya dalıp, sonra da uyanmalarını akıl kabul etmez, bilim hiç kabul etmez.

Ya sizin aklınız?

KURAN'DA AKLA VE BİLİME AYKIRILIKLAR: VI CENNET VE CEHENNEM ÜSTÜNE

Kıyamette" Son Hüküm"den sonra tanrısal cezaya uğrayanlarla ödüllendirilenlerin gidecekleri yerler olarak "Cehennem" ve "Cennet", peygamberler aracılığıyla yayılan Ortadoğulu dinlerde, yani Zerdüşt dini, Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlıkta önemli bir yer tutuyor. Muhammed, bu kavramların içini doldururken, kendinden önceki dinlerin birikiminden yararlanmanın yanı sıra, onlara Arap inanışlarını da katmıştır. Ortaya çıkan tabloda özgün hemen hemen hiçbir nokta olmamakla beraber, bu kavramların en canlı ve çarpıcı renklere kavuştuğu yer, kuşkusuz Kuran'dır. Konunun, Muhammed'den sonra da, yazarların ve halkların imgelemlerinde dallanıp budaklandığını söyleyelim.

Cehennem, günah işleyenlerin cezalarını çekecekleri yer.¹⁴ İbranîler günaha girenleri, suçluları, kurban edilenleri, Kudüs do-laylarında Hinnom vadisi denen bir yere atarlarmış, buraya da *Gehinnom* derlermiş; Cehennem kelimesi, işte buradan Arapça-ya geçmiştir. Kuran'da, doğrudan Cehennem kelimesinin yanı sıra, kimi yerde "çok derin kuyu" deyimiyile, ama daha çok ateş (nâr) ve ateşin özelliklerini belirten sıfatlarla dile getirilir bu kavram: Saf alev (leza), yanan ateş (sa'ir), kırmızı alev (sakar), yakıcı ateş (hutame), şiddetli ateş (cahim) gibi. Kimi yorumculara göre, Cehennem yedi kattır ve bu deyimler de o katların ad-larını belirtmektedir. Kuran'a göre, "Cehennem'in yedi kapısı vardır; her kapısından ayrı bir suçlu bölümü girer." Kimi yorumcular da, buradan kalkarak, bu kapıların günahların ağırlı-ğına göre düzenlendiğini söylerler.

Ancak, kesin olan nokta şu: Cehennem, bir azap ve işkence yeri.¹⁵

Cezalar, suçlara göre değişiyor; suçlular da şunlar: Yahudi ve Hıristiyanlarla dost olanlar, Yahudi olmaya devam edenler, di-ninden dönenler, eşcinseller, ineğe tapanlar, Allah'ın kimi kulla-rına az kimine çok rızk vereceğine inanmayanlar, sefahat yü-

¹⁴ Bu konuda bkz. M. Gaudefroy-Demombynes, age., s. 439 vd; Orhan Han-çerlioğlu, age., "Cehennem" maddesi; Ana Britannica, Büyük Larousse ve Meydan Larousse'taki "Cehennem" maddeleri.

¹⁵ Bu konuda özellikle bkz. Reşat Erdem, "Kuran'da Şiddet", *Saçak*, 1985, sy. 22, s. 29-31.

zünden çocuklarını öldürenler, dünyayı ahrete yeğleyenler, faize para verenler, Allah'ın haram ettiği kişiler ve hayvanları öldürenler, cimriler, içki içen ve kumar oynayanlar, zina edenler, haksız yere zina iftirası yapanlar, fazla övünenler, öksüz malı yiyenler, haksızlık edenler, anaya babaya kötü davrananlar, savurganlık edenler, yoksulluk korkusuyla çocuklarını öldürenler, ölçüde hile yapanlar ve kibirlenenler.

Ancak, Kuran'ın üzerinde en çok durduğu suç, Allah'a inanmamak! Allah'a ve kitabına inanmayanlar, Allah'a ortak koşanlar, Allah'a ve peygamberine başkaldıranlar, Allah adı anılmamış şeyleri yiyenler, Ahrete ve mahşer gününe inanmayıp inanlanlarla da alay edenler, Allah'ın yolunda savaşmayanlar, en ağır suçları işlemiş olurlar; en ağır cezalar da bu suçlara karşı verilecektir.

Kuran'da Ahrete ilişkin kimi cezalar, işkence sayılacak denli acımasızdır: Alınları, yanları, sırtları dağlamak; kanlı irinli su içirmek; tepelerinden aşağıya kaynar su dökmek; katrandan gömlek giydirmek; demirden gürzle dövmek. Nisa suresinin 55-60. ayetinde anlatılan ve işkence edebiyatına geçecek kadar özgün olan şu cezaya bakınız: "Ayetlerimize inanmayanları, ateşe atacağız; derilerinin her yanışında, azabı tatmaları için onları başka derilerle değiştireceğiz."

"Derileri yandıkça derilerini değiştirmek": Vahşete bakınız!

Cehennem'in korkunçluğunu anlatan ayetlerin çoğu Mekke'de inmiştir. Bunların, o dönemde ve onu izleyen yıllarda, insanları dine çağırarak için ne denli etkili olduklarını belirtmeye gerek var mıdır?

Cennet ve Cehennem üstüne yığınla hadis de var: Örneğin Müslim'in bildirdiği bir hadise göre, "yüreğinde küfrün zerresi olan Cennet'e giremez, imanın zerresi olan da Cehennem'de kalamaz." Doğruluğu kuşkulu olan bir hadise göre de, Peygamber şöyle demiş: "Benim ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacak, bunlardan bir tanesinin dışında tüm ötekiler Cehennem'e gideceklerdir. Kurtulacak olan fırka benim ve eshabımın yolunu izleyen fırkadır". İslamda kimi partiler de (fırkalar), kendilerine karşı olanları Cehennemlik saymışlardır; örneğin Haricîlerin Necedat kolunun başkanı Yemame imamı Necede şöyle diyor: "Cehennem'e ancak muhalifler girer, bize uyanlar günah işleseler bile Cennet'e gideceklerdir." Aynı ağzı kullanan daha başka partiler de var.

Şaşırtıcı mı bu sözler? Değil!

Doğrudan Tanrı'nın bir işkence edebiyatı yaptığı ortamda, kullar niçin acısınlar birbirlerine?

Ehli sünnet yorumcuları, Kuran'ın dış anlatımına dayanarak, Cehennem azabının hem maddi hem de ruhsal olacağını belirtirlerken; özellikle İslam filozofları ve Batıniler, insan bedeninin çürüyüp yok olacağını, böylece Cehennem azabının yalnızca ruhsal ve manevi olacağını savunurlar. Bunun gibi Cehmiyye mezhebi, Allah'tan başka her şeyin yok olacağını savunur; ona karşılık, Müslüman yorumcuların çoğunluğu, Kuran'da sık sık geçen "onlar orada (Cennet'te ya da Cehennem'de) sonsuza kadar kalırlar" anlamındaki ayetleri kanıt göstererek, Cennet ve Cehennem'in sürekliliğini öne sürerler. Kimi yorumcular da, "Rahmetim her şeyi kuşatmıştır" anlamındaki ayete (*Araf* sure-si, 156) dayanarak, günün birinde Cehennem'de kimsenin kalmayacağı umudunda olduklarını söylerler.

Dileyelim gerçekleşir umutları!

Ancak, en güzeli, konuyu öbür dünyadan, şu içinde yaşadığımız gerçek dünyaya aktarıp, Namık Kemâl'in düşündüğü gibi düşünmek:

Duzahı dünyada gördüm, kendi vicdanımda ben

Yani, ben Cehennem'i dünyada, kendi vicdanımda gördüm, diyor şair.

Öbür dünyada, Cehennem'in karşıtı olarak Cennet var.¹⁶ Cennet, günahkârların gideceği Cehennem'e karşılık, günahsızların, ya da günahlarından arınmış olanların gidecekleri yer; bir sonsuz mutluluk diyarı. Bağ-bahçe anlamına gelen Cennet, Kuran'da, bir bakıma Cehennem'den daha farklı ve pek istek uyandırıcı biçimde anlatılmıştır. Cennet'te, çeşitli ayetlerden öğrendiğimize göre, şunlar var: Geniş gölgeli, türlü meyveli, güzel kokulu, budaklarında değerli taşlar bulunan ve dünyada eşleri görülmeyecek olan ağaçlar; altın ve gümüşle, inciler ve ipeklerle kaplı saray ve çadırlar; türlü yemek ve etler, çeşitli koku ve lezzette şerbetler, temiz şarap ve tükenmez sayı ve nitelikte nimet-

¹⁶ Bu konuda bkz. M. Gaudetroy-Demombynes, age., s. 431 vd., Orhan Hançerlioğlu, age., "Cennet" maddesi; *Ana Britannica*, *Büyük Larousse* ve *Meydan Larousse*'taki "Cennet" maddeleri.

ler; ırmaklar akan ve pınarlar fışkıran bağ, bahçe ve bostanlar... Cennet'te Tanrı, "iri gözlü, beyaz tenli dilberler", "cilveli, edalı, memeleri turunç, her dem bakire huriler" yaratmıştır; onların yanı sıra, "inci gibi gılmanlar", yani oğlanlar, Cennet sakinlerine istediklerini sunmak için döner dolaşırlar çevrelerinde. "Erkeklerle vaat edilen kadın sayısı, en alt derecedeki Cennetlik için seksen bin hizmetçi ve hanımdır.

Erkek hepsiyle cinsel ilişkide bulunabilecektir. Cinsel ilişkiden sonra erkeklik organı inmeyecek; kendisinde yüz erkek gücü bulunacak; kişi, sürekli olarak otuz üç yaşında kalacaktır."¹⁷

Aslında her şey, karın ve seks açlığı içindeki Bedeviye göre tasarlanmıştır.

Ve her türlü cinsel eğilimine göre!

Kuran'ın çeşitli sure ve ayetlerinde anlatılan bu tanımların yine de yeterli olmadığı, Buharî'nin naklettiği Peygamberin şu sözünden anlaşılmaktadır: "Tanrı, salih kullarına Cennet'te, gözlerin görmediği, kulakların işitmediği, insanların hayal bile edemeyecekleri şeyler hazırladım demiştir."

Ancak, Cennet'te asıl nimet, Allah'ın yüzünü görmektir. Gerçekten, kimi hadislerle göre, Cennet'e girenlere haftanın belli bir gününde, Allah, dolunayın görüldüğü gibi bütün nuruyla görünecektir ve "selamün aleyküm", yani barış ve selamet sizin üzerinizde olsun, diyecektir. Ne var ki, Allah'ın Cennet'te görülüp görülemeyeceği konusu, yorumcuların, üzerinde en çok tartıştıkları sorunlardan biridir. Haricîlerle Zeydiyye gibi kimi öğretiler, Allah'ın görülemeyeceğini öne sürerlerken, Ehl-i sünnet, müminlerin Cennet'te Allah'ı açıkça görebileceklerini savunur. Kuran'daki bir ayette, "iyilik edenlere daha iyi olan verilecek, bir de fazlalık..." (Yunus suresi, 26) denilir. Bu "fazlalık"ı, Ehl-i sünnet yorumcuları Allah'ın kendisini Cennet'tekilere göstermesi biçiminde yorumlarlar. Gazali, ünlü *lhya-ül Ulûm*'unda, bu ayeti hatırlattıktan sonra, "Bu fazlalık Allah'ı görmektir; bu, Cennet'in bütün öteki nimetlerini unutturacak olan en yüksek lezzettir. Hiçbir Cennet nimeti, Allah ile buluşmanın (İlkaullah) lezzeti ile karşılaştırılamaz; çünkü, öteki nimetlerden otlaklarda dolaşan hayvanlar da yararlanır" der.

Tartışmanın böyle kestirilip atılması, İslamda, "insan-biçim-

¹⁷ Ayrıntılar için bkz. Ali Rıza Demircan, *İslama Göre Cinsel Hayat*, cilt 2, İstanbul, 1985, s. 282-296.

ci" Tanrı anlayışının nasıl ağır bastığını gösterir.

Cennet, Muhammed'in *Miraç* hadisinde de belirttiği gibi, en yüksek gök tabakasının üstünde bulunur; ve sekiz kapısı vardır. Cennet deyiminin kimi ayetlerde çoğul olarak kullanılması, tek değil birçok Cennet'in bulunduğu inancına yol açmıştır. Kimi yorumcular, Cennet'leri, Kuran'daki nitelik ve adlarına göre derecelendirirler; ve bu nitelik ve adlardan, inananların hak edip derecelerine göre başka başka Cennet'lere gönderileceği anlamı çıkarılmaktadır.

Cennet'e de, Cehennem'de olduğu gibi, öldükten sonra hemen gidilmez: Ölü, mezarında Kıyamete kadar bekleyecektir. Bu bekleme süresine, engel anlamında *Berzah* denir. Kıyamette hesap günü yargılanacaklar ve ondan sonra Cennet ya da Cehennem'e gönderileceklerdir insanlar.

Kuran, Cennet'e gidecekleri belli gruplara ayırmış ve kimi insanlara ayrıcalıklar tanımıştır. Gerçekten, *Nisa* suresinin 69. ayeti şöyle diyor: "Her kim Allah'a ve Peygamberine itaat ederse, Allah'ın in'ân ettiği peygamberler, sıddiykler, şehitler ve salihlerle beraber olurlar"; böylece, peygamberlerin ve onların yolundan hiç ayrılmayanların (sıddiykler), şehitlerin, dünya ve ahiret işlerini gerektiği gibi yapanların (salihler), sonsuza değin Cennet mutluluğu içinde kalacakları anlaşılmaktadır. Ayrıca, Cennet'e gidecekleri kesinlikle saptanmış bulunan on İslam büyüğü (Aşerei mübeşşere) vardır ki, şunlardır: Ebûbekir, Ömer, Osman, Ali, Abdurrahman bin Avf, Ebu Ubeyde, Talha, Zübeyr, Saad bin Vakkas, Saad bin Zeyd.

Ne var ki, Hristiyanlıkta böyle bir vaad yoktur; Cennet'e, yalnızca bu dünyada yoksul yaşamış ve çile çekmiş olanlar gireceklerdir. Gerçekten, İsa şöyle demektedir: "Bir devenin iğne deliğinden geçmesi, bir zenginin Cennet'e girmesinden daha kolaydır"; "Vay şimdi tok olanların haline, çünkü ağlayacaklardır"; "Zengin bir adam vardı, yiyip içip kendine bakardı. Lazar adında bir yoksul da yaralar bereler içinde kıvranır, bu zenginin artıklarıyla geçinirdi. Yoksulu, Peygamber Hazreti İbrahim'in kucağına vermişlerdi. Cehennem'in acıları içinde kıvranan zengin: Ey İbrahim baba, diye bağırdı, Lazar'ı gönder de parmağının ucunu suya batırıp dilimi serinletsin, çok acı çekiyorum. Hazreti İbrahim şöyle karşılık verdi: Ey oğul, sen dünyada varlık payını alırken, Lazar yokluk payını alıyordu. O şimdi acıları unutacak, sen acı çekeceksin!"

Ancak, İslam Cenneti'nin göze ilk çarpan çelişmesi sadece bu değil, başkaları da var.¹⁸

Konuya şu açıdan yaklaşmak, daha aydınlatıcı olacak: Cennet, kandaş toplum örgütlenmesinden bu yana, insanlığın arkasından koştuğu ütopyalardan biri. Platon'un, İbn Tufeyl'in, Thomas More'un, en tanınmış örneklerini ortaya atacakları ütopyalar, Cennet kavramı da içinde olmak üzere, "yaşanan toplumun haksızlıklarına, zulümlerine, yabancılaştırmalara birer eleştiri, arayış, birer isyan" niteliğindedirler; toplumsal mücadeleyi ateşleyen, kafalarda düzeni değiştirme fikrini uyandıran ülküler olması bakımından, insanlığın ilerlemesinde rol oynamışlardır. Bu açıdan bakıldığında, İslamın Cenneti ne anlatıyor, neyi getiriyor, ya da getirmiyor?

İlk göze çarpan, İslamın bağrında bir yara gibi duran kadın-erkek eşitsizliği, olduğu gibi Cennet'e de yansımış durumda. Gerçekten, Cennet'te sunulan nimetlerden, üstelik oğlancılığa varıncaya değin her türlü eğilime yanıt verecek biçimde, aslan payını alan erkek oluyor; mümin kadınlar, ahret kadınlarından farklı olarak, erkeğine bağımlı, sırası geldiğinde erkeğini "memnun eden, sonra da bir kenarda oturan bir konumdadır." Özetle kadın-erkek eşitliği, ütöpik bir evrende bile söz konusu değil; kadın Cennet'te bile kurtulamamaktadır İslamda.

İkinci olarak, Cennet, uşak, hizmetçi (sübyan/huri) türü sınıf farklılıklarının doğurduğu öğelere yaslanıyor; ayrıca derecelere ayrılan Cennet'te eşitlik ve ebebi bir kurtuluş yok; Cennet'e girmenin koşulları ise, öteki dinlerin ölçülerini kabul etmeyen, yalnız İslamın ölçülerini dayatan türden.

Üçüncü olarak, bu dünyada yasaklanmış ve Cennet'e girmeyi önleyecek haram şeylerin (kadın, şarap, cinsellik, vb.), öbür dünyada helal sayılması ve ulaşılması gereken ödül türünden hedefler olarak gösterilmesi, tam bir çelişki. Bu dünyada yasaklanan, neden Cennet'te helal oluyor; orada helal olacaksa, bu dünyada yasaklanmasının anlamı ne? Son olarak, ütopyaların, toplumsal mücadeleyi ateşleyen, kafalarda düzeni değiştirme fikrini uyandıran o ülküsel yanı yok İslamın Cennet'inin; Cennet'e girebilmek için, "edilgin, içine kapanık, figüran, dünyaya küs, her şeyden elini eteğini çekmiş, toplumsal mücadeleye sırt

¹⁸ Bu konuda özellikle bkz. Serhat Eren, "Cennet Kavramı ve İslam'da Cennet", *Saçak*, 1986, sy. 28, s. 41-43.

çevirmiş bir insan olmak gerekir.”

Özetle, bir ütopya değil, bir “mistik düş” sadece islam Cennet’i. Bütün ütopyaların andıkları yitik Cennet, yöntem olarak aslında akla uygundur, olumludur ve uygulanabilir niteliktedir; mistik anlamda Cennet ise, dogmatik, katı ve dondurulmuş bir emirler bütünüdür. Gerçekleşmeyecek oluşları bir yana, gerçekleştirmeleri, ne toplum ne de insanoğlunun ahlakı adına arzuya değerlidir.

Bunu en güzel, İslamın Cennet’i gösteriyor bize.

SON BİR DEĞERLENDİRME

Kuran’ın metafizik konularda –yukarıda belirttiğimiz– açıklamaları hakkında son bir değerlendirmede bulunurken, ilk söyleyeceğimiz şudur: Muhammed’i, kendi zamanında yaygın bu inançlardan yakasını kurtaramamış olmakla hiç ama hiç ayıplamayalım; bu akıl ve bilim dışı şeylere bugün de inanan milyonlarca aymaz var dünyamızda!

Bunun yanı sıra, iki nokta da mutlaka dikkatlerine çarpmıştır okuyucuların.

Birincisi şu: Kuran, Müslümanlarca “açıklığın şaheseri” olarak da gösterilse, dahası bizzat kendisi, “apaçık” olduğunu durmadan vurgulasa da, son derece kapalı ve bulanık bir metin. Öyle olduğu için de, hemen her ayet, çeşitli yorumların, giderek tartışmaların konusu olmuş ve olmakta. Yaradılış, peygamberlerle ilgili öyküler, Kıyamet, Son Hüküm, Cehennem ve Cennet, bütün bu konular, her yöne çekilebilen hükümlerle dolu. Hepsi bir yana, bizzat Tanrı’nın kendisi yorum konusu Kuran’da.

Niçin açık konuşmaz Tanrı? Niçin kapalı ve bulanık bir biçimle söyler söyleyeceğini? Kimseden bir korkusu olmadığına göre neden böyle yapar?

İkinci nokta şu: Kuran, çelişmelerle dolu. Burada çelişme derken, Mekke’deki ayetlerle Medine’deki kimi ayetler arasındaki çelişmeyi kastetmiyoruz. Bu doğaldı: Muhammed, vaazında zamana ve zemine göre, kimi değişikliklere gitti, gitmek zorunda kaldı. Örneğin içki ve kumar hakkındaki kesin yasağa varış, bir seyir izlemiştir ve öyle olduğu için de, bu konudaki ayetler arasında –ister istemez– çelişme vardır. Bizim burada, belirtmek istediğimiz çelişme ise bu değil; kimi konularda işin özü, temeliyle çelişmeye düşmek. Örneğin, Şeytan’ı, –üstelik haksız olarak–

Cennet'ten kovmak, bununla da yetinmeyip, onun –elini kolu- nu sallaya sallaya– insanlar arasında dolaşmasına seyirci kala- rak kişileri aldatmasına göz yumup, sonra da o insanları Kıya- mette sorguya çekip cezalandırmak; İsa'nın Tanrı'nın oğlu ol- duğu inancını –haklı olarak– reddederken, öte yandan aynı in- sanı –hiçbir neden yokken– tutup kızığlankız bir kadından do- ğurtmak! Daha böyle yığınla çelişme!

Nasıl olur? Tanrı, ki tanım olarak kemali, yani en yüce yet- kinliği temsil eder, nasıl çelişir?

Nasıl mantık yanlısına düşer de eylemde bulunur? İradesini olanca bulanıklık ve çelişmelerle ortaya koymak, Tanrı'dan bek- lenebilecek bir şey değildir; ama insan için pek doğaldır. İşte bu nedenledir ki, Kuran'a Tanrı kelamı diyemeyiz; bu, her yanıyla bir insan sözü, yani Muhammed'in sözüdür, onun vaazıdır. Muhammed, Tanrı'dan aldığı esinle söylemiştir söyleyeceğini. Ancak söyledikleri, kendi iradesinin ürünüdür. İslam ilahiyatın- da, bu nokta, gerçi vaktiyle de tartışıldı; ancak bugün, ilahiya- tın, bu konu üzerine yeniden eğilip çözüme ulaştırması gerekir ve belki de, çözüme ulaştırılması gereken en baştaki konu bu- dur.

Sonra unutmayalım: Tanrı'nın bizzat kendisi tartışma konu- sudur; tartışma konusu olan bir şeyin “kelam”ı olamaz. Ama “Muhammed'in kelamı” olur; çünkü Muhammed'in varlığını tartışmıyoruz, o gerçekten var olmuştur, yaşamıştır.

Metafizik konularda, olanca açık verip çelişmelere düşen bir eserin, toplum sorunlarına eğildiğinde nasıl açmazlara saplanıp kaldığını aşağıdaki bölümlerde göstermeye çalışacağız. Bu aç- mazlar, geçmiş yüzyıllarda o denli göze çarpmıyordu; ne var ki, çağımızda öyle değil. Ancak, bunu yapmadan önce, üzerinde durmamız gereken bir iki önemli konu daha var.

İSLAMIN YÜKSELİŞİ VE GERİLEYİŞİ

İslam, VIII. yüzyıldan başlayarak yükselişe geçer, XII. yüzyılda doruğundadır; XIII. yüzyıldan başlayarak da, bir geri çekiliş içindedir. Aslında, XIII. yüzyılda liderliğini yitirmiştir; en korkunç kaybı ise, XVIII. yüzyıldadır, çünkü dünyayı asıl ilerleten bir devrimi, Sanayi Devrimi'ni kaçırmıştır o yüzyılda.

Bu aşamaların üzerinde durmak gerekiyor.¹

BAŞLANGIÇLAR

İslam, siyasal bir gerçeklik olarak, pek kısa bir sürede doğdu; bu süre içinde, Araplar, bir imparatorluk yarattılar. Ne var ki, İslam uygarlığı, bu imparatorluğun eski uygarlıklarla evlenmesinin ürünüdür. Bu ise, çok daha uzun bir zamana, bir başka deyişle yığınla kuşağa yayılmıştır.

Nasıl?

Gerçekten başlarda, Arap fethinin aradığı, insanları İslama döndürmek değildir; tersine, avucuna düşmüş zengin uygarlıkları sömürmenin arkasındadır yalnızca: İran, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika, İspanya'dır bunlar. İslama dönmeyi deneyen Hristiyanlar varsa, cezaları kırbaçlanmaktır; vergi, yalnız Müslüman olmayanlara salındığına göre, yeni efendiler niçin azaltsınlardı gelirlerini?

“İşgal edilen ülkelerin halkları, rahatsız edilmeksizin yaşam biçimlerini korurlar; ne var ki, iribaş hayvan gibi bakılır kendilerine, özen gösterilir, çünkü verginin çoğunu onlar öderler” (Gaston Wiet).

¹ Bu bölümde anlattıklarımızın ana kaynağı şudur: S. Baille/F. Braudel/R. Philippe, *Le monde actuel. Histoire et civilisations*, Paris, 1963, s. 187 vd. Ayrıca bkz. D. et J. Sourdell, *La civilisation de l'İslam classique*, Paris, 1976; Robert Mantran, *L'expansion musulmane (VII-XI siècles)*, 3. éd, Paris, 1986; Bernard Lewis (Sous la direction de), *L'İslam d'hier à aujourd'hui*, Paris/Bruxelles, 1981; Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (çev. Balıriye Üçok), İstanbul, 1972; E.-F. Gautier, *Moeurs et coutumes des Musulmans*, Paris, 1959.

İslama az dönüş, ama bol vergi: İlk yılların politikası budur!

Muhammed'i izleyen ilk "Dört Halife" döneminin (632-660) arkasından başkentlerini Şam'a taşıyan Emevî halifelerinin politikası böyledir. Sürekli savaşlarla dolu bu yıllarda, dinsel amaç hiç ya da hemen hemen hiç ön plana çıkmaz. Böylece, Bizans karşısında savaş siyasal olup, dinin dine karşı savaşı değildir.

Dahası var: Fethedilen ülkelerdeyse yönetim "yerliler"ın elinde kalır; yazışma Rumcadır ya da Farsçadır. Son olarak sanat, cami yapılarında bile, Hellenistik örneklerden esinlenir: Merkezi avlular, sütunlar, kemerler, kubbeler, Bizans modelini tekrarlar. Hristiyan çanını hatırlatırsa da, özgün olan tek şey vardır: Müezzinin halkı namaza çağırdığı minare!

Ne var ki, VIII. yüzyılın ortalarına doğru köklü değişiklikler olur ve beraberlerinde siyasal, sosyal ve çok geçmeden de düşünsel altüst oluşları getirirler: Halifelik, Abbasî hanedanına geçmiştir; Emevîlerin beyaz sancağının yerini onların kara sancağı almıştır.

Bir bakıma, gerçekten bir devrimdir bu.

Söz konusu değişikliklerin arkasından, Müslüman dünya, o tarihe değin gözlerini büyüleyen Akdeniz'den yüzünü biraz çevirip doğuya doğru döner. Gerçekten, yeni halifelerle, İslamın başkenti, Şam'dan Bağdat'a taşınır ve böylece, İranlılar ve öteki boyun eğdirilmiş halkların sahneye çıkmalarının önü açılmış olur. "Safkan Arap" egemenliği bitmiştir; bir yüzyıl kadar süren, içinde üç ya da dört kuşağın yer aldığı savaşçıların "yüksek kast"ı, zenginliğin ve lüksün, giderek uygarlığın tadı ve zevkleri içinde kaybederler kendilerini.

Büyük bir maddi gönencin her yerde kendini gösterdiği bir dönemde, başroller, eski uygar ülkelere geçer doğallıkla. 820 yılına doğru, halifenin gelirleri, o zamanki Bizans İmparatorluğu'nun yıllık gelirinin –belki– beş katına yükselmiştir. Vaktinden önce doğmuş bir ticaret kapitalizmi sayesinde, korkunç servetler birikmektedir; ilişkiler Çin'e ve Hindistan'a, İran körfezine, Habeşistan'a, Kızıldeniz'e, Kuzey Afrika'ya, İspanya'ya kadar uzanmıştır.

Tarih bakımından yerine oturmasa da, "kapitalizm" kelimesini kullanıyoruz. Gerçekten, İslam dünyasının bir ucundan öteki ucuna, meta üstüne spekülasyonun neredeyse sınırı yoktur. Bir Arap yazarı Harirî, tacirin birini şöyle konuşturur: "Çin'e, İran safranı göndermek istiyorum, duydum ki yüksek fiyata imiş

orada; ve arkasından Çin porselenini Yunanistan'a, Yunan brokarını Hint'e, Hint demirini Halep'e, Halep züccaciesini Yemen'e ve Yemen'in yollu kumaşlarını da İran'a..." Düşünebiliyor musunuz, alışveriş dünyasının coğrafi boyutlarını? Basra'da, tacirler arasındaki işlemler, bugün "klering" dediğimiz ilkeye göre yürütülüyordu.

Malum, kentler olmadan alışveriş olmaz. Büyük kentler boyatar: içlerinde Bağdat, 762'den Moğolların acımasızca yerle ettikleri 1258 yılına değin, kuşkusuz en büyüğü, Eski Dünyanın en zengin başkenti, gerçekten "ışık kent"tir; onun biraz ilerisinde, Dicle üzerinde Samarra kurulmuştur (836); büyük bir liman olarak Basra vardır ve sonra Kahire, Şam, Tunus, Kurtuba...

Kuran diliyle geleneksel şiirlerden başlayarak, bilim ve edebiyat dili ve, Hıristiyanlığın Latincesi gibi, bütün İslam ülkelerinin ortak dili olarak, Arapça, asıl Arapça işte bu kentlerde işlenip yetkinleştirilecektir. Bizzat Arabistan'ın Arapçası ile, başka yerlerde konuşulan Arapça, bu dile oranla, gitgide taşra ağzı olup çıkacaktır. Sadece bir dil değildir bu, bir edebiyattır, bir düşüncedir, bir uygarlıktır; Bağdat'ta doğar ve oradan, uzak diyarlara yayar aydınlığını.

Daha Abbasîler iktidara gelmeden önce, devlet görevlerinin sağlanmasında ciddi bir değişiklik olmuştur: 700 yılında, Emevî Halifesi Abd ül Malik, o sıralarda danışmanı olan –geleceğin keşişi– Damaskos'lu İoannes'i çağırır; o günden başlayarak bütün devlet yönetiminde belgelerin Rumca yazılmasına son verildiğini söyler. Tarihçinin söylediğine göre, Damaskos'lu İoannes, canı pek sıkkın bir halde halifenin yanından ayrılır ve yolda rastladığı Rum memurlara şöyle der: "Para getiren başka bir iş arayın, çünkü şimdiye değin yaptığınızı Tanrı elinizden almıştır!"

Bir *modus vivendi*'nin, Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında uzun süren karşılıklı bir hoşgörü döneminin sonuydu bu; mutlak olarak yeni bir çağ başlıyordu.

Dil birliği sağlanarak, düşünsel alışverişe, işlere, hükümet ve yönetime gerekli bir araç yaratılmıştı. Yahudi tacirlerin senetleri, İbranî harfleriyle de olsa, Arapça yazılmaya başlanır.

Bu dil aracından, kültür, sınırsız yararlar sağlayacaktır. Halife ünlü Harun el-Reşit'in oğlu Me'mun (813-833), yığınla yabancı, özellikle Yunanca eseri Arapçaya çevirtecektir. Bu bilgilerin yayılışı da, İslam, parşömenden alabildiğine ucuz olan kâğıdı pek erken tanıdığı için, çok çabuk oldu. Kurtuba'da, Halife II.

El-Hakem (961-976), söylendiğine göre, içinde 400 000 el yazması bulunan bir kütüphaneye sahipti; bu rakamlar abartmalı da olsa, belirtelim ki, V. Charles'ın kütüphanesinde 900 el yazması buluyordu.

Bu önemli yüzyıllar boyunca, içerde de köklü değişiklikler olur. Muhammed'in dini, Bizanskâri yorumlarla karmaşılaşır; altında Yeni-Platon'culuk yatan bir mistikle astarlanır. Bunun gibi, dindeki o korkunç Şii bölünüşü bile, ilk yılların Arap nite-likli İslamına karşı, –bir bakıma– yabancı derinliklerden su yüzüne çıkmışa benzer. Şiiler, Emevîlerin öldürttüğü Halife Ali'ye bağlanırlar; İslamda çoğunluğu ve geleneği temsil eden Sünnî-lere karşı çıkarlar. Haclarından biri, Irak'ta Kerbelâ'yadır ki, bu- gün bile binlerce mümini bir araya getirir. "Ali, bir ikinci İsa, Fatma Bakire Meryem'i hatırlatır. Ali'nin ve oğullarının ölümü, İsa'nın çektiği acı gibi dile getirilir" (E. F. Gautier).

Böylece İslam, dinsel özüne varıncaya değin, eski Doğu ve Akdeniz uygarlıklarından öğeler alınarak, ortak bir dünyasal ve manevi potada ve ortak bir dilde, yeniden üretilir. Arabistan, sadece bir anıdır artık. İslam uygarlığı, belli bir bakış açısından, Arap olmayan halkların kitleler halinde İslama girişinden sonra başlar aslında. Bir kez daha, yıllanmış şarap yeni tulumlara dol- durulur.

VIII-XII. YÜZYILLAR: İSLAMIN ALTIN ÇAĞI

Dört ya da beş yüzyıl boyunca, İslam, bütün bir Eski Dün- ya'nun en parlak uygarlığı oldu. Bu altın çağ, kabaca, Harun el- Reşid'in oğlu Me'mun'un (813-833) halifeliğinden, büyük İslam filozoflarının sonuncusu İbni Rüşd'ün –1198'de Merakeş'te– ölümüne değin sürer. Halife Me'mun'un, Bağdat'ta, hem bir ki- taplık, hem bir çeviri merkezi, hem de bir gözlemevi olan –Bi- lim Evi anlamına– ünlü Darül Hikme'nin kurucusu olduğunu hatırlatmış olalım. Ne var ki, düşüncelerin ve sanatların tarihi, İslamın bu görkemli çağını yalnız başına açıklayamaz.

Her şeyden önce, yolları açan, genel tarihsel bağlamdır.

Bir İslam felsefesi tarihçisi Léon Gautier'nin belirttiği gibi, İs- lam düşüncesine elverişli dönemler, genel barış ve gönenç dö- nemleri oldu. O dönemlerin mutluluğu, aynı zamanda aydın bir mutlaketçi halifenin koruyuculuğuna rastlamasıydı. Doğu'da VII ve IX. yüzyılda, el Mansur'dan el-Mütevekkil'e değin, Abbasi

halifeleri, bir yüz yıla yakın süre boyunca, kesintisiz, Nesturi Hristiyanların gerçekleştirdikleri dev bir çeviri etkinliği sayesinde, eski Yunan bilim ve felsefesinin Müslüman dünyada yayılmasını destekleyip durdular. XII. yüzyılda, Batı'da da durum aynıdır: Muvahhid'lerin halifeleri, gözde hekim ve filozofuyla başbaşa, düşünsel konularda uzun sohbetlere dalmayı âdet edinmişlerdir. Siyasal parçalanış başladığında bile, düşünürler, bir emirden ötekine yanına gidebiliyorlardı: Örneğin, IX. yüzyılın ilk yarısında Halep Emiri Seyfüd-Devle, Farabî'nin koruyucusudur.

Gerçekten, siyasal açıdan ele aldığımızda, uygarlık "aydın despotlar"a bağlı oldu. Bağdat Halifeliği yıkılıp da, arkasından -işitilmemiş ölçüde- bir parçalanışa yol açtığında, düşünceye zarar vermedi bu. Tersine, belli bir düşünsel özgürlük de sağladı aydınlara; bir devletten ya da korumacıdan ötekine gidip sığınyorlardı aydınlar. Rönesans İtalyasında, ya da XVII ve XVIII. yüzyıl Avrupa'sında da olan budur.

İslam da, çoğu kez ayrı ayrıcalıktan yararlandı.

Ne var ki, düşüncenin ayrıcalıkları, tek başına yetmez her şeyi açıklamaya; onları destekleyip arka çıkan büyük maddi ayrıcalıklar da vardır.

İslam, 750 yılına doğru, dışarda ulaşabileceği sınırlara ulaşmıştır; yayılışına, önemli yanıtlar birer nokta koymuşlardır: 718'de kuşatılan Konstantinopolis'i, Leon'un cesareti ve Gregorius ateşi kurtarmıştır; Galya ile Batı'yı, 732 ya da 733'te Poitiers zaferi ve o sıralardaki Magrip başkaldırısı korumuştur. Böylece, dışarıya doğru bir sessizlik yerleşir; ancak, buna karşılık, imparatorluğun içinde, genişliğine bir ekonomi, dayanaklarını, gelişme olanaklarını ve gönenci bulur.

Bu gelişme, bir pazar ekonomisini, bir para ekonomisini, taram ürünlerinin gitgide artan bir "ticarileşme"sini yürürlüğe sokar: Bu ürünlerin bir bölümü yerinde tüketilir, artanı meta olup başka kentlere doğru yola çıkar. Hurma ticareti, her yıl yüz bin deveyi harekete geçirir. Kentlerdeki hallerin adı, "kavunhaneler"dir; ve ta Maveräünnehir'deki Merv kavunlarının özel bir şöhreti vardır. Bunlar kurutulur, batıya doğru yollanır; tazeleri de, özel postalarla, içi buz dolu deri kaplarda Bağdat'a ulaşır. Şeker kamışı, arkasından bir sanayiye yol açar. Bu yiyecek ürünlerinin değirmencilığa getirdiği gelişmeyi de zikretmeli.

Bu çevik ekonomi, çoğu sanayide, demir, kereste, dokuma sanayisindeki gelişmeyi de açıklar. Doğu'da, uçsuz-bucaksız pa-

muk tarlaları yayılmaya başlar. Ermenistan'ın, İran'ın halıları zaten eskiden beri ünlüdür. Basra, kumaş boyamak için kırmızböceği ve çivit yollar; Mısır'dakinden daha ince nitelikteki Hint çiviti, Kabil'den geçip öteki İslam pazarlarına doğru yola koyulur.

Bütün bu gelişmelerin, sayısız sosyal sonuçları olduğunu da belirtmeye gerek var mı? Gerçekten, pazar ekonomisi, her şeyden önce feodal ve köylü olan bir toplumun temellerini sarsar: Zenginler daha zengin olup küstahlaşırlar; yoksullar, daha da yoksullaşırlar. Sulama tekniğindeki gelişmenin, köylülerdeki servaji daha da güçlendirdiği; İslam dünyasındaki zenginliğin, ihtiyaç duyduğu ve ötekilerden beş ya da altı kez daha pahalı olan köleleri satın almaya olanak sağladığını da eklersek, bunlardan doğan sosyal gerginliğin ne boyutlara ulaşabildiği sezilmiş olur.

Bu gönenç, her şeyi yönlendirmese de, çoğu şeyi, özellikle de devrimci iklimi açıklar. Gerçekten, köylerde ve kentlerde, bitmez-tükenmez bir karışıklıklar zinciri vardır ve çoğu kez, İran'da pek açık görüldüğü gibi, millici hareketlere bağlıdır. O dönemin edebiyatı, hele sınıf mücadelesi konusunda, bugün hiç de yabancılik çekmeyeceğimiz bir dille konuşur. El-İfrıkî, bin yılına doğru yazdığı yergisinde bakınız ne diyor: "Hayır, yoksul kaldığım sürece, Allah'a asla dua etmeyeceğim. Duaları şeyhe, mahzenleri dolup çatırdayan silahlı komutana bırakalım dualarını. Ne diye dua etmeliymişim? Güçlü müyüm? Sarayım, atlarım, has giysilerim, altından kemerim mi var? Bir tutam toprağım yokken dua etmek ikiyüzlülüğün dik âlâsıdır!"

Hayır ama ne söylesin başka?

Her şey birbirine bağlıdır: Bu hareket dolu yüzyıllarda, İslamdaki sapkın dinsel akımların, Ortaçağ Avrupa'sındaki sapkın akımlarda olduğu gibi, sosyal ve siyasal kökleri vardır. Resmi mezhep dışı bir topluluk çıkar ortaya, gelişir; kovuşturma ve zulümlerin ya da gizli anlaşmaların sonunda da çığırından çıkar, biçim değiştirir. İslam düşüncesinin tarihi, sonuna değin, bu durup durup ayaklanan topluluklara bağlıdır.

Nasıl nitelemeli İslamın bu altın çağını?

Tarihçi A. Mez, onu nitelemek için, "Rönesans" kelimesini kullanmıştır ki, birkaç anlama çekilebilen bulanık bir deyimdir bu.

Gerçekten, bu kelime kullanılınca, İslam dünyasındaki parlaklığın, olsa olsa o yüce İtalyan Rönesansındaki parlaklıkla karşılaştırılabileceği düşüncesi uyandırılmış olur. Her şeye karşın,

böylesi bir karşılaştırmının, XV. yüzyıl İtalya'sında olduğu gibi, İslam uygarlığında da, maddi zenginlikle düşünsel zenginliğin böylesi sarmaş dolaş olmasına dikkatleri çekmek gibi bir yararı vardır. Her iki dünyada da olan, olağanüstü şeylerdir.

Gerçekten, her ikisi de, ticaretin ve zenginliğin ayrıcalıklı hale getirdiği kentsel topluluklarda gerçekleşmiştir; her ikisi de, parlak ve birbirine pek yakın olağanüstü zekâların oluşturdukları çevrelerde hazırlanırlar ve bu zekâlar, saygı duydukları ve onur mevkiine yükselttikleri Antik uygarlığın kaynaklarından alacaklarını alarak, yaşadıkları devrin yüzyıllarca ötesine geçip yayarlar. Bunun gibi, her ikisinde de, Barbar, az buçuk kılık değiştirmiş tehditleriyle, dışarıdadır.

Nasıl?

XV. yüzyılın İtalya'sı için, bu Barbar, İsviçre kantonlarındaki dağlıdır, ya da kuzeydeki Almandır, Fransızdır, İspanyoldur, ya da 1480'de Otranto'yu zaptetmiş olan Türktür; İbni Sina'nın ya da İbni Rüşt'ün İslamı için bu Barbar, Selçuk Türküdür, Berberî ya da Sahralıdır. Batı'nın Haçlısı İtalya'da olduğu gibi, çoğu kez çağrılır bu Barbar, iş istenir kendisinden. Bağdat Halifeliğinin ilk yıllarından başlanarak, Türk köle ve paralı askerlerine çağrı çıkartılmıştır. Bu köleler, "gelecekleri kaygısındaki" bizzat anababalarınca önerilmiştir alıcılara. İspanya'da, kuzeyi işgal eden Hristiyanlardan yakayı sıyrıp onları geldikleri yere döndürmek için birkaç altın yetmiştir uzun süre. Sonra bir gün gelir, savaş ciddileşir: Sevilla hükümdarı El-Mutemid, Hristiyan Barbarlardan korunmak için, başka Barbarların yardımını istemek zorunda kalır, Kuzey Afrika'nın Elmurabitlerini çağırır.

Yukarda belirttiğimiz 813-1198 tarihleri arasında, bütüne baktığımızda, İslam uygarlığı, ilk bakışta çelişmeli de görünse, evrenseldir ama aynı zamanda bölgesel; tektir ama aynı zamanda birbirinden farklı!

Gerçekten, birörnektir bu uygarlık: Her yanda bir örnek, bile bile "soyut" bir sanattan hareket eden camiler, medreseler görürüz; sürekli bir modeli tekrarlar ve aynı mimari öğelerden yararlanırlar. Bunun gibi, aynı usullere ve aynı ortak konulara bağlı bir şiir görürüz: Tanrı'yı, doğayı, aşkı, yiğitliği, kanca soyluluğu, atı, deveyi, bilimi, haram kılınmış şarabı ve çiçekleri, tüm çiçekleri ulular bu şiir. Bütün bir İslam dünyasını, Hint'ten doğup gelmiş aynı halk öyküleri dolaşır; uzun bir oluşum sonunda, XIV. yüzyılda gecikerek kaleme alınacak olan *Bin Bir Gece Öyküleri*

derlemesinde okuduklarımız bunlardır. Öte yandan felsefe, Aris-
toteles'i ve onun okulundan yetişenleri ele alır her yerde; felsefe,
Tanrı'yı, evrende bir yere yerleştirmek için bitip-tükenmez bir ça-
badır; sonra, Yunanlıların arkasından, her türlü yaratılış düşün-
cesine sırt çevirip ebedî ilan edilir bu evren. Son olarak, her yerde
aynı teknik, aynı sanayi, aynı mobilya, aynı alet-edavattır, ve her
yanda, Bağdat zevkinin yönlendirdiği aynı modalar.

Bu tabloyu tamamlamak için söylemiş olalım: İran'dan Endü-
lüs'e değin, genellikle Mısır kökenli hokkabazlar dolaşır durur-
lar; Medine'de ya da Bağdat'ta yetişen şarkıcı ve oyuncu kızlar,
doğu'da sarı, batı'da kırmızı giysileriyle okurlar şarkılarını ve
bütün şairlerin de dillerindedirler. Ve yine her yanda, satranç
ve *kurag* oyuncularını. Pek moda olan bu sonuncusu, ağaçtan oy-
ma at figürleriyle oynanır; herkesi de hastası yapıp çıkmıştır: El-
Mutemed'in komutanı İbnî Martin, Kurtuba'da evinde *kurag*
oyununa kendini kaptırdığı bir sırada, düşman akerlerden bir
birlikçe bastırılıp esir alınır.

Düşünebiliyor musunuz oyunun getirdiği sarhoşluğu?

İki örnek daha: X. yüzyılın başlarında Horasan naibi olan bir
vezir, Müslüman ya da Müslüman olmayan hemen her ülkeye
bir heyet yollayarak, saray ve devlet dairelerindeki örf ve âdet-
ler için bilgiler ister; sonra, onları ciddi ciddi gözden geçirip, iç-
lerinden en iyileri diye hükmettiklerini alıp Buhara sarayı ve
yönetimi için emreder. Bir de, Kurtuba Halifesi II. Hakem'in
verdiği örnek: İran'da, Suriye'de ya da bir başka yerde kaleme
alınan bir eseri, daha yazılır yazılmaz satın aldirtir; Ebulfarac el-
İsfahani'ye, ünlü antolojisinin ilk nüshasını elde etmek için, tu-
tar halis altından bin dinar yollar.

Bununla beraber, bu kültürel birlik, açık ve canlı özerklikleri
saf dışı edemeyecektir.

Gerçekten, X. yüzyılda, imparatorluğu sarsıp mahveden bü-
yük parçalanış döneminde, her bölge kendi yazgısına bir parça
sahip olur; rahat nefes alıp kendi dehasını yeniden ortaya koy-
ma fırsatını yakalar. Bir farklı coğrafya çıkar ortaya.

Neler görüyoruz bu coğrafyada?

Müslüman İspanya, çeşitli biçimlere girip renklere boyandık-
tan sonra, kendi kendine gelme yoluna girer; tarihin o birbirini
izleyen İspanyaları içinde bir İspanya olur.

Ondan da fazla olarak, İran, canlı ve güçlü özelliklerini koyar
ortaya. Bağdat Halifeliği ile, İran, kendini, soluğunu yeniden

bulmuştur: Bağdat, bir İran kentidir. Abbasîler çağı, aslında yurdu İran olan sırlı pişmiş toprağa ve madeni renkli fayansa yollarını açar. Yapılarda geniş girişler, Keyhüsrev'in sarayını hatırlatmaktadır. Arapça egemen dil olma durumunu korumaktadır; ne var ki Farsça, Arap harfleriyle de yazılsa, bir başka büyük edebi dil olur ki, ta uzaklara, Hint'e değin etkisini uzatacak ve ileride bütün bir Osmanlı İmparatorluğu'nda egemen olacaktır. Yarı yarıya halk dili olarak, hayli geniş bir kitleye hitap etme olanağından yararlanmaktadır; ayrıca, Rumcanın hemen hemen bütünüyle ortadan silinmesi de işini kolaylaştırır. X. yüzyılın sonunda, *Firdevsî*, eski İranlıların onuruna *Şehname*'yi yazar. Farsçanın bilim bakımından avamîleştirilmesi, XI. yüzyıldan başlayarak elle tutulur biçimdedir. Özetle İran, her haliyle bir ulusal uygarlıktır, sert cevizdir, ama geniş İslam uygarlığı içinde söz konusudur bu artık. İran sanatında bu açık-seçik görülür: İslamdan önceki sanatla, İslam dönemindeki sanat arasında açık bir kopuş, derinliğine bir değişiklik vardır; ancak, kimi süreklilikler de belli olmaktadır.

Evrensellekle bölgesellik arasındaki bu zıtlık, bütün İslam dünyasında görülecektir ileride: Müslüman Hint, Müslüman Endonezya, kimi yerde İslamla yoğrulmuş Kara Afrika gözler önüne getirilsin, evrensel İslamın yanı sıra, kendiliklerini de –göz alıcı biçimde– korumuşlardır.

Hindistan'da, iki uygarlığın birbirine geçişi, gerçek bir Hint İslam sanatına yol açar; bunun belirgin aşamaları ile ürünleri, XII. yüzyılla ortaya çıkacaktır. Özellikle Delhi'de şaşırtıcı kalınlıkları görülür bunun: Örneğin kentin 1193'te yapılan ilk camisi, Müslümanlarca tasarlanmış, sonra Hintli duvarcı ve heykelticilerce yükseltilmiştir; Arapların güzel yazılı süslemelerine, Hintli ustalar, Hint'e özgü bitkili süslemeleri getirip karıştırmışlardır. Kendine özgü bir sanat yolunu çizer: Yüzyıllara ve yerine göre, sırayla Hint ya da Müslüman etkisi egemen olur; ikisi de birbirine karışır, ama sonunda, XVIII. yüzyıla doğru biriyle ötekini birbirinden ayırt etmek olanaksız olup çıkar.

Bu altın çağında, İslam uygarlığı, yukarı katlarında, hem dev boyutlarda bilimsel bir başarıdır, hem de Antik felsefenin –olağanüstü biçimde– yeniden ortaya çıkışıdır. Bu başarılar, edebiyatınkiler düşünülürse, tek başlarına değildirler, ancak bütün ötekileri gölgede bırakırlar.

Müslümanların, o altın çağda en çok yenilik yaptıkları alan bilim alanıdır.

Her şey bir yana, trigonometri ile cebiri hatırlatmak yeter. Trigonometride, "sinüs"ü, "tanjant"ı bulurlar. Bilindiği gibi, eski Yunanlılar, açıyı, bir daireden geçirilen kirişle ölçebiliyorlardı; sinüs, bu kirişin yarısıydı. Muhammed İbn Musa, 820 yılında, ikinci derece denklemlere kadar varan bir cebir kitabı yayımlar; kitap, XVI. yüzyılda Latinceye çevrilir ve Batı'nın ilk başvuru eseri olur. Müslüman cebirciler, daha sonra iki kareli denklemleri de çözeceklerdir.

Bunun gibi, matematikçi coğrafyacıları, gözlemcilerini ve onların araçlarını (özellikle astrolab'ı) da övmeli. Dünyanın enlem ve boylamlarını ölçmede elde ettikleri sonuçlar, tam bir yetkinliğe ulaşmasa da pek olumludur ve Ptolameus'un göze batan yanlışlarını düzeltmişlerdir. Öğrenci değil, kelifelli ustalar da olsalar, optikte, kimyada (alkolün damıtılması, iksirler, asit-sülfirik), eczacılıkta onlara vereceğimiz tam nottur; şu sonuncu alanda, Batı'nın kullanacağı ilaçların yarısından fazlası İslam dünyasından gelecektir: Sinameki, ılgın, demirhindi, kusturucu ceviz, kırmızböceği, kâfur, şuruplar, yakı, merhemler, damıtılmış su... Tıpları kesinlikle eşsizdir. Bir 80-90 yıl kadar önce anlaşıldı ki, kanın küçük dolaşımını, Michel Servet'den üç yüzyıl önce Araplar bulmuştur.

Felsefî alanda ise, yapılan, Aristoteles felsefesinin temalarının yeniden ele alınışıdır aslında. Ancak, sıradan bir ele alış değildir bu; bir açıklayıp aydınlatma, bir yaratıştır.

Nasıl?

Aristoteles felsefesi, bir Müslüman ortama getirildiğinde, vahyedilmiş bir dinin karşısında, insan ve dünya ile ilgili tehlikeli bir açıklama olarak görülür ister istemez; çünkü, dünyanın genel bir açıklanışı olarak, İslam da alabildiğine çetindir. Ne var ki, Aristoteles, felsefeyle uğraşanların yakasını bırakmaz, onları etkileyip büyüler. Bu noktada da, A. Mez'in Rönesans'la karşılaştırması bir anlam kazanmaktadır: Dolambaçları da olsa, üstünde durulması gereken bir İslam hümanizması oldu. Burada yer darlığından genel bir özetleme vereceğiz bu konuda.

Söz konusu olan, hayli geniş bir düşünce akımıdır ki, onu zamanda ve mekânda bir yere yerleştirmek gerekir. Bu akımı, beş

önemli ad çevresinde ele alacağız: Onlar da, El-Kındî, El-Farabî, İbn Sina, El-Gazzalî ve İbn Rüşd'dür. İbn Sina ile İbn Rüşd en ünlü olanlarıdır; hele bu sonuncusu, Avrupa'da yaptığı yankılar bakımından en önemlisidir.

873'te ölen El-Kındî, babasının yönetici olduğu Kûfe'de doğdu. Doğduğu yer göz önünde tutularak, "Arapların filozofu" adı verilir ona. 870'te doğan Türk kökenli El-Farabî, Halep'te doğdu; yanına gittiği Seyfüddele Şam'ı ele geçirdiğinde (950), orada öldü. Aristoteles "muallim-i evvel" olarak görüldüğü için, onun adı "muallim-i sani"dir, yani "birinci öğretmen"e karşılık "ikinci öğretmen"! İbn Sina, 980'de Buhara yakınlarında bir yerde doğdu; 1037'de Hemedan'da öldü. El-Gazzalî, 1058'de Tûs yakınlarında doğdu, 1111'de yine orada öldü. Daha çok yaşamının sonuna doğru olmak üzere, bir karşı-filozoftur o; geleneksel dinin hırslı bir avukatıdır. İbn Rüşd'e gelince, 1126'da Kurtuba'da doğdu ve 1198'de Merakeş'te öldü.

Bu yerel ve tarihsel açıklamalar şunu gösteriyor: Bütün İslam dünyasında, düşünsel bir alışveriş, bir yarış vardır; bütün bu büyük aktörlerin yanı sıra, onların çevresinde, doğaldır ki başka filozof grupları, tutkun dinleyiciler ve okuyucular bulunmaktadır. Bu liste, son olarak şunun da işaretidir: İslam felsefesinin son meşalesi İspanya'da tutuşacaktır; en görkemlisi o olmasa da, Batı'ya Arap filozoflarını ve bizzat Aristoteles'i o tanıtacaktır.

Bu geniş çevre içinde, Louis Gardet'nin ortaya attığı –ve kendisinin olumsuz olarak yanıtladığı– gerçek soru şudur: Bir İslam felsefesi var mıdır? Şöyle de sorulabilir: 1. El-Kındî'den İbn Rüşd'e değin sürekli bir felsefe olmuş mudur? 2. Bu felsefe, İslamın sağladığı iklimle açıklanabilir mi? 3. Özgün bir felsefe midir bu?

Çoğu kez, evet ya da hayır diye kestirilir atılır.

Nesnelliği elden bırakmadan konuşalım biz.²

Evet, sürekli bir felsefe oldu İslam dünyasında: Eski Yunan düşüncesi ile vahyedilmiş Kuran arasında sıkışıp kalmış olan bu felsefe, başını bu duvarlara çarptı ve durmadan çıkış noktasına doğruldu hep. Bu felsefe, akılcı eğilimlerini eski Yunan'a, İslamın bilim için duyduğu zevke borçlu. Gerçekten, bütün filozoflar, bugün bilim adamı diyebileceğimiz kimselerdi; astrono-

² Bu konuda, ayrıca, şu ilginç esere bkz. Vecihi Timuroğlu, *İslam'ın "Akl"a Bakışı Üzerine Bir Deneme*, Sosyal Yay., İstanbul 1996.

miyle, kimyayla, matematikle, hemen her zaman da tıpla uğraşıyorlardı. Tıp yoluyladır ki, hükümdarların ilgi ve lütfunu topluyor ve yaşamlarını sağlıyorlardı. İbn Sina, *Kanun* adlı üstelik bir tıp ansiklopedisi yazdı. İbn Rüşd de, kendininkini yazacak ve İslam tıbbı, Avrupa'da, "Molière'in hekimleri"ne değin –ve onlar da içinde olmak üzere– bilimin son sözü olacaktır yüzyıllarca. Eski Yunan felsefesi, İslam felsefesine bir birlik sağlar. İbn Rüşd, Aristoteles'in *Fizik*'ine yazdığı önsözde şöyle der: "Bu kitabın yazarı, Yunanlıların en bilgisi, Nikomakhos'un oğludur. Mantığı, fiziği ve metafiziği o kurdu ve yetkinleştirdi. Onları kurdu diyorum, çünkü bu bilimler üzerine ondan önce yazılan bütün eserler, konuşulmaya değer şeyler değildir... Ondansonra zamanımıza değin, yani 1500 yıl boyunca yazılanlar da, onun yazdıklarına hiçbir şey eklemedikleri gibi, kaale alınacak bir yanlış da bulamamışlardır onlarda." Aristoteles'in hayranlarından olan Arap filozoflar, Kuran'daki vahiyle, Yunanlıların insansal felsefi açıklaması arasında –bin bir sıçrayışla dolu– bir diyalog kurmak zorunda kalmışlardır: Bu açıklama ve vahiy, kaygılandırıcı bir çatışma halinde, Akıl'la İman arasında karşılıklı ödünleri gerektirir ister istemez.

Gerçekten, Muhammed'in aracılığıyla vahyedilen İman, tanrısal bir mesajda bulunmuştur insanlara; peki bilim adamı, dünya hakkındaki gerçeği tek başına bulabilir ve, kendi aklını, dogmaların değeri konusunda hakem yapabilir mi? Bu ikilem karşısında, bütün filozoflarımız, hünerli, belki de pek hünerli birer diyalektikçi olmuşlardır. İbn Sina, diyor Maxime Rodinson, "havada bir dahi değildi, buldu." Ve, sadece ona has olmayan bulduğu çözüm de aşağı-yukarı şu: Peygamberler, "mitoslar, masallar, simgeler, istiareler, temsili söyleyişler biçiminde", yüce değerleri vahyetmişlerdir; kalabalık için, onun mutluluğunu sağlamaya yönelik bir dildir bu. Filozofa gelince, bu dilin çok ötesine gitmek hakkına sahiptir o. Böylece filozofun, bu iki dil arasındaki çelişme ortadan kaldırılamaz bir halde de olsa, büyük bir seçme özgürlüğü vardır.

Örnek mi?

Filozoflar, eski Yunanlılar gibi, evrenin ebediliğine inanırlar çoğu kez. Oysa, evren hep var idiyse, vahyin belli bir zaman içinde saptadığı yaratılışı akıl alabilir mi? El-Farabî, mantığının son noktasına değin giderek şunu söyleyecektir: Tanrı, nesneleri, ya da tek tek varlıkları tanıyamaz, onun bildiği kavramlar,

“külliler”dir yalnız; oysa Kuran’ın Tanrı’sı, Tevrat’ın Tanrı’sı gibi, “yeryüzünde de denizde de ne ki var bilir. O bilmeden hiçbir yaprak düşmez. Açıkça yazılı olmadan, ne bir tohum olabilir toprağın karanlıklarında, ne bir yeşil filiz ne de kurumuş olanı.”

Başka çelişmeler: El-Farabî, ruhun ölümsüzlüğüne kuşkusuz inanmaz. İbn Sina ise, tersine kabul eder bunu; ancak, Kuran’ın belirttiği gibi ölümden sonra dirilmeye inanmaz. Ruh, ölümden sonra kendi evrenine, yani maddi olmayan varlıklar dünyasına kavuşur. Öyle olunca da, mantıkî olarak, ne özel bir cezalandırma söz konusudur, ne de ödüllendirme; ne Cehennem, ne de Cennet... Tanrı, maddi olmayan varlıklar, ruhlar, ülküsel bir âlemdir; onun karşısında madde alemi bozulmaz, ebedîdir; ebedîdir, çünkü “hareket, hareketsizliğin öncesinde yoktu, hareketsizlik de hareketin öncesinde... Her hareketin, daha önceki harekette bir nedeni vardır... Tanrı’nın yeni olmak için hiçbir nedeni yoktur.”

Bu alıntılar, merakımızı doyurmasa da uyandırmaya yeter. Ancak, çok dikkat etmek de gerek; çünkü, bu açıklamalar, tartışmalı oldukları için, onları izlemek hayli güçtür. Çağımızda, geçmişteki bu sorunlara ilgi duyan filozoflar da, kolaylıkla çözümlenemiyorlar onları; kendi akılcı ya da idealist eğilimlerine tâbi kalıyor yorumları. Şu ya da bu filozofu yeğlerken de aynı şey oluyor: El-Kindî, üzerinde henüz hiçbir fırtınanın kopmadığı dinsel sulara yüzer; İbn Sina, kesinlikle idealisttir; İbn Rüşd, bir ahir zaman filozofudur. İmanın, geleneğin savunucusu olan El-Gazzalî, ilk Müslüman ilahiyatçıların inatçı skolastiğini, kendi hesabına yeniden ele almıştır; Aristotelesçi felsefeyi görmezden gelir, hatta yıkmak ister, çünkü düşüncesi, pek farklı bir yola, mistiklerin yoluna itmektedir onu; öyle olunca da, bu dünyayı terk ederek, gider sufi’lerin giydikleri beyaz elbiseyi geçirir sırtına. Bu sufiler ise, düşünen bir imandan çok mistik bir imana bağlıdırlar ve, denildiği gibi “Tanrı delisi”dirler.

Kurtuba’da doğmuş olan İbn Rüşd ise, şunu yapar: Aristoteles’in yorumcusu olur ve onun eserlerini aslına sadık kalarak çoğaltır. Saygınlığı da şurada: Yunanca metnin Arapça çevirisini olduğu gibi alır ve ona kendi düşüncelerini ekler. Bu metin ve yorumlar, Toledo’da, Arapçadan Latinceye çevrilecek ve o yolla Avrupa’ya geçerek, orada XIII. yüzyılda büyük bir devrime yol açacaktır düşünce alanında. Böylece, İslam felsefesi, çoğu kez söylendiğinin tersine, El-Gazzalî’nin sert ve umutsuz

darbelerinin hemen arkasından ölmedi; bununla beraber, o ve İslam bilimi, XII. yüzyıl daha bitmeden ölecektir.

Ve Batı eline geçirecektir meşaleyi.

XII.-XVIII. YÜZYILLAR: DURUŞ YA DA ÇÖKÜŞ

İslam uygarlığı, bu görkemli dönemin arkasından, XII. yüzyılla durur birden; İspanya'da bile, bilimsel ve felsefi ilerleme, madde yaşamdaki güç, yüzyılın son on yıllarının ötesine taşmaz pek.

Neye yormalı bu ani duruşu?

Konuya, çeşitli sorunların gelip girdiği bir bütünlüğün içinden bakmalı.

El-Gazzalî'nin felsefeye ve özgür düşünceye yaptığı hırslı saldırılar mı neden oldu buna? Bugün, ciddi ciddi evet diyemiyoruz bu soruya karşı. El-Gazzalî, devrinin bir ürünüydü: O, neden olduğu kadar bir sonuçtur da. Öte yandan, daha ilk adımlardan başlayarak, felsefeye karşı tepki hep oldu: Zaman boyunca, halk kitlelerinin şiddetli düşmanlığı sonucu, birçok kez, kitapların ateşte yakılmaya mahkûm edilmelerinden anlıyoruz bunu; filozofların sürgüne gönderilip, olaylar durulduğunda yurtlarına dönüşlerinden anlıyoruz bunu; son olarak, Kuran'a dayanan hukukun, yani fıkıh'ın egemen olduğu dönemlerde, felsefenin sessizliğe itildiğinden anlıyoruz bunu. Sonra şu da var: El-Gazzalî'den sonra, felsefe parlaklığını daha da sürdürdü ve öyle yalnız İbn Rüşd'le de değil...

Barbarların suçu muydu bu?

Son olarak bir tarihçi, S. D. Gothein ileri sürmüştür bunu. Barbarlar, yani Batı'dan ve Asya'dan, her yandan tehdit edilen İslamı askeri bakımdan kurtaranlar, sonra onu içerden öldürmüş olmalılar.

Kimlerdir bu tehlikeli kurtarıcılar? İspanya'da Murabit'ler, arkalarından da Muvahhit'lerdir; birinciler Sudanlılar, Sahralılar, Berberîlerdir, ikinciler ise Kuzey Afrika'nın Berberîleri. Yakınoğu'da ise, Orta Asya'nın "soğuk bozkır"ından çıkıp gelmiş göçebe Selçuk Türkleridir; ya da Kafkas ülkelerinden gelen eski köleler. Bu yeni gelenler, iktidarı ele geçirir geçirmez çöküş de başlamış olsa gerek. Çünkü, o zamandır ki, "Akdeniz dünyasının birliği bozulmuştur"; İslamı ayakta tutan bu birlikti ve "Akdeniz'in geleneklerine hiçbir katkıları olmayan bu Barbar halkların" bilmedikleri de işte bu birliktir.

Buna karşılık denilebilir ki, bu Barbarlar, Batı'da olsun Doğu'da olsun, ilk fetihlerin sahipleri Araplardan daha çok değildiler; ve onlar gibi, eski İslam ülkeleriyle temas sonucu -az çok- uygarlaşmışlardı. Muvahhitlerin halifeleri, İbn Rüşd'ün koruyucularıydılar. Haçlılar'ın geleneksel tarihinde, Arslan Yürekli Richard'ın hasmı Kürt kökenli büyük Sultan Salahaddin, en azından Hristiyan Barbarların gözünde, pek güzel bir çehre koyar ortaya. Son olarak İslam, Mısır sayesinde, Moğolları, 3 Eylül 1260'ta Suriye'de Ayn Calud'da ezerek ve 1291'de Kutsal Topraklarda son Hristiyan kalesi Akkâ'yı ele geçirerek, bağımsızlığını yeniden kurdu.

Daha çok, Akdeniz'in suçu muydu bu?

XI. yüzyıl sona ererken, Avrupa, İçdenizi yeniden fethetmeye başladı; o zaman da, bu besleyici deniz İslamın elinden kaçtı. Tarihçi Henri Pirenne'in ünlü kuramı, bu kez bir başka anlamda rol oynayacaktır. Gerçekten, H. Pirenne şöyle düşünüyordu: Müslüman fetihleri sırasında, Batı, Akdeniz'de özgür dolaşma olanağını yitirince, VIII. ve IX. yüzyıllarda kendi içine kapanmıştı. Oysa, tersine olarak, XI. yüzyılda, Akdeniz İslama kapanır ve İslam, gelişmesi ve günlük soluklanması bakımından engellenmiş olur.

İslamın ani gerileyişi üstüne en güzel açıklama, bugünkü bilgilerimiz bakımından galiba bu!

Ne var ki, İslam uygarlığı bu geri çekilişi aşacaktır; gerçi, geçmişin ışıkları ve verimli dönemlerini bir daha göremeyecektir; ama öyle de olsa varlığını sürdürecektir. Paul Valery, 1922'de, "Biz uygarlıklar, ölümlü olduğumuzu biliyoruz" derken, abartıyordu kuşkusuz; tarihin mevsimlerine uyarak, sadece çiçekler ve yemişlerdir ölümlü olan, yoksa ağaç ayakta kalır, en azından çok daha güçtür onu öldürmek.

Gerçekten, XII. yüzyıldan sonra, İslamın pek kaygı verici dönemleri olacaktır: Batı karşısında, felaketli Haçlı seferlerinden, daha önce dediğimiz gibi, Akkâ'yı yeniden fethederek (1291) bir yarı-kazançla çıkar; ancak, karayı ele geçirse de denizi kaybetmiştir. Asya yakasında, o zalim, vahşi ve uzun süren Moğol istilaları (1202-1405), yarı yarıya kaplamıştır Müslüman dünyayı: Yerle bir edilen Türkistan, İran, Küçük Asya, bir daha kendilerine bütünüyle gelemeyeceklerdir. 1258'de Bağdat'ın zaptı, bu felaketlerin bir simgesidir. İslam, bu yaraları iyileştirecektir gerçi, ama bir bölümüyle.

Öte yandan, XIII, XIV ve XV. yüzyıllarda, bu acılı yüzyıllarda, dünya çapındaki iktisadî güçlükler de, gelip İslamın özel güçlüklerine eklenirler. Uzun süren bir bunalım, Çin'den Hint'e ve Avrupa'ya değin, Eski Dünya'nın sırtına biner; yüzyıllar boyunca yokuşa doğru gider her şey. Bu bunalım, Avrupa'da geç başlamış gibidir (1350 ya da 1375'ten başlayarak) ve kısa sürecektir. (1450 ile 1510 arasında biter), ama açık seçiktir: Yüz Yıl Savaşları bir işarettir bunun.

İslamın felaketlerinde ise, "dünya çapında" olanla, salt "İslam çapında" olanı birbirinden ayırmalı. Ne olursa olsun, İslam düşüncesinin –pek haklı olarak– son devî diye görülmek istenen İbn Haldun'un yüce düşüncesi, bu genel felaket ve kapkara kötümserlik ikliminde anlaşılır halde. Bugün daha çok sosyolog diye bileceğimiz bu tarihçi, Endülüs kökenliydi, ama 1332'de Tunus'ta dünyaya gelmişti. Gırnata'da, Tlemsen'de, Buji'de, Fas'ta, Suriye'de, diplomat ve devlet adamı olarak hareketli bir yaşamı olmuştu; nezdine elçi olarak gönderildiği Timurlenk'ten bir yıl sonra, 1406'da Kahire'de kadı iken öldü. Arkaya bıraktığı büyük tarih eseri, *Kitab-El İbar*, pek özgün bir biçimde Berberilerin tarihini inceler; *Mukaddime* adını taşıyan Giriş'i, bir bütün olarak, İslam tarihi üstüne bir metodoloji ve sosyoloji denemesidir ve başlı başına bir ustalık eseridir.

Bununla beraber, bütün bir dünya ekonomisine canlılık getiren güzel bir yüzyılın, kabaca XVI. yüzyılın gelişiyle, İslam, Batı ile Doğu arasındaki aracı durumundan yararlanır yeniden; Türklerin yükselişi "Lale Devri"ne, XVIII. yüzyıla değin sürecektir.

Gerçekten, siyasal planda böylesine bir sağlığa dönüş, 1453'te Konstantinopolis'in fethinden önce başlamış olan o hızlı ve baş döndürücü Türk-Osmanlı fetihlerinin ikliminde doğdu. Ne var ki, İstanbul'un alınışı, bu çarpıcı zafer, onu izleyecek ve Osmanlıları XVI. yüzyılda Akdeniz'in büyük güçlerinden biri yapacak olan zaferlerin de bir simgesidir.

Hemen hemen bütün İslam, Arabistan'ın Kutsal Kentleri de içinde olmak üzere, çok geçmeden, Bizans'ın yeni sahiplerince bir araya getirilecektir yeniden. 1517'den sonra, Osmanlı sultanı müminlerin halifesi olur. Türklerin elinde sadece şunlar yoktur: Uzaktaki Türkistan, Cezayir "Naiplik"inin ötesindeki Fas ve Şii İran; hele Safevîlerle daha da millici hale gelen İran, hiçbir zaman boyun eğmeyecektir. Bununla beraber, Moğol ve Türk,

Müslüman paralı askerler, Timur'un uzaktan bir torunu olan Babür'ün komutasında, Delhi İmparatorluğunu ele geçirip 1526'da Büyük Moğol İmparatorluğu'nu kurarlar ki, Hindistan'ın büyük bir bölümüne dayatacaktır egemenliğini.

O aynı 1526 yılında, Türkler, Hristiyan Macaristan'a –Mohaç savaşıyla– ölümcül bir darbe indirirken, öte yandan şu da açık ve seçiktir: Türk ve Sünnî biçimi altında, İslamda genel bir diriliş gerçekleşmiştir; ve, geleneksel dinle Ortodoksluk, pek de karşılık görmeden zafer kazanmaktadır her yanda. Siyasal iktidar alabildiğine güçlüdür ve kafalar –sıkı sıkıya– çekip çevrilmiştir. Demirden bir rejim yerleşir.

Osmanlı egemenliği, Balkanlar'da ve Yakındoğu'da, zanaatçı kentlerin kurulması sonucu pek belirgin bir maddi gönenç ve canlı bir nüfus artışıyla aynı zamana rastlamıştır. Konstantinopolis'te, 1453'te olsa olsa 80.000 kişi vardı belki; XVI. yüzyılda, 700.000 insan yaşar. Bütün büyük kentler gibi, bir büyük lüksü ve korkunç bir sefaleti barındıran bu başkent, bir imparatorluk uygarlığının imrenilecek örneklerini koydu ortaya ve bunlar, Osmanlı ülkesinde, cami planlarına varıncaya değin uzaklara etkisini götürüp yaydılar.

Bu gerçek Osmanlı büyüklüğü, başlarda görmezlikten gelindiği halde, tarihçilerin araştırmaları sonucu, yavaş yavaş gün ışığına çıkıyor. Özellikle İstanbul'daki arşivlerin kapıları aralandıkça, birbiri arkası sıra, çok yönlü, belirgin, otoriter olduğu kadar ilerici, ayrıntılı sayımlar yapmaya yetenekli, tutarlı bir politikadan anlayan, büyük altın ve gümüş ihtiyatları bulunduran, imparatorluğun Avrupa karşısındaki kalkanı olan Balkanlar'ı –oralara göçebe yerleştirmek yoluyla– sistemli biçimde kolonileştiren bir bürokrasinin varlığı ortaya çıkıyor. Zorla da olsa, bir çalışma sistemi, sert talim ve yetiştirme usulleriyle şaşırtıcı bir ordu... Gerçekten, garip yenilikler!

Giderek bozulur bu makine, ama XVII. yüzyıl bitmeden değil. Son şahlanış, 1683'de ikinci Viyana kuşatması olacaktır...

Osmanlı İmparatorluğu, büyük denizlere çıkışı olmadığı için, o yüzden mi soluksuz kalıp boğuldu?

Gerçekten, Atlantik'e çıkışı yoktur; Hint Okyanusuna giden yolda, Kızıldeniz pek elverişli değildir; İran körfezi üzerinde de İranlıların sert muhalefeti vardır; dahası, Avrupa'dan yeni gelenler, üstün donanmaları ve güçlü ticaret kumpanyaları ile do-laşmaktadırlar oralarda.

Ayrıca, yeni tekniklere hızla ve iyice kendini uyduramayış-
dan mı öldü imparatorluk?

Ya da, daha göze çarpan bir neden olarak, XVIII. yüzyılla ve özellikle XIX. yüzyılla beraber, modern Rusya'nın güçlü kitlesi karşısına dikildiği için mi ölüm mukadder oldu? Çünkü, Prens Eugene'in özellikle 1716 ve 1718 seferlerinde, Avusturya süvarisinin zaferleri, Osmanlıların Avrupa'da topraklarının sadece sınırlarını tehlikeye atmıştı. Asıl Rusya'nın müdahalesiyledir ki, sarsılmış bir kitlenin karşısına, daha az yorgun olan genç bir kit-
le gelip dikilmiştir.

Ne olursa olsun, Osmanlı İmparatorluğu o sıralarda kendini kaybetmiş değildir yine de; ancak, XIX. yüzyılda bir "hasta adam" haline gelecek ve Avrupa'nın büyük güçlerinin diplomasisi, –kuşkusuz utanıp sıkılmadan– şamar oğlanına çevirecektir onu. Denecek odur ki, Müslüman Türk, uzun zaman büyük, pek parlak, korkulur bir çehre oldu; XVIII. yüzyılda bir Fransız gezgininin, Tavernier gibi iyi bir gözlemcinin hâlâ hayranlıkla bahsettiği Safevîlerin İranı da öyle. Bunun gibi, XVIII. yüzyılın başlarında, Büyük Moğol, İngilizlerle Fransızların gözetimi altında da olsa, güneyde, bütün bir Dekkan'ı ele geçirmiştir.

İslamın çöküşünü pek erkene alan –aceleci– hükümlere itibar etmemeli böylece.

İstanbul'da XVIII. yüzyıl, hiç olmazsa bir bölümüyle, "Lale Devri"dir. Güçsüz olmadığı gibi, inceliklerden de yoksun olmayan bir devir için ne kadar da güzel bir ad!

Değil mi öyle?

ÇAĞDAŞ İSLAM, SORUNLARI VE GELECEĞİ

İslam, bugün bizim –incelik gösterip– “Üçüncü Dünya” diye adlandırdığımız Cehennem’in, ya da Araf’ın içine, adım adım gelip girer. Bu gerileyiş, geç de olsa açıktır ve, XIX. yüzyılda, bin bir acının arkasından yabancı egemenliğinin altına düşüş başlar. Olayların akışı pek bilinir. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde, belki yalnız Türkiye’dir bu ortak yazgının dışında kalan; onun tepkisi, İslam dünyasında sonradan doğacak milliyetçi hareketlere bir örnek olur.

Bugün, İslam dünyası, bir ya da iki parça dışında, bağımsızdır.

Ancak, bu bağımsızlığı güvenceye bağlamak sorunu var; daha da güç olan, “dünyaya adımlarını uydurmak” ve özgürce bakmak geleceğe!

Aşağıda, bu konu üzerinde duracağız.

İSLAMIN UYANIŞI

XII. yüzyılda doruğuna varan o parlak dönemin arkasından, Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Hint’teki Büyük Moğol İmparatorluğu’nda yaşanan görkemli yüzyıllardan sonra, İslam uygarlığının yaratıcılığını yitirip, “derin bir uyku”ya daldığı da bir gerçektir. Bununla beraber, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru ve bütün bir XIX. yüzyıl boyunca, İslamın “uyanış”ı diye bir olay yaşanır.¹ Özellikle Arap ülkelerinde *Nahda*, yani “yeniden doğuş” denen bu olayın baş nedeni, Müslüman halkların içinde yaşadıkları feodal ve Ortaçağ’da kalmış bir dünyaya, Batı’nın gelip çarpmasıdır hiç kuşkusuz. Osmanlı İmparatorluğu’nda “Batılılaşma” hareketi böyle başlar; önce askeri alanda kendini gösterir, sonra bütün devlet kurumlarını içine alır: III. Selim’in, arkasından II. Mahmud’un reformları, onu izleyen yıllarda

¹ Bu konuda özellikle bkz. Ali Merad, *l’Islam contemporain*, 3. éd., Paris 1990; Bernard Lewis, *Comment l’Islam a découvert l’Europe*, Paris, 1984; Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (çev. M. Kırıtlıgil), 2. bası, Ankara, 1984; Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1973.

“Tanzimat” ve “Meşrutiyet” dönemleri en bilinen uğrak noktalarıdır bu hareketin. Ortadoğu’da, Napoléon Bonaparte’ın Mısır seferi (1798-1801) ile vurduğu ilk fiskein arkasından, Batılılaşma hareketinin, –sanayi, tarım, ulaşım ve eğitimi de kucaklayacak biçimde– derinliğine yaşandığı bir başka ülke ise, Muhammet Ali döneminde Mısır’dır. Yeni siyasal ve felsefi görüşlerin –artan ölçüde– girişi, kafalarda yoğun bir mayalanmaya yol açar; basımevleri ve gazeteciliğin ortaya çıkışı, daha da canlılık getirir olaya; bereketli bir çeviri etkinliği, gitgide artan sayıda Batılı eseri, dikkati de günden güne çoğalan bir okuyucu kitlesinin önüne getirip koyar. Kadına, ailede ve toplumda yerini vermek için, bir kadın hareketi de palazlanır.

Bunların yanı sıra, XIX. yüzyılda, Müslüman dünyada esmeye başlayan değişiklik rüzgârlarının etkisiyle, özellikle o yüzyılın sonlarına doğru oluşan ve az çok Rusya’da I. Nikola ve II. Aleksandr dönemindekine benzer biçimde ortaya çıkan bir *intelligentsia* vardır ve yeni yolların aranışı içindedir. Bu yenilikçiler arasında, birbirinden farklı iki eğilim göze çarpıyor: Bunlar da, köktenciler ve reformculardır.

Köktenciler, çokça adlandırıldığı gibi, Jöntürkler, Batı’nın pozitivist akımının etkisinde kalırlar. Ayrıca, Müslüman ülkelerin gerileyişinden, İslamın kendisini de sorumlu tutarlar: İslam, dogmasındaki yazgıcılığıyla, Ramazanda çalışmaya dayattığı engellerle, ilke olarak dünya işleriyle dini birbirine karıştırmakla, ilerlemenin yollarını tıkamıştır. Müslüman dünya, bu bağı koparıp atmakla yenileşebilir ancak. İlerlemeye giden yolun ilk durağı da laikliktir, yani dinle dünya işlerini birbirinden kesin olarak ayırmak. Din, bireyin özel alanıdır; toplum ise, istediği gibi örgütlenecektir.

XX. yüzyılda, Türkiye’de laik cumhuriyet devrimi bu düşüncenin ürünüdür.

Reformcu düşünce ise, başta Cemalettin Afgani (1839-1897) ve çömezleri olmak üzere, çeşitli Müslüman ülkelerde birçok aydınlarca dile getirilir. Bunların bir bölümü, Batı’dan, özellikle Nietzsche ve Bergson’dan esinlenmişlerdir; ama daha da çok, İslam kaynaklarından beslenmişlerdir: Hanefi okulunun liberal hukukçuları; Gazzalî, Râzi, İbn Sina, İbn Rüşd gibi geçmişin büyük düşünce ustaları bunlar arasındadır. Reformcular da, daha öncekilerin eski Yunandan aldıkları gibi, bu kez Batı’dan alarak İslamı yenileştirmenin meşru olduğuna inanırlar. Onlara göre, İslam,

ilerlemeye elverişlidir; ne var ki, yüzyıllar boyunca yapılmış eklemelerle gerçek çehresini yitirmiştir. İlk yapılması gereken, onu bu vesayetten kurtarmaktır; ilk yapılacak şey, “kaynağa dönmek” ve onu yorumlamaktır. Kutsal metnin kendisi de izin vermektedir buna. Kuran, sonraki yorumcuların ölü ağırlığından ve çevresine örülmüş batıl inanışlardan kurtarılmış Kuran, modern ihtiyaçlara uygun anlamda bir düşünce ve eylem için her şeyi içermektedir. Bunu gerçekleştirmek için, X. yüzyılda –hiç de yerinde olmayarak– kapanmış “içtihat kapısı” açılmalı; ve, topluluğun kararı demek olan *icma*’ya başvurulmalıdır. Ayrıca, gerçekten inanmış birer Müslüman olan reformculara göre, Muhammed’in saf öğretisine katılmak, makinenin istila ettiği uygarlıkta manevi bir öğenin varlığını da güvence altına almaktır.

Özetle, Afganî ve çömezleri, başta İslamı yenileştirmenin, bu arada Batılıların elde ettiği teknik olanakları ele geçirmenin, sonra da bu olanakları onlara karşı kullanmanın yerinde olacağı görüşündedirler. Buna benzer bir süreç, o yıllarda Japonya’da yaşanır.

Hareket, çok geçmez siyasal bir renge bürünür ve “millici” bir nitelik alır. Bunun ilk belirtileri Mısır’da yaşanır: Çünkü, bir yandan Osmanlı Sultanı Abdülhamid’in despotluğundan kaçan çoğu insan –Mısır’ın İstanbul’a karşı belli bir bağımsızlığı dolayısıyla– gelip oraya sığınmaktadır; öte yandan, Mısır milliyetçiliği, İngiliz işgaline karşı bir tepkidir aynı zamanda. O sıralarda, Osmanlı İmparatorluğu dışında, bağımsız bir Müslüman yurdu yoktur; çoğu İslam ülkesi sömürgeleştirilmiş ya da Avrupa devletlerinin koruması ya da denetimi altına konulmuştur; öyle olduğu için de, İslam evrenselciliğinin, ümmetçi anlayışın egemen olduğu bir dünyada, “milli duygu” pek büyük bir yeniliktir.

İslam dünyasındaki yenileşme, 1919’dan başlayarak hızlanır. Nedir aşamaları bunun?

Birinci Dünya Savaşı’nda, kavgaya çeşitli Müslüman ülkeler katılır: Osmanlı devleti Mihver güçlerin safındadır; Türk boyunduruğunu kırmanın sabırsızlığı içindeki Araplar ise, Bağlaşıklara yardım ederler. Oysa, çoğu Müslümanın barış olduğunda beklediği siyasal değişiklikler, yani belli bir ölçüde bağımsızlık gerçekleşmez; tersine İngiltere, çeşitli bölgelerdeki egemenliğini güçlendirir, yeni sınırların çizilmesinde görüşlerini kabul ettirir ve Ortadoğu’ya, kapalı av alanı olarak bakar. Savaş sonrasında Bağlaşıklar arasında, özellikle emperyalist iştahları daha da ka-

barmış olan Fransa ile İngiltere arasında rekabetler artar; bu ise, Müslümanlar arasında mutlak kurtuluş duygusunu güçlendirirken, artık yalnız kendilerine güvenebileceklerini de anlarlar. Ne var ki, aralarında çatışmanın çıkması gecikmeyecektir.

Ancak, önemli bir olay gerçekleşir o sırada: Bağımsız nadir ülkelerden biri olan Türkiye’de devrim olur.

Gerçekten, Türkler, Osmanlı İmparatorluğu’nun yenilgisi ve Sevr Antlaşmasının arkasından, Bağlaşıklara, özellikle de Yunanlılara karşı, Mustafa Kemal’in liderliğinde, büyük bir bağımsızlık savaşı verirler; 1923’te Lozan Antlaşmasıyla da, Türkiye, bağımsızlığını tanıtır. Monarşi yıkılır, yerine Cumhuriyet kurulur; arkasından bir dizi köklü reform, eski Osmanlıdan kalan bir toprak parçasında, çoğu şeyi baştan aşağıya değiştirir: Bir “laik Cumhuriyet” vardır ortada. İslam tarihinde de yepyeni bir olaydır bu: Kitleler, İslam inancına bağlılıklarını sürdürseler de, devlet, din-den bağımsızdır artık. Gelenekten köklü bir kopuş olur; en anlamlılarından biri de bunun, 1924’te Halifeliğin kaldırılışıdır.

Kurucusunun adıyla anılan Kemalizm, fazla olarak, “Türk milleti”ni yüceltmeye başlar; bunun zorunlu sonucu da Arap geleneğinden kopuştur. Buradan kalkarak bir dizi reform art arda dizilir: Dinsel mahkemelere, tekke ve zaviyelere son verilir; eğitim laikleştirilir ve yaygınlaştırılır; Gregoryen takvimi kabul edilir ve haftalık tatil günü, cumadan pazara alınır; Batı’dan esinlenen başka kanunların yanı sıra, İsviçre’den esinlenen yeni ve laik Medenî Kanun kabul edilir; kadın peçeden kurtarılır, fes yasaklanır, mülki ve siyasal alanda kadın-erkek eşitliği ilan edilir; son olarak, Kuran Türkçeye çevrilir ve Latin alfabesi kabul edilir. Doğaldır ki, direnişlerle karşılaşır bunlar; ne var ki kırılırlar. Bu siyasal ve sosyal plandaki devrime, bir iktisadi devrim de eşlik eder; çünkü Türkiye’nin, her şeyden önce modern dünyanın bir parçası olması istenmektedir. İktisadi alanda, emperyalizmle bütün bağlar koparılamaz gerçi, ama ulusal bir ekonomiye giden yolda cesur adımlar atılır.

Büyük yankıları olur Türk devriminin İslam dünyasında.²

Müslüman ülkeleri uyandırmanın arkasındaki yenilikçiler için, izlenmesi gerekli bir örnektir bu; tutucular içinse bir skandal. Kuran’ın çevrilişi, hukukun, eğitimin, giderek devletin laik-

² Bu konuda özellikle bkz. İskender Gökalp/François Georgeon, *Kemalizm ve İslam Dünyası*, İstanbul, 1990.

leştirilmesi birer “küfür”dür onlara göre.

Kemalist devrimin en büyük yankısı ise Mısır’dadır.³

Gerçekten Mısır, uzun süreden beri İngiliz egemenliği altındadır; Süveyş kanalı, maliye, idare, pamuk ticareti, uygulamada İngiltere’nin elindedir. 1914-1918 savaşıdan sonra, İngiltere, fiili koruyuculuğuna hukuksal bir çerçeve vermeye kalktığında, Mısır, bu egemenliğe karşı korkunç bir mücadele başlatır: Çünkü, gerçek bir milliyetçi *intelligentsia* haline gelmiş Arap aydınları, yıllardan beri ülkeyi işleyip durmuşlardır; ve Türk örneği de kendilerine cesaret vermektedir.

Modernizm, özellikle aydınların ve ticaret burjuvazisinin esridir orada. El-Ezher Üniversitesi, iman ve İslam geleneğini koruma adına, modernleşme ya da batıllaşma yolunda ne ki olmaktadır, korkunç bir tepkide bulunur. Her şeye karşın, ağır ağır da olsa, fizik gibi kimi konular Mısır’a girer ki, reformcuların gözündeki hiç de İslamla uzlaşmaz değildir bunlar. Öte yandan, bu konular, onları uygulayanlarda, bu bilgilerin yol açtığı bütün tekniklerden kendi ülkelerini yararlandırma isteğini uyandırır. Genç kuşaklar, dinamik olan her şeye karşı daha duyarlıdır. Böylece, modernistlerle tutucuların kavgası, çoğu kez kuşaklar savaşına dönüşür; kimi zaman pek şiddetlidir bu ve genç Mısır edebiyatı esinlenir bundan. Sonunda kaybeden tutucular olur. Modernistlerin, kimi tutucu milliyetçiler görülse de, içlerinde çoğu milliyetçidirler. Milliyetçi hareket, İngilizlerin Mısır’dan gitmelerini, Mısırlı olan mali ve sanayi örgütlerinin kurulmasını ister, vb...

“Mısır” grubunun istediği budur başta. 27 Mayıs 1920’de kurulan grubun başı, Talat Harb’dir ve dinle sosyal geleneklere pek bağlı bir adamdır; örneğin, kadınların bağımsızlıklarına karşıdır. Ne var ki, iktisadi alanda dört dörtlük bir modernisttir: Baş ilkesi, bütünüyle Mısır sermayesiyle, sanayi ve ticaret bankaları kurmaktır; bunları, basımevleri, bir tiyatro ve sinema şirketi ile tamamlar; 1925’te kurulan bu sonuncusu, kitlelere ulaşmada önemli bir rol oynayacaktır. Wafd partisi de aynı doğrudur: İngiltere’ye verilecek mücadele yoluyla Mısır’ın kişiliğini tanıtlamak ister. 1922’de bir dizi grev ve boykotlarla, İngiltere’ye, Mısır’ın tam egemenliğini tanıtan işte bu parti olmuştur.

O tarihten başlayarak Mısır’ın modernleşmesi hızlanır.

³ Bkz. Jacques Berque, *l’Egypte. Impérialisme et revolution*, Paris, 1967.

İngiltere, Mısır'da gerilerken, Ortadoğu'da egemenliğini güçlendirir: Ajanları, yorulmak bilmez bir etkinlik içindedirler; Al-bay Lawrance, İngiltere'nin egemen olacağı büyük bir Arap krallığı kurmaya çalışır. Oysa, Fransa ile yapılmış antlaşmalara açıkça aykırıdır bu; o yüzden de Fransa, engel olmaya çabalar. Sonunda, Irak ve Ürdün gibi –bütünüyle– yapay devletler yaratılarak, dünyanın bu bölgesi, bunalımlar ve savaşlar içine atılır. Bu ülkeler, Arap ve –hiç olmazsa– dine dayanan bir tür Arap birliğinin kurulmasından yana da olsalar, başta İngiltere olmak üzere yabancı güçlerin de entrikalarıyla, Arap dünyasında, zalim bir düşman kardeşler olup çıkarlar. Irak, o sıralarda İngilizlerin Ortadoğu'daki köprü başlarından biridir ve bir İngiliz, Glubb Paşa da Ürdün ordusuna kumanda etmektedir.

Bununla beraber, İngiliz politikası Arap yarımadasında başarisizlığa uğrar. 1926'da kurulan Hicaz kıratlığında, İngilizlerin koruduğu Hüseyin'e karşı İbn Suud kral ilan eder kendini. Yarımada Kuran'ı harfi harfine uygulamaya dayanan, tam bir teokratik rejim yanlısı bir Vahhabî'dir bu. Vahhabîlerin tutuculuğu, o sıralarda çoğu Müslüman ülkede yapılanın, yani Kuran'ın ruhuna göre hareket etmek isteyenlerin tam zıddıdır. Krallığın dayandığı göçebe Bedevîler, gözü kara bir yabancı düşmanlardır. Arabistan'ı elinden kaçırmaya götürecek bütün bunlar, İngiltere için pek rahatsız edici şeylerdir.

Ortadoğu'nun iki dünya savaşı arasındaki önemi, bir yandan Hint yolunun üzerinde olmasından; öte yandan, ilk petrol kuyularının işletmeye açılıp, ve önce Irak'ta olmak üzere, ilk petrol borularının döşenmesinden gelir.

Aşikârdır ki, İngiltere, bütün bu sorunlarla pek ilgilidir. Kralar ve şeyhler, emirler ve sultanlarla uzlaşmak için, aşırı bir Arap politikası uygular; ayrıca, milliyetçilikleri ve modernleşmeyi, giderek bu ülkelerin bağımsızlığını engellemek amacıyla, Irak'ta Nuri Said olmak üzere, en tutucu yönetimleri destekler. Ne var ki, Filistin'de güttüğü politikanın halkça onaylanmaması yüzünden, tutucu olsun olmasın, aynı Araplar yanında hoş görülmez.

Gerçekten, İngiliz hükümeti, "Vaadedilmiş Toprak"ta, Yahudi halkına bir yurt, böylece en azından Filistin'in bir parçasını kazandırma konusunda, Siyonistlere söz vermiştir. Ancak Filistin'de Arap kabileleri vardır ve Müslümanlar, can düşmanları bildikleri insanlara bir avuç toprak bile vermeyi düşünmemek-

tedirler. O andan başlayarak, İngiltere, bir yandan verdiği sözlerin, bir yandan da siyasal ve iktisadi politikasının arasında, kimseyi darıltmamak için ayak sürçüp durur. Öte yandan, İngiliz çıkarlarının karşısına –hem de tehlikeli biçimde– Amerikan petrol kumpanyalarının rekabeti çıkmıştır. Ne yandan bakılırsa bakılsın, Ortadoğu’da İngiliz etkinliği, özellikle Müslüman halkların bağımsızlığa kavuşmalarını savuşturmak ya da geciktirmek için elinden geleni yapma amacına dönüktür; ve İslam dünyasında her yanda yenilik rüzgârlarının estiği bir zamanda olmaktadır bu.

Batı’daki Müslüman ülkelerde reform hareketinin doruk noktasına eriştiği bir sırada, İran’da ve Afganistan’da pek hızlı gelişmeler olmaktadır. Uzun zaman Rus ve İngiliz, arkasından da Alman çıkarlarının birbirleriyle çatıştığı İran’da, savaş sonrasında, İngiltere’nin fiili koruyuculuğuna sert bir tepki oluşur. 1921’de, başını Rıza Han’ın çektiği bir ulusal devrim olur; bu lider, Rıza Şah Pehlevi adıyla, 1924’te şahlığını ilan edecektir. Kurduğu yönetim, bir anayasaya ve parlamentoya dayanmaktadır; daha da önemlisi, Türkiye’deki rejimden esinlenmiştir yer yer. Aslında İran, dinsel özgünlüğünü korumaktadır: Şii çizgi- de, On İki İmam inancını sürdürmektedir; ve ilk parlamento, “Saklı İmamın huzurunda” açılır; anayasa bile, “İmam döndüğünde” yürürlükten kalkacağını açıkça söylemektedir, İran, Şii İslama bağlılığını sürdürürken, ulusal özgünlüğünü daha iyi belirtmek üzere, İslam-öncesi geleneklerle bağlılığını yeniden kurar: Hükümdar ailesinin “Pehlevi” adını almasının nedeni budur. Ancak, öte yandan, reformlara da girişilir: Göçebeler yerleşik hale getirilir, giyim-kuşam batılılaştırılır, yabancı kumpanyaların petrolden elde ettikleri kazançlardan daha da fazla pay alınarak, sulama sistemi geliştirilir, vb.

Afganistan’da da, reformcu bir hükümdarın, Emanullah Han’ın yönetiminde bir reform ve modernleşme girişimi olur; ne var ki, tutucu bir tepki 1929’da son verir her şeye.

Özetle, Müslüman ülkelerde bilinçleniş ve milliyetçi hareketlerin boy atışı, sömürgeci güçlere karşı oluştta kendini göstermektedir çoğu kez; Hindistan’da ve Endonezya takım adalarında da olan budur.

İslam dünyasında bağımsızlık hareketi, 1929 bunalımının arkasından, otuzlu yıllarda hızlanır; İkinci Dünya Savaşı, bütün dünyada olduğu gibi, Müslüman ülkelerde de sömürgelelikten

kurtuluş sürecini doruğuna çıkarır. Savaş sonrası tabloda bir büyük yenilik de vardır: Milliyetçilik, bir kitle hareketine dönüşür. Öte yandan, Müslüman ülkelerin stratejik ve iktisadi bakımından büyük önemleri vardır kapitalizmin gözünde. Böylesi bir ortamda, İslam dünyasında kurtuluş ve modernleşme daha da hız kazanır; ama beraberinde de, yeni sorunları ve büyük bunalımları alır getirirler. Hemen her yanda, uzun yüzyılların biriktirdiği gecikmenin bilincindedir insanlar; ve, uygar dünyaya yetişmek kaçınılmaz bir zorunluluktur artık. Bu ise, hatta İslami yaşamın özüne değin, ne ki var baştan aşağıya gözden geçirmeye çevirir dikkatleri; doğaldır ki, dev sorunların üstesinden gelmek kolay da değildir.

İKTİSADİ, SOSYAL VE SİYASAL SORUNLAR

Bütün Üçüncü Dünya'nın olduğu gibi Müslüman ülkelerin de baş sorunu, mümkün olan hızla, Sanayi Devrimi'ni yapmaktır. Dünyaya ayak uydurabilmenin ilk koşulu budur çağımızda.

İslamın tablosu nedir bu bakımdan?

İlk göze çarpan şu: Hemen bütün Müslüman dünya bir iktisadi bağımlılık içinde. Bu bağımlılıktan eski metropoller sorumlu gerçi, ama sadece bir bölümüyle; söz konusu bağımlılık, daha başka nedenlere, İslam dünyasının geçmişine, yer yer doğal yoksulluğuna, nüfusundaki korkunç artışa da çok şey borçlu. Çaresiz olmasalar da korkunç hastalıklardır bunlar.⁴

İşte, böylesi bir ortamda Sanayi Devrimi'nden söz etmek, soruna bir formül getirir, ancak karşılığı pahalıya ödenecek bir formüldür bu; yemişleri hemen tadılamayacak, yaşam düzeyleri üstünde etkileri birden görülemeyecek çetin çabaları gerektirmektedir. Söylemek gerekir: Araya giren sömürgecilik, böyle bir işe hazırlamadı bu ülkeleri, sömürgecilerin en büyük günahı da burada belki. Ama şunu da yadsımamalı: Sömürgecilerin önemli katkıları da oldu. Çağın pek gerisinde kalmış, yaşamı yüzyıllardan beri değişikliğe uğramamış ülkeler, birden pek ileri uygarlıkların içinde gelip buldular kendilerini ve bir şeyler de aldılar: Başta, ölüm oranlarını alabildiğine azaltan modern tıp ve sağlık önlemleri; özellikle Fransız egemenliğindeki ülkeler-

⁴ Bu ve öteki sorunlar için bkz. J. C. Risler, *Çağdaş İslam Dünyası*, (çev. Nihal Önal), İstanbul, 1974; Paul Balta, *l'İslam dans le monde*, Paris, 1986. Daha da özel olarak, *Ortadoğu Dosyası*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985.

de, duruma göre azçok önemli bir eğitim; ve çeşitli maddi eserler: Limanlar, yollar, demiryolları, sulama barajları eşliğinde bir modern tarım örgütlenişi; kimi zaman da, bilgiye dayanan bir sanayileşme taslağı.

Çok şey, denecektir. Hem evet, hem hayır!

Çünkü, bir yandan bu katkı, eski toplum yapısını –bir bölümüyle de olsa– yıkarken, öte yandan yerine hiç de yetkin olmayan yeni yapılar kurdu. Bu yeni yapılanma, bir ulusal ekonomi gözetilerek olmadı; tersine, metropole ve dünya durumuna bağımlı bir ekonomi göz önünde tutularak gerçekleştirildi. Sektörlere göre gelişmedeki düzensizliğin kaynağı bu; ve genç bağımsız devletlerin, kendi yapılarını, ulusal gereklerin bütününe yanıt verecek biçimde yeniden gözden geçirme zorunluluğunun altında yatan da bu. Bu güçlük, onların uygarlıklarına, kimi coğrafi yoksulluklara bağlı yığınla başka nedene gelip ekleniyor.

Bütün bunların üstesinden gelebilmek için, Müslüman ülkelerin başta kendilerine ihtiyaçları var; sonra başkalarına. Böylece, ayrıcalıklılar dünyasının pek vahşi oynak politikasına kendilerini uydurmaları gerekiyor; bunun bilincindedirler, yetenekleri de vardır bunları yapmaya. Ne zekâca geridirler, ne de politika hilelerinden habersizdirler. Dahası, kendi kendilerine uymaları gerekirken, dünyanın gerçek yaşamına da dört elle sarılmalıdırlar, işlerindeki en büyük güçlük de burada; daireye kare çizmek gibi bir şeydir bu!

Petrol, bir nimet mi İslam dünyası için?

Gerçekten, kimi Müslüman ülkelerin eline, hemen hemen mucize kabilinden bir koz geçmiştir: Alâeddin, lambasını şöyle bir sıvazlamış ve arkasından, çölden kara altın, yani petrol fışkırtmıştır! Petrolün bir zenginlik olduğu tartışma dışı; nitekim, yararlı etkilerini bütün petrolcü devletlerin ekonomilerinde hissettiriyor. Bu zenginliğin, Ortadoğu'ya cömertçe bahşedildiği de bir gerçek. Petrolü araştırma ve işletmeye açma olanakları, uluslararası büyük petrol şirketlerinin elinde, kazançtan göz alıcı pay da onlara ayrılıyor. Onlar arayıp buluyor, arıtıyor ve dağıtıyorlar; karşılığında da, kaynak sahibi devlete bir pay (*royalties*) veriliyor. Petrolün hüküm sürdüğü yerde, gerçi görünüm değişiyor: Dev petrol kuruluşları, yollar, limanlar, havaalanları, yeni kentler, işçi birikimi... Ancak beraberinde bir sosyal eşitsizlik de gelip oturuyor: Çünkü bu zenginlik, örneğin Suudi Arabistan ve Körfez Şeyhliklerinde olduğu gibi, çağdışı bir kral ai-

lesinin, prenslerin, kabile şeflerinin dizginsiz lüksünü de besliyor, çarçur ediliyor. Görünüm, Mısır devriminin etkisindeki coşkulu gençlik ile, kamu işlerine katılmanın özlemi içindeki bir burjuvazinin hoşuna gitmiyor. Ayrıca, bu paralardan bir bölümünün gerici akımların emrine verilerek, Müslüman dünyada ilerici düşünceler ve adımlar aleyhinde kullanıldığı da gerçeklerin bir başka yüzü. Öte yandan, petrol, son Irak-Kuveyt çekişmesinin bir kez daha gösterdiği gibi, hırlaşmalara yol açıyor ve dünya barışını tehlikeye sokuyor.⁵ Son olarak, petrol tröstleri, zaman zaman işlettikleri rafinerilere el konulma tehdidiyle karşılaşmalar da, Arap yönetimleri, yine de onlara bağımlı kalmaktadır; çünkü, onlar olmadan, petrol sanayisinin fazla üretim tehdidi altında olduğu bir dünyada, ürettiklerini nasıl satabilirler? Neresinden bakılırsa bakılsın, petrol Ortadoğu ülkelerini, büyük dış güçlerin rekabetlerinin oyuncağı olmaya mahkûm ederken, dünya kapitalizminin çürütücü entrikalarının da içine atmaktadır.

Özetle petrol, Tanrı'nın pek kuşku duyulacak bir lütfü İslama!

Dev sorunların ortasında, hemen bütün Müslüman ülkelerin kolları sıvayıp daha şimdiden çok şeyleri gerçekleştirdiklerini görüyoruz; üretim düzeyinde bir genel ilerlemenin olduğu açıktır. Ancak, bu kez de, korkunç bir nüfus artışı her şeyi tehlikeye sokuyor.

Nasıl beslenecek bu gitgide çoğalan insanlar? Nüfustaki olağanüstü artış, kalkınma yolundaki bütün hesapları altüst ediyor; kişi başına düşen gelir düzeyini aynı ölçüde tutmak bile sorun oluyor bu durumda. Çalışmak için sanayi ülkelerine göç de sorunları hafifletmiyor. Avrupa'nın çok nüfuslu ülkelerinin bulunduğu çözüm, sanayileşme olmuştur. İslam dünyasında ise, kavgada, her ülkenin elinde değişik şanslar ve kartlar görüyoruz: Irak, İran, Suudi Arabistan, Cezayir'in petrolü var. Mısır, Nil'in sularına, Süveyş kanalına, yüksek nitelikteki pamuğuna, dokuma sanayisine güveniyor; Türkiye ile Fas, sanayileşmede biraz daha ileride; Endonezya, kauçuğa, petrole ve kalay madenlerine sırtını dayamış durumda; Pakistan'da, bitip tükenmeyen buğday ve kenevir tarlaları...

Bu kartlar güzel, ama oyun güç ve rastlantıya bağlı! Müslü-

⁵ Bu konuda şu ilginç yazıya bkz. Ergun Balcı, "Saddam ve Ortadoğu'nun Diyalektiği", *Cumhuriyet*, 6 Ağustos 1990.

man ülkelerin, kalkınma yolunda karşılaştıkları sorunlar, gerçekten çetin, iktisadi ve siyasal sorunlar iç içe geçmiş durumda; öyle olunca da, her birini yalnız başlarına alıp çözmek olanaksız. Hepsi bir arada, korkunç bir program çıkarıyor karşımıza.

Ne yapılabilir? Ne yapılmalı?

İlk akla gelenler şunlar oluyor: Her ülkede, bütün yurt düzeyine yaygın –özellikle devlet öncülüğünde– bir sanayileşmeye gitmek; mülkiyetin çağdışı kalmış biçimlerine de dokunacak çerçevede, sulama sorunundan ekilir topraklardaki erozyon sorununa değin, ciddi bir tarım teknik ve politikası yoluyla, tarıma çekidüzen getirmek; ülkeyi sömürme sonucuna götürmeyecek bir dış yardım politikası izlemek; ulusal pazarı kurmak ve dış pazarlarla ilişkiye geçmek; insanlığın otomasyona doğru gittiği bir çağda, ne yapıp edip emek gücünü eğitip oluşturmak; teknisyen, mühendis, eğitici ve yönetici kadrolar oluşturmak... Eğitim ve teknik yetiştirme, iç içe yürüyor çağımızda. Kuşkusuz, uzun soluklu bir iştir bu; ancak, eğitim konusunda halktaki büyük coşku, bu konudaki çetin sorunların üstesinden gelmede yardımcı olacaktır.

Özetle, dev yatırımlar, sonuçları da kimi zaman uzun vadede alınabilecek dev yatırımlar gerekiyor. Böylesi bir süreçte, bazı kuşakların daha baştan feda edilmesi gibi bir tehlike var. Gelecekteki kuşaklar için, bugünkülerin zararına bir ayrıcalık doğmuyor mu bu halde? Bu acılı ayrıcalığı fark ettiklerinden olacak, Suriye ve Lübnan'daki kimi genç şairlerin, konuyu kendi kendilerine açıklamak için başvurdukları bir Taunus mitosu var. Bu bir Doğulu Tanrı; acılar içinde ölmeye mahkûmmuş, ama yeniden doğması da yazgısındanmış!

Ne var ki, bir çözüm de bulmak gerek: Sorunların açıklığı, çözümlerin güçlüğü ve ivediliği, kaçınılmaz özverilerin genişliğine bakıp, çeşitli Müslüman devletlerde izlenecek stratejiler üzerinde duraksamaların olması, anlaşılır halde. En azından, iki yol var önlerinde bu ülkelerin; ve, onlardan birinin ya da ötekinin seçimi, bütün bir İslamın yazgısını da ilgilendiriyor.

Gerçekten, genel olarak bakıldığında, ya belli bir siyasal liberalizm ikliminde, yarı liberal, yarı müdahaleci Batı kapitalizmi çerçevesi içinde kalınacaktır; ya da, ister Sovyet, ister Yugoslav, ister Çin örneği olsun, sosyalist deneyimlerin doğrultusunda yürünecektir. Daha da yalın söylemek gerekirse, toplum ve yönetim, ne pahasına olursa olsun, bir çekidüzene kavuşturularak

sürdürülecek; ya da, mevcut yapı, bir hamlede yıkılacak ve başka bir temel üzerinde bir yenisi kurulacaktır.

Bu seçimler, doğaldır ki, sadece bir zihin işi değil; içerde ve dışarıda yığınla etkene bağlı.⁶

Aslında, İslam dünyasında, her yanda, ya da hemen hemen her yanda, bir burjuvazi, bir küçük-burjuvazi, çoğu kez gençlerin oluşturduğu yükselen bir aydınlar zümresi boy atmaktadır. Bütün bunlar, Batı'ya öykünerek tutulan yollara bakıp hayal kırıklığı içindedirler. Örneğin, siyasal alanda, Afganistan ve Yemen gibi iki ülke bir yana, bütün Müslüman ülkelerde parlamento vardır. Ama ne kazanmıştır bu ülkeler bununla? Türkiye gibi, belli bir parlamento geleneği olan ülkeyi, konunun elbette dışında tutmalı. Ancak gerçek bu! Öyle olduğu içindir ki, özellikle genç *intelligentsia*, Ortaçağ kafalı çevrelere karşı büyük tepkinin de etkisiyle, vaktiyle Marksist düşüncenin derin etkisi altında kalmıştı; bunun gibi, Arap sosyalizmi çökünce, yerini siyasal İslam aldı. Bütün bunlar, bir yerde, Batı'nın liberal ve demokratik kültüründe aradığını bulamamanın işaretleridir.

Batı, Müslüman devletlerin, vaktiyle Sovyetler Birliği'yle olan davranışlarına ve alışverişlerine bakıp, bunları, ucuza makine, silah ve kredi sağlamak amacıyla, el çabukluğu ya da beceriklilik örnekleri olarak görme eğilimindeydi çoğu kez. Ne var ki, soruna dar bir açıdan bakmadır bu. Sosyalist deneyimlerin, İslam dünyasında gençliği büyüleyip durduğu fark edilemiyordu. Bu durumda Batı'nın dayandığı ise, yalnız gerici aristokrasiler, tiyatrodakiler gibi dayanıksız ve geçici bir sosyal dekor olmuştur çoğunlukla; onun, emperyalizmin yıkıcı etkileri dışında, başka yerde olduğu gibi "dünya çapında" bir politikası olmamıştır.

Öte yandan, çetin siyasal sorunları da var İslam dünyasının.

İlk göze çarpan da, siyasal bölünmüşlük!

Kuran ve hadisler, her türlü rejimlere geçerlilik sağlayacak genişlikte ve çeşitlilikte: Ataerkil ve dinsel monarşiler; icma ilkesine dayanabilecek parlamenter demokrasiler; eski halifelerde olduğu gibi, Tanrı'nın ya da halkın seçtiği bir şefin diktatörlüğü. Türkiye gibi belli bir demokrasi geleneği olan bir ülke dışın-

⁶ Bu konuda bkz. Maxime Rodinson, *İslam et capitalisme*, Paris, 1966; aynı yazarın, *Marxisme et monde musulman*, Paris, 1972. Ayrıca, Niyazi Berkes, *Arap Dünyasında İslamiyet, Milliyetçilik ve Sosyalizm*, Ankara, 1969. Daha da özel olarak, Mahmut Dikerdem, *Ortadoğu'da Devrim Yılları*, İstanbul, 1977.

da, otoriter yönetim biçimi hemen her yerde geçerli. Babadan oğula monarşiler, henüz kabile çerçevesinden tam olarak çıkmamış toplumlarda görülüyor: Suudî Arabistan, Ürdün, İran körfezindeki emirliklerde böyle. Kemalist örnek, Nasır'dan başlayarak Mısır'da ve başka yerlerde etkili oldu. "İktidarın kişileşmesi" olayı, çoğu ülkelerde, etkili olmanın da koşulu gibi görünüyor.

Bu alacalı-bulacalığın yanı sıra, siyasal bölünmüşlük konusu, devletleri ve devlet gruplarını birbirinin karşısına çıkarmakta.

Açıktan açığa yan tutan devletler var: Türkiye, İran, Irak, Pakistan ve İngiltere arasında, Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'da nüfuz kurmasını önlemeye yönelik bir karşılıklı güvenlik ve savunma örgütü olarak, 1955'te Bağdat Paktı kurulmuş ve kimi Müslüman ülkeler, böylece "Batı bloku"na katılmışlardı. Örgüt, 1959'da Irak'ın çekilmesiyle CENTO adıyla sürdü; 1979'da Pakistan ve İran da çekilince, örgüt feshedildi. Öyle de olsa, Türkiye'nin bir başka Batılı kuruluşa, NATO'ya üyeliği sürüyor.

Buna karşılık, Müslüman ülkelerin çoğu, "yansızlar" kümesinin içindedir. Bu yansızlığın ilkeleri, bağımsız Afrika ve Asya ülkelerinin 1955'te topladıkları Bandung konferansında kabul ve ilan edilmiştir ki şunlardır: Sömürgeciliğe karşı mücadele; uluslararası uyuşmazlıkların barışçı yollarla çözümü; iki kamp, "batılı" ve "doğulu" kamplardan birine girmeyi red. Bu yansızlığın, Müslüman ülkelere, iki blok arasında manevra yapma olanağı sağladığı için, kimi yararlarda bulunduğunu söylemiş olalım.

Bunun dışında görülen ise, komşu ülkeler arasında sürekli uyuşmazlık!

İslam dünyasındaki bölünmüşlüğü yanı sıra, birleştirme çabalarına da tanık oluyoruz.

İlk birleştirme çabası, "panislamizm" doğrultusundadır. Aslında panislamizm, İslam dininin ruhunda var; çünkü Muhammed, ümmet'in birliğini ilan etmiştir ve Mekke'ye hacda simgenilir bu; ayrılık küfürdür. Her Müslüman, milliyeti ya da ırkı ne olursa olsun, her şeyden önce, bir yüce topluluğun, ümmet'in üyesidir.

İslam dünyasının gerçek birliğinin ilk girişimi Halifelik oldu. Ancak, tarih de gösterdi ki halifelik, çoğu kez gevşek bir bağlılık yarattı ve –bir paradoks olarak!– yığınla hanedan kavgasına yol açtı. Bugün, Müslüman ülkelerde kimi çağdaş düşünürlerin ha-

yal dünyasını bir özlem olarak süslese de, bu eski kurumun dirtililmesinin önünde yığınla engel var: Milliyetçi akımlar, gitgide yayılan demokrasi ülküsü ve özellikle, belli başlı devletlerin şefleri arasındaki rekabetler... Öyle olunca, ümmet'in birliği, bütün İslam dünyasına yönelik toplantılar planında kalıyor: Hali-feliğin kaldırılışından iki yıl sonra, 1926'da, Hintliler ve Araplar ilk Müslüman kongreyi topladılar; 1932'de bir ikincisi Kudüs'te toplandı. İslam düşüncesi ile Batı felsefesini uzlaştırma aranışı içindeki Pakistanlı şair ve yenilikçi düşünür İkbâl (1876-1938), 1927'de Lahor'da, dinsel olmaktan çok bilimsel bir uluslararası kongre topladı ve Batılı bilginler de katıldı buna. Ne var ki, böylesi toplantılar, İslama karşı merakın yeniden uyanışına yol açsa da, katılan aydın azınlığın hiçbir siyasal temsil gücü olmadığı için bir yere varamıyor.

1953'te, Suudi Arabistan, Mısır ve Pakistan yöneticileri, bir İslam Kongresi kurdular. Bir tür Müslüman Milletler Topluluğu yaratan bu kuruluşun amacı, "dünyanın çeşitli müminleri arasında sevgi ve işbirliği bağlarının arttırılması" idi. Ne var ki, önemli hiçbir etkinliği olmadı bu Kongrenin. Öte yandan Albay Nasır, 1960'ta, panislamizme sarılarak, Kahire'yi ve El-Ezher Üniversitesi'ni, İslam uygarlığının düşün ocağı ilan etti; Afrika ve Asyalı öğrenciler oraya çekilecek, geleneksel din bilgilerine ek olarak, modern teknik bilgilerle donatılacaktı. Uykuya dalan İslam Kongresi'nin yerine, Mısırlılar bir yıllık kongre düşünüyorlardı. Ancak bu tasarı da düşünsel planda kaldı; çünkü, ümmet'in birliğine asıl engel siyasal yönden geliyordu. Nitekim, Pakistan Devlet Başkanı Eyüp Han, 1961'de, Britanya *commonwealth*'ından esinlenen bir "İslamistan" düşüncesini ortaya attığında, hemen hiçbir yankı yapmadı; çünkü Arap devletleri, Pakistan'ın CENTO'nun bir üyesi, yani "emperyalist güçlerin uşağı" olmasını affedemiyorlardı.

Özetle çıkarlar, kültürel gelenekler, milliyetçilik, dahası coğrafi koşullar, *Dar ül İslam*, yani müminlerin birliği düşüncesini soyuttan somuta geçiremiyor ve ütopya alanına atıyor sürekli.

Peki, en azından Arap halklar kendi aralarında birleşemezler mi? Ortak bir dil ve kültürleri var; birbirlerini ayıran, sömürgecilikten ve Osmanlı'dan kalma yapma sınırlar. Bütün bir Ortadoğu petrolünü denetleyen ve dünyanın en önemli yollarının kavşağında bulunan 100 milyonu aşkın bir Arap kitlesinin Batı karşısında temsil edeceği ağırlığın çekiciliğine nasıl kapılmaz insan?

1945'te Arap Milletler Birliği böyle doğdu. Birlik, bir karşılıklı iktisadi ve askerî yardım antlaşmasıyla şu milletleri topluyordu: Suudi Arabistan, Yemen, Ürdün, Suriye ve Lübnan; aralarına, daha sonra, Libya, Tunus, Fas ve Cezayir katıldı. Ne var ki, önemli kararların ancak oybirliği ile alınabileceği Birliğin Konseyi, ulusal alınganlıklar, farklı çıkarlar ve özellikle devlet başkanlarının tutkulu rekabetleri karşısında güçsüz kaldı. Mısır Devlet Başkanı Nasır'ın hegemonya tutkuları Magriplileri kızdırdı; bir Birleşik Arap Cumhuriyetini kurmak üzere 1958'de Mısır'la birleşmiş olan Suriye, onların kışkırtmasıyla ayrıldı; Nasır, Yemen'de 1962'de hükümet darbesinden doğan cumhuriyetçi rejime yardım için ordusunu öne sürmeye kalkınca, Suudi Arabistan, eski hükümdara bağlı kalmış kabileleri açıkça silahlandırdı.

Birliğin ne olduğunu belirtmeye gerek yok!

İsrail'e karşı kin, Arap ülkelerini birleştiren belki tek duygu. Ne var ki, bu noktada bile, bu ülkeler korkunç yenilgiler içine düştüler: Üç kez, 1948-1949'da, 1956'da ve 1967'de, Arap orduları, sayıca üstün oldukları ve Sovyetler Birliğince alabildiğine silahlandırıldıkları halde, İsrail'in küçücük ordusuna yenildiler; 1967 seferinin arkasından, İsrail, Mısır ve Ürdün'ün topraklarından önemli parçaları işgal etti. Yenilenlerin onaylamayı reddettikleri bu fetihler, yenenler için de sorunlar yarattı: Bunların başında da, toprakları çok önce işgale uğramış Filistin halkının dramı geliyor ve bu halk haklı olarak direniyor; Araplar, bu halkın derdine çare bulmak için bile ortak bir programa sahip değiller. Hele dışarda büyük devletlerin çıkarları ve bağlantıları düşünöldüğünde, Ortadoğu, dünya barışı için alabildiğine tehlikeli bir bölge.

Özetle, bir İslam uygarlığı var, ama Müslüman dünya bölünmüş durumda.

GELECEĞİN BEKLEDİKLERİ

Bu derin bunalım ortamında geleceğin bekledikleri de var.

Önce, şu nokta dikkatimizi çekiyor: Ulusal ve siyasal bölünüşler ne denli köklü olursa olsun, bütün İslam dünyasında oluşan bir İslam uygarlığı gerçeğini görmemek olanaksız. Bir Müslüman kentten çok daha uzaklardaki bir başka ülkenin Müslüman kentine birden geçelim; farklılıklardan çok benzer-

likler çarpar yüzümüze: Günlük yaşamda benzer inançlar, örf-ler, alışkanlıklar ve davranışlar, aile ilişkileri, zevkler ve oyun-lar, hatta birbirine pek yakın bir mutfak... Ortadoğu'ya doğru, örneğin bir Endonezya'ya gittiğimizde farklılıklar göze batar olacaktır, Müslüman Kara Afrika'da özellikle böyledir. Böyle-dir, çünkü oralarda, İslam uygarlığı, onun kadar güçlü ya da ondan daha güçlü başka uygarlık akımlarına gelip çarpmıştır.

Bir İslam uygarlığı varlığını sürdürüyor.

Ancak, şöyle bir soru da kendini dayatıyor ister istemez: Müslüman dünya sanayileştikçe ve modern tekniğin içine gelip girdikçe, geleneksel uygarlığını, eskimiş bir giysi gibi sırtından çıkarıp terk edecek midir? Böylesi bir tehlike var mı onun için?

Bu soru, yalnız İslam için söz konusu değildir; bütün uygar-lıklar için sorulan hep aynı: Modern uygarlık, bir bakıma maki-nenin, elektronik beynin, otomasyonun, atomun uygarlığı, dün-yayı birörnekleştirip, özel uygarlıkları silip atacak mı yeryüzün-den?

Şöyle yanıt verebilir: Makineleşme, sayısız sonuçlarıyla, bir uygarlığın yapısında yığınla öğeyi eğip büküyor, yıkip yeniden yapıyor. Bu bir gerçek! Ama bütün öğelerin aynı yazgıya bağlı olduğunu söyleyemeyiz; çünkü makineleşme, tek başına bir uy-garlık değildir. Öyledir dersek, Avrupa'nın, Sanayi Devrimi or-taya çıktığında başına sert bir tokmak indirilmiş olan bugünkü Avrupa'nın, yeniden dünyaya geldiğini söylemiş oluruz; oysa, bugünkü Avrupa'nın, Sanayi Devrimi öncesine giden kökleri var. Öte yandan, Avrupa uluslarını gözümüzün önüne getirdi-ğimizde, makineleşmenin dünyayı birörnekleştirdiğinden kuş-kuya düşmemek olanaksız: Hepsi de aynı uygarlığın, Hristiyan Batı'nın birer parçası oldukları, hepsi de -aşağı yukarı- aynı sı-ralarda sanayileşme kervanına katıldıkları ve aynı teknik, bilim, benzer kurumlar, makineleşmenin bütün sosyal biçimleri ile do-nandıkları halde, o bütünün içinde, bir Fransız uygarlığından, bir Alman, İngiliz, Akdeniz uygarlığından bütün özellikleriyle söz edebiliyoruz. Bu uluslar, bu özelliklerini çoktan yitirmeleri gerekirken, hiç de öyle olmuş değil. Sanayileşmenin birörnekli-k demek olmadığını anlayabilmesi için, bir Fransızın Manş'ı geçmesi, bir İngiliz'in Kara Avrupa'sına ayak basması, bir Al-man'ın Alpler'i aşip İtalya'ya inmesi yeter. Teknik, daha böylesi bölgesel özellikleri yok edemezken, nasıl olur da, birbirinden çok derin farklılıklarla ayrılan dinler, felsefeler, manevi değerler

üstüne kurulu büyük uygarlıkları yok edebilir?

Ancak şu soruyu da sormalı: Teknik, Marksizmle beraber, yani İslamın geleneksel manevi değerlerine zıt bir sistemle beraber geldiğinde, başka türlü mü olacaktır sonuç? Vaktiyle daha da sık ortaya atılan bu soru, yukarıda vardığımız sonucu temelinden değiştirecek nitelikte değil: Çünkü Marksizm, başkasının yerine geçecek tek başına bir uygarlık olmayıp, bir sosyal yöneliş, bir iradi hümanizma, bir aklileştirmedir; bir gün İslam dünyasında da uygulanırsa, vaktiyle Sovyetler Birliği'nde ya da Çin'de olduğu gibi, geçmişin uygarlığı ile bir arada yaşamaya, bir bölüşmeye gidecektir kuşkusuz. Marksizm, oralarda çoğu şeyi değiştirmişse de, ne Rus uygarlığını ne de Çin uygarlığını silip atmıştır; atmamıştır, çünkü programında böyle bir şey yoktur.

Hemen hatırlatmış da olalım: Uygarlık derken, donup kalmış ve çağına sırtını dönmüş bir şeyi kastetmiyoruz. Teknik, Marksist olsun olmasın, bir ateş çemberi gibidir çağımızda; dinin, yaşamın her alanına el atıp emir verdiği İslam dünyasında daha da yakıp kavurucudur bu ateş; geçmişe gömülüp köhnemiş bir uygarlık haline gelmemek için, İslam ani bir silkinişle bu ateş çemberini aşmalı ve yaşadığımız dünyanın alevleri içinde yeniden doğmalıdır yaşama.

Her yönüyle bir devrim bekliyor Müslüman dünyayı.

Bir Afganistanlı aydın, Nedim-ül Din Bammate, 1959'da pek çarpıcı biçimde dile getirir bu gerçeği ve şöyle der: "İslam, Batı'daki Reform'a benzer bir din devrimi; XVIII. yüzyıldaki Aydınlanma'ya benzer bir düşünce ve ahlak devrimi; XIX. yüzyıl Avrupa'sının yaşadığına benzer bir iktisadi ve sosyal devrimi; bunların hepsini birden yapmak zorundadır bugün. Batı'da ve Doğu'da, büyük bölgesel sistemlerin boy attığı bir zamanda, İslam dünyası kendi küçük ulusal devrimlerini de yaşamalıdır. Dünya çapında antlaşmaların aktedildiği bir dönemde, Müslüman ülkeler, kendi Garibaldi'lerini bekliyor ve arıyorlar hâlâ."

İlginç bir söyleyiş! Ancak ne ne kadar mümkündür çağımız koşullarında?

İlerde tartışacağız.

ŞERİAT HANGİ YETERSİZLİKLERLE “MALUL”DÜR?

Kimi Müslüman çevreler, özellikle son yıllarda –bir salgın gibi– hemen bütün İslam dünyasını dolaşan köktendinci akımlar, Müslümanlığın temel kurtuluşunu, kesinkes “şeriat”a dönmekte görürler; onlara göre, eğer bir devrim gerekiyorsa, şeriata dayanan “İslam devrimi” olmalıdır bu. Oysa şeriat, giderilmez yetersizliklerle sakattır; çağdaş ve uygar bir devlette uygulanamaz durumdadır. Öte yandan, bir İslam devleti, üzerinde kimsenin anlaşılmadığı bulanık bir kavramdır.

Nasıl?

ŞERİATIN BAĞRINDAKİ YARA

Kavramı hatırlatmış olalım: Şeriat, başta Kuran olmak üzere, İslam’ın temel kaynaklarının ortaya koyduğu kurallar ve buyrukların bütünüdür. İslam, hem “öbür dünya”, hem de bu dünya adına konuştuğu için, bu kural ve buyruklar iki büyük bölüme ayrılıyor: Birinci bölümü, “ahiret”i ilgilendiriyor ki, bu *ibadet*’tir (oruç, namaz, hac, zekât üstüne hükümler); ikinci bölüm, yaşadığımız dünyayı ilgilendiriyor ki, bunlar da, *münakehat* (aile hukuku), *muamelat* (mal, borç, ticaret, dava hukuku) ve *ukubat* (ceza hukuku)tır.

Görüldüğü gibi, şeriat, hukuku aşan bir şey!

Hukuk olduğu yerde de, aynı zamanda din, yani kutsal!

Şeriatın böylesi bir nitelik taşımasının, İslamın doğuşuyla ilgili olduğunu biliyoruz. Bir başka deyişle, İslam doğarken, olayların zorlaması sonucu, aynı zamanda bir “devlet dini” olarak doğdu; öyle olduğu için de, Muhammed, yalnız ahiret üstüne bir vaazla yetinemezdi, ister istemez dünyasal ilişkilere de değinecek ve onlara da dinsel bir nitelik verecekti. Nitekim öyle oldu ve Kuran, Tanrı kelamı olarak görüldüğü için dünyasal ilişkiler üstüne söyledikleri de, kutsal bir kılığa büründü. İşte, buradan kalkarak deniliyor ki, İslam, devlet işleriyle din işlerinin birbirinden ayrılmasını, daha yerinde olarak dünya işleriyle

din işlerinin birbirinden ayrılmasını, yani laikliği kabul etmez.

Çoğu Müslümanın meziyet diye gösterdiği bu durum, İslamın en büyük zaafıdır aslında.

Çünkü, "din işi, inancı ve öbür dünyayı ilgilendiren fizik ötesi bir kavram, dünya işi ise değişik, değişken ve sayısız türü olan, gözlem ve deneyim isteyen pozitif ve fizik bir kavramdır. Bunlar birbirine karıştırıldığında, gözlem ve deneyim, yani akıl işlevi ortadan kalkar."¹

Nitekim öyle oldu.

Gerçi İslam, büyük bir bölümü kabile dayanışması içinde yaşayan Arap yarımadasının dışına taşıp hızla yayılırken, fethettiği ülkelerdeki koşullara uyaranabilmek, karşılaştığı çetin sorunların üstesinden gelebilmek için, Müslüman ulema, dinin kendi kaynaklarının yanı sıra başka araçlardan da yararlanarak yarattılar şeriatı; dogmanın yanı sıra, "icthāt" da gelip girdi işin içine. Maliki, Hambeli, Şafiî, Hanefî ulemasının yaptıklarını biliyoruz; özellikle Hanefî okulunun yaratıcılığı pek açıktır. Ne var ki dinsel, ahlaki ve hukuksal yine de içiçeydi bu bütünde. Söz konusu bütünün, belli bir süre, yaşamın ihtiyaçlarına yanıt verdiği de söylenebilir. Ancak, bir yerden sonra hiç de öyle olmamıştır. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nda, sultanlar, şeriatın yanı sıra Kuran dışında kaynaklar aramışlar, "*kavanini örfiye*", yani gelenek-görenek yasaları adı altında, yeni, özgün ve kapsamlı bir hukuk sistemi geliştirmişlerdir. Böylece, "teokratik" Osmanlı döneminde bile, şeriat, bir devlet için yetmiyordu. Hele, bir tarihten sonra, adını söyleyelim Tanzimat'tan başlayarak, bu yetersizlik, İmparatorluğun adım adım girdiği yeni bir dünyanın ilişkileri göz önünde tutulursa, ayan beyandı; öyle olduğu için de, şeriat kurallarının ibadetlerle ilgili bölümüne dokunmadan, dünyasal bölümü değiştirildi; yani kişi, aile, miras, eşya, borçlar, ticaret, ceza ve usul hukuku alanında, çağın gereklerine göre, dinden hareket etmeyen yeni kurumlar konulmaya başlandı. Laikliğe doğru atılan bu adımlar, Cumhuriyet'le laikliğin bir devlet ilkesi olarak benimsenmesinin sonucu, en büyük boyutlara vardı.

Altını tekrar çizerek söylemiş olalım: Bütün bu gelişmelerde, şeriatın, ibadetlerle ilgili bölümüne asla dokunulmamıştır, dokunulamazdı da; değişen sadece hukuk bölümüdür. O değişti;

¹ Hafzı Veldet Velidedeoğlu, "Şeriatçıların Amacı", *Cumhuriyet*, 5 Nisan 1987.

çünkü hukuk, özü gereği değişen bir değerdir ve kutsalın kalıpları içinde kalmaz, kalamaz. Yaşamla içiçedir hukuk; yaşam değişirken o da değişir.

Şeriatın sorunları, daha da dallanıp budaklanmıştır çağımızda.²

Gerçekten, Müslüman ülkeler, bağımsızlıklarının sözde kalması, giderek çağlarını yakalamak için, teknik, iktisadi ve sosyal bakımdan modernleşmek zorundalar. Bu ise, önemli reformları gündeme getiriyor. Ancak, zorunluluklar ve reformlar dinin duvarlarına da çarpıyor. Kuran'ın, üstelik kimi ibadetler de içinde olmak üzere, birçok hükmü modernleşmeyle zıtlanmış durumda: Örneğin, hırsızlık yapanın elinin kesilmesi, din emrediyor diye "göze göz, dişe diş" deyip kisasın uygulanması ve zina edenin kırbaçlanmasındaki çağdışı görünüm bir yana, Kuran'ın faiz ve baht oyunları hakkındaki yasağı karşısında, anonim ortaklıklar, bankacılık ve sigorta sistemi nasıl kurulur da işletilebilir? Sanayileşmesi yaşamsal zorunluluk taşıyan bir toplumda, binlerce sanayi işçisi ve lokomotif sürücüsü, günde beş vakit namaz için, nasıl olur da makineleri durdurabilirler? Bir aylık Ramazan süresince, orucun, yani bütün bir gün aç kalmanın insanların sağlığı üzerinde –tıpça belirlenmiş– olumsuz etkileri bir yana, ülkenin iktisadî yaşamı nasıl askıya alınabilir? Toplumun ilerlemesinde yararlı insan kaynağının yarısı kısırlığa mahkûm edilmeden, kadını bağımlı tutmak nasıl mümkün olabilir? Kapitalist bir toplumda, emeğin, başta grev olmak üzere mutlak hakları vardır. Nasıl olur da yasaklanır bu haklar? Sorular daha da artırılabilir.

Bunların –belki– en başına, kişiyi yaratıcı çabadan alıkoyabilecek, İslamın o ünlü "yazgı" anlayışını koymak gerek: Kuran, "kişi, yazgısını boynunda taşır" diyor. İnsan iradesinin (irade-i cüziye)nin yadsınmasıdır bu ve öyle olunca "girişim ruhu" daha temelinde baltalanmış olmuyor mu? Bunun gibi, tüm gerçekler Kuran'dadır denince, bilimsel merak ve araştırıcılığın cesareti kırılmış olmaz mı? Bütün bunlara, kalıplaşmış davranışları dayatan geleneğin gücü ile, ilerlemenin temeli olan yaratıcılığı kısırlaştıran –o ağır– sosyal baskıyı da eklemeli.

Şeriatçılar, bu sorunları yok sayabilirler, ama var bunlar, İslam dünyası, bir ikilem önünde: Ya ilerleyip çağını yakalayacak,

2 Kimi örnekler için şu ilginç yazıya bkz. Neşet Çağatay, "Şeriat Yönetimi ile Laik Yönetimin Karşılaştırılması", *Cumhuriyet*, 31 Ocak 1990.

ya da Kuran'ın, giderek şeriatın dar kalıpları içinde çırpınıp duracak. Hamlet'in "olmak ya da olmamak" demesi gibi! Gerçi, Türkiye örneği, laikliği kabul edip dine sadece bir vicdan sorunu olarak bakan bir ülke için böyle bir ikilem söz konusu değil; ancak, Müslüman dünyanın büyük bir bölümünde, konu yakıncılığını sürdürüyor.

Kadın ve emeğin sorunları için içine girdiğinde, çağdışılık daha da göze batıcı.

ŞERİAT VE KADIN

Başta Kuran, sonra da hadisler, kadınlarla ilgili yığınla hükümle dolu. Kuran'da, *Nisa* (kadın) suresi başta olmak üzere, kadınlar hakkında çeşitli buyruklar yer alıyor. Bütün bunlardan anlıyoruz ki, İslamın temel kaynakları, kadın sorunlarına, özellikle kadın-erkek ilişkilerine özel bir önem vermiş durumda.³

Nasıl bir ilke üstüne kurulu bütün bunlar?

İslama göre kadın, erkek için yaratılmış bir varlıktır. Peygamber Lut, halkına şöyle seslenir: "...Erkeklerle mi gidiyorsunuz? Ve Tanrı'nın sizin için yarattığı eşinizi bırakıyorsunuz!" (*Şuara* suresi, 165-166); Müslümanlara da şöyle seslenilir: "Kadınlarınız sizin için bir tarladır, tarlanıza dilediğiniz gibi varın!" (*Bakara* suresi, 223).

İslâm'da nikâhın gerçekleşmesi için, erkeğin kadına bir ücret ödemesi koşulu var. İslam yorumcuları, "mehir" diye adlandıırırlar bunu. Kuran'daki adı ise çoğunlukla ücret, kimi kez de "sadaka"dır (*Nisa* suresi, 4). Yine aynı surenin 24. ayetinde, "alacağınız kadına kendisinden yararlandığınız ölçüde bir hak olarak ücret ödeyiniz" deniyor. *Ahzâb* suresinin 50. ayetinde ise, yalnız peygamberin, kendini bağış olarak sunan kadını ücret ödemedен alabileceği, başkasının alamayacağı bildiriliyor. Bu ayetlerin açıkça ortaya koydukları şu: Nikâh, erkek için bir satın alma işlemidir; kadın da kendini satmıştır!

³ Bu konuda özellikle bkz. İlhan Arsel, *Şeriat ve Kadın*, İstanbul 1987; Erdoğan Aydın, *İslamiyet Gerçeği* 3, Kaynak Yay., 2. bası, İstanbul 1993; Reşat Erdem, "Kuran'da Kadın", *Saçak*, 1985, sy. 13, s. 19-27; Oral Çalışlar, "İslam ve Kadın", *Görüş*, 1990, sy. 46, s. 22-23; Sara Ongun/ Birol Şenkal, "İslâm'da Cinsellik", *Saçak*, 1986, sy. 25, s. 41-44; Reşit Ergener, "Şeriat Öncesi Erkek", *Görüş*, 1990, sy. 43, s. 22-23; Cemil Yener, "İslam Dünyasının Geri Kalmışlığı ve Kadın", *Cumhuriyet*, 22 Ağustos 1987. Bu yayınlarla zıt bir anlayışta: Bekir Topaloğlu, *İslâm'da Kadın*, 13. bası, İstanbul 1983.

Bilindiği gibi, Kuran'a göre, Âdem'le Havva, yasak ağacın yemişinden yedikleri için kovulurlar Cennet'ten. Bir söylentiye göre, ilkin Havva yemiş, sonra da Âdem'e yedirmiş. Bu yüzden Âdem'e dört, ilk günahı işlediği için de Havva'ya on dört ceza yazılmış; ona kesilen cezaların en önemlileri de, aybaşı ve doğum sancıları, erkeğin egemenliği altında yaşama ve başka meşakkatler. İnanişâ bakarsanız, ilk analarının, yani Havva'nın günahının cezasını çekmekte kadınlar!

Doğaldır ki, bu değil; tarihsel ve sosyal nedenler var.

Konuyu sürdürüelim.

Kuran'dan başlayarak, İslamın temel kaynakları, erkeğin kadından üstün olduğunu kabul ediyor; öyle olunca da, kadın-erkek eşitliği söz konusu değil. *Bakara* suresinin 228. ayeti, "erkeğin kadından derece ile üstün olduğunu" açıkça söylüyor; ve bu üstünlüğün doğal sonucu olarak kadın-erkek eşitsizliği de, birçok yönleriyle çeşitli ayetlerde dile getiriliyor: Erkeğin mirastaki payı kadınınkinden daha çok olup, kendine düşen iki kızın payı kadardır (*Nisa* suresi, 11-13,176); boşanma, yalnız erkeğe tanınmış bir hak; erkek karısını boşadıktan sonra da süresi içinde dönüş yapabilir, kadının böyle bir hakkı yoktur ve erkek, karısının üstüne evlenebildiği gibi, dilerse karısının ya da karılarının üstüne cariye de alabilir (*Talâk* suresi, 1-6); erkek, tanıklığa daha elverişli olup, iki kadının tanıklığına bedeldir gördüğü (*Bakara* suresi, 282); erkeğin ganimetteki payı kadınınkinden daha fazladır, vb. Bunlara, daha sonra yamanmış başka eşitsizlikleri de ekleyelim: Kadın imam olamaz, kadı (yargıç) ve hükümdar olamaz.

Erkeğin kadına olan üstünlüğü, eşine karşı, kimi durumlarda en ağır yaptırımlara kadar varıyor. *Nisa* suresinin ünlü 34. ayeti şöyle: "Allah'ın kimini kimine üstün kılmasından ötürü ve erkeklerin mallarından sarf etmelerinden dolayı, erkekler, kadınlar üzerinde hâkimdirler. İyi kadınlar, gönülden boyun eğenler ve Allah'ın korumasını emrettiğini, kocasının bulunmadığı zaman da koruyanlardır. Serkeşlik etmelerinden endişelendiğiniz kadınlara öğüt verin, (yararı olmazsa) yataklarında onları yalnız bırakın, (daha da olmazsa) nihayet dövün! Size itaat ediyorsa onların aleyhine yol aramayın. Doğrusu Allah yücedir, büyüktür."

Açıkça görüldüğü gibi, kadına dayak öneriliyor kocalara.⁴

⁴ Bu ayetin içerdiği çelişmelerle ilgili olarak bkz. Turan Dursun, "Ve Kadına Dayak", *Tabu Can Çekişiyor. Din Bu*, 1. Kitap, İstanbul 1990, s. 250-253.3)

Erkeklerin kadınlara üstünlüğü, çeşitli hadislerde de işleniyor. Muhammed, bir hadisinde şöyle diyor: “Eğer bir kimseye Allah’tan başka birine secde etmesini emredecek olsaydım, kadınlara, kocalarına secde etmelerini emrederdim.” Buna kadını üstelik düpedüz aşağılayan başka hadisleri de katmak mümkün. Peygamber, çeşitli vesilelerle şunları söylüyor: “Uğursuzluk üç şeyde vardır; Karıda, evde ve atta”; “Namazı kat eden şeyler, köpek, eşek, domuz ve kadındır”; “Kadınlar arasında salih kadın, yüz tane karga arasında alaca bir karga gibidir”; “Kadın eğe kemiği gibidir, doğrultmak istersen kırarsın, olduğu gibi bırakırsan eğri kalır”; “Bana cehennem halkı gösterildi, içindekilerin çoğu kadındı”; “Benden sonra erkekler için kadından daha zararlı bir fitne bırakmadım.”⁵ Buharî gibi en güvenilir hadis toplayıcıların eserlerine kadar giren bu değerlendirmelerin, hepsi uydurma olup da biri gerçek olsa, o bile kadına karşı tavrın niteliğini göstermeye yeter.

Son olarak, ünlü Selçuklu veziri Nizamülmülk’ün *Siyasetname*’sinde aktardığı bir hadisle konuyu kapayalım. Peygamber şöyle buyurmuş: “İşlerinizde kadınlarla meşveret ediniz; onlar bir iş böyle olmalı dediği zaman, doğru olması için aksini yapınız!”

Bütün bunların altında yatan gerekçe, erkeğin doğa gereği kadından daha üstün yeteneklerle donanmış olmasıdır: Erkek, yaratılış bakımından, kadından daha temkinli, olaylar karşısında daha soğukkanlıdır ve hareketlerinin sonuçlarını daha iyi düşünür; kadın ise, zayıf, heyecanla yaşayan, vesveseli, kuruntulu bir varlıktır, yargılama gücü, giderek akli erkeğin gerisindedir. Öyle olunca da, kadına düşen, erkeğine boyun eğmesi, onun ardından gitmesi; erkek önde, kadın ona bağımlı olarak arkadadır.

İşin garip yanı, kadın-erkek eşitsizliği, yalnız bu dünya ile de sınırlı değil; “öbür dünya”da, Cennet’te de, erkekler, cinsel eğitimlerine göre her türlü nimete kavuşturulurken, mümin kadınlar, ahret kadınlarından daha üstün de olsalar, erkeklerine şükredici olacaklar; orada da kadın, erkeğine bağımlı ve, sırası geldiğinde erkeğini memnun eden, sonra da bir kenarda oturan bir konumdadır. Böylece, ütöpik bir evrende bile kadının kurtuluşu söz konusu değildir.

⁵ Bu hadislerin bir bölümü için bkz. Orhan Hançerlioğlu, *İslam İnançları Sözlüğü*, İstanbul 1984, “Kadın” maddesi.

Bu eşitsiz tabloda, Kuran'ın, kadınların ezilmemeleri için aldığı birtakım önlemler de var. Örneğin, erkeklerin boşanma serbestliklerini kötüye kullanmamaları için getirdiği önlem şu: İki kez karısını boşayan erkek, aynı kadını bir üçüncü kez boşarsa, kadın başka bir erkekle evlenip boşanmadan yeniden evlenemez (*Bakara* suresi, 228-230). Bu, kadının ilk kocasıyla yeniden evlenebilmek için başka bir adamla kural gereği evlenip boşanması olayına da, "Hülle" adı veriliyor. Boşanmada ve evlenmede, kadını koruyan daha başka önlemler de görüyoruz.

Evliliğin dört kadınla sınırlanması da bunlar arasında. Ama bütün bunlar, eşitsizlik kuralını değiştiren şeyler değil!

Sonra, kadınları koruma yolunda alınan önlemlerin, sadece erkeklere uyarılar olduğunu da söyleyelim; yani, bu uyarılar üstün olana, öyle kabul edilen erkeklere yapılmakta ve onların aşağısında görülenlere, yani kadınlara daha insafli davranmaları istenmektedir.

İlke olarak, kadınlara karşı ve erkeklerden yana oluş!

Özetle İslam, bir bakıma bir "erkek dini"dir.

Ortadoğu dinleri içinde kadına böylesi yaklaşan dinin sadece İslam olmadığı da bilinmelidir; Musevilikle Hristiyanlık da, erkek üstünlüğüne yer veren dinlerdir.⁶

Bu üstünlük tezinin altında yatan asıl neden ne? İslamlık, erkeği kadından niçin üstün saymaktadır?

Kitabımızın başlarında da söylemiştik: İslamlık, Arap toplumunun göçebelikten yerleşik yaşama, giderek feodal düzene geçişi sırasında ortaya çıktı. Göçebe yaşam, bir yerde kervan çapuluna, başka kabilelerin yağmalanmasına dayanıyordu. Her yağmacı topluluk gibi, göçebe Araplarda da, kadın-erkek hemen hepsi savaşçıydı: Saldırıları birlikte katılıyorlar, ganimetten ortaklaşa pay alıyorlardı. İktisadi yaşamdaki ortaklığın yanı sıra, topluluğun siyasal yönetiminde de demokratik denebilecek ilişkiler egemendi. Özetle, kadın erkeğe bağımlı olup çıkmamıştı. İslam öncesi aşamada, yani putataparlık döneminde, Arapların ortak hac yeri olan Kabe'deki putların dışı olmalarının da bir anlamı var. Eldeki başka veriler de, İslam öncesi toplumda kadının daha özgür olduğunu gösteriyor bize.

⁶ Bu konuda özetle şu incelemeye bkz. Meriç Velidedeoğlu, "Göksel Kitaplarda Kadın", *Varlık*, 1989, sy. 978, s. 7-8; sy. 979, s. 8-9. Hristiyanlıkta ve İslamlıkta kadının statüsüne karşılaştırmalı bir yaklaşım için bkz. Fatmagül Berktaş, *Tektanrılı Dinler Karşısında Kadın*, Metis Yayınları, İstanbul 1995.

Ancak, Arap toplumu, göçebe savaşçılığından yerleşik yaşama, giderek feodal bir düzene geçerken, iktisadi paylaşımındaki eşitlik bozulurken, sınıfsal farklılaşmalar da arttı; kadın da, yeni toplumun eve kapatılan ve erkeğe bağımlı ögesi haline geldi. Yerleşik, giderek feodal bir toplumun ideolojisi olarak beliren İslam dini, bu gelişmenin mantığına göre biçimlenirken, ister istemez erkeğin üstünlüğünü, kadın-erkek eşitsizliğini ilke olarak kabullendi.

Konunun bilimsel açıklanışı budur.

“Cenabı Hak buyuruyor ki” ise, işin sadece metafiziğidir.

Kuran’ın kadına yaklaşımının, sonraki yüzyıllara oranla daha az sert olduğunu da söyleyelim. Kadına bakış, İslamın çözülme döneminde, gitgide gericileşen geleneklerin etkisiyle daha da sertleşmiştir. Örneğin, zina suçunu işleyen erkek ve kadınlara verilen “recm”, yani taşlanarak öldürülme cezası, aslında Kuran’da yoktur; sonradan sokulmuştur şeriata.

Kuran’da kadınlarla ilgili kimi kuralların oluşmasında, Peygamberin özel yaşamının vesile olduğunu hatırlatmaya gerek var mı? Dahası, bu özel yaşamın kimi çetinliklerinin aşılmasında da Kuran aracılık etmiştir.

Aslında, Muhammed’in Kuran’da, kadın-erkek ilişkileri bakımından, öteki inananlardan farklı bir konumu vardır; Tanrı, peygambere kimi ayrıcalıklar tanımıştır bu konuda. Bir ayette şöyle deniyor: “Ey peygamber, ücretlerini ödediğin eşlerini, Allah’ın senin eline geçirttiği cariyeleri, seninle göçen amca kızlarını, dayı kızlarını, teyze kızlarını sana helal kıldık; bir de, inanan bir kadın kendini isteyerek teslim eder ve peygamber de isteyerek bunu nikâhla almak isterse, bu yalnız senin için helaldir, başkalarına değil. Onlara kadın eşleri ve cariyeleri hakkında neler farz kıldığımızı elbette biliriz; sana sıkıntı gelmemesi için böyle yaptık. Allah gafurdur, rahimdir. Bunlardan dilediğini bırakır, dilediğini alırsın, uzaklaştırdığını yeniden almanda bir vebal yoktur. Bu hal, onların gözlerinin aydınlanması için daha iyidir” (*Ahzâb* suresi, 50-51).

Görüldüğü gibi, İslamda, erkekler için dört kadına kadar alma sınırı, Peygamber için kaldırılmış.

Cariyeleri dışında dokuz eşi oldu Muhammed’in.

Bunlardan Zeynep, evlatlığı Zeyd’in karısıydı. Önce kadının –arada ne olmuşsa!– kocasından ayrıldıktan sonra, Arap örflerine göre Peygamberle evlenmemesi gerekiyordu. Kuran, düpe-

düz bu örfü çiğneyerek böylesi bir yolu açmıştır (*Ahzâb* suresi, 37-40).

Bu eşler arasında kıskançlık olaylarının ortaya çıkmaması –doğaldır ki– mümkün değildi. Nitekim, Muhammed’in cariye-lerinden Mariye bir erkek evlat doğurunca, gözdesi olup çıkar; bu ise, öteki iki eşin, Hafsa ile Ayşe’nin kıskançlığına yol açar. Bir gün Hafsa, Mariye’nin evine gelir ve onu Peygamberle yataırken bulur; oysa o gün Ayşe’nin sırasıdır (Muhammed, eşlerinin yanına gitmeyi gün sırasına koymuştu). Peygamber, Hafsa’ya, bunu Ayşe’ye söylememesi için yemin ettirir; o da yemininde durmayarak anlatır. Kısacası, iki kadın Peygamberin aleyhinde konuşup dedikodu ederler. Kuran’daki *Tahrîm* suresi’nin kimi ayetleri (1-5 sayılı ayetler) bu vesileyle iner ve, ad vermeden, düpedüz tehdit eder Hafsa ile Ayşe’yi.

Düşünebiliyor musunuz?

Yaşamının sonlarına doğru gücünü yitirip iktidarsızlığı artan bir erkeğin kıskançlık bunalımları içine girmemesi de olanaksızdır. Aralarında otuz küsur yıllık bir yaş farkı bulunan eşi Ayşe’nin adının bir zina olayına (Kolye Olayı) karışması, peygamberin titizliğini daha çok arttırır: O günden sonra, Medine Camisi’nin avlusunda bulunan Muhammed’in eviyle eşlerine ayrılan dairelerin dışarıyla ilişkisine ciddi kayıtlar konur. Nitekim, *Ahzâb* suresinin 53. ayeti şöyle der: “Ey inananlar! Peygamberin evlerine, yemeğe çağrılmaksızın vakitli vakitsiz girmeyin; ancak davet ediliyorsanız girin ve yemeği yiyince dağılın. Sohbet etmek için de girip oturmayın. Bu haliniz Peygamberi üzüyor; o da size bir şey söylemeye çekiniyordu. Allah gerçeği söylemekten çekinmez. Peygamber eşlerinden bir şey isteyeceğinizde onu perde arkasından isteyin. Bu sayede sizin gönülleriniz de daha temiz kalır. Bundan sonra ne Allah’ın peygamberini üzmeniz ve ne de onun eşlerini nikahlamanız caiz değildir. Doğrusu, bu Allah katında büyük şeydir.”

Ayette dikkat edileceği gibi, kimi kaç-göçün yanı sıra, Muhammed’in eşleriyle, o yaşarken ya da ölümünden sonra başkalarının evlenmelerine yasak konmuş durumda. Bir insanın, sevdiklerini, ölümünden sonra bile kıskanarak başkalarıyla paylaşmaması duygusu anlaşılır şeydir; ama Tanrı iradesinin buralara kadar sokulmasının anlamı ne? Buralara değin sokulan bir yaşağın Tanrı sözüyle yakından ve uzaktan ilgisi ne olabilir?

Ancak konunun asıl önemli yanı şu: Kolye Olayı’ndan sonra,

İslamda "tesettür" adı verilen örtünme anlayışı iyice koyulaştı; kadınlar eve kapatılıp toplum yaşamında etkisiz hale getirildi. İslam'ın ilk yıllarında kadınların örtünmemiş olduklarını hatırlatalım. Sonunda, kadınları bütünüyle örtüp kapatmaya yönelen bir emir, *Nur* süresiyle geldi: "İnanan kadınlara da söyle: Gözlelerini bakılması yasak olandan çevirsinler, iffetlerini korusunlar. Süslerini, kendiliğinden görünen bölüm dışında açmasınlar. Başörtülerini yakalarının üzerine salsınlar. Süslerini kocaları, babaları, erkek kardeşlerinin oğulları, kız kardeşlerinin oğulları, Müslüman kadınlar, cariyeleri, erkekliği kalmamış hizmetçiler, kadınların mahrem yerlerini henüz anlamayan çocuklardan başkasına göstermesinler. Gizledikleri süslerin belirmesi için ayaklarını yere vurmasınlar. Ey inananlar! Mutluluğa ermeniz için hepiniz tövbe ederek Allah'ın hükmüne dönün" (*Nur* suresi, 31).

Günümüzde hayli gürültüler koparan ve yorumlara uğrayan örtünmenin başlıca dayanağı işte bu ayettir.

Örtünme gerekli mi değil mi, gerekli ise kapsamı nedir, bunları tartışmadan önce, Kuran'a böyle bir ayetin gelip girmesinin, bizzat Peygamberin özel ve psikolojik yaşamı ile ilgisi gözden uzak tutulmamalı. Nitekim, yine bu yaşamın sorunları yüzündendir ki, Muhammed'in eşlerinin örtünmesini ve dışarıyla ilişkilerini düzenlemeye kadar giden –biçemi hayli sert– bir ayet görüyoruz Kuran'da. *Ahzâb* suresinde şöyle buyrulmaktadır Peygambere: "Ey Peygamber! Eşlerine de ki: Eğer dünya yaşamını ve süslerini istiyorsanız, gelin size bağışta bulunayım ve güzellikle salıvereyim. Eğer Allah'ı, peygamberlerini, ahiret yurdunu istiyorsanız, bilin ki, Allah içinizden iyi davrananlara büyük karşılık hazırlamıştır. Ey Peygamberlerin hanımları! Sizlerden biri açık bir hayasızlık yapacak olursa, onun azabı iki kat olur. Bu Allah'a kolaydır... Ey Peygamberin hanımları! Sizler herhangi bir kadın gibi değilsiniz. Allah'tan sakınıyorsanız edalı konuşmayın, yoksa kalbi bozuk olan kimse kötü şeyler umud eder; hep ciddi ve ağırbaşlı söz söyleyin. Evlerinizde oturun; eski Cahiliyyede olduğu gibi açılıp saçılmayın; namaz kılın; zekât verin; Allah'a ve peygamberine itaat edin. Ey Peygamberin ev halkı! Kuşkusuz Allah sizi kusurdan arındırıp tertemiz yapmak ister" (*Ahzâb* suresi, 28-30, 32).

Peygamberin "ev halkı"nda –Tanrı'nın müdahalesine varacak denli– olup bitenleri okuyucuların takdirine bırakırken, şeriat ve kadın konusunda söylediklerimizi özetleyelim: İslam,

herhangi bir kuşkuya yer vermeyecek biçimde, kadını erkekten aşağı görmekte ve ikinci sınıf bir insan olarak bakmaktadır ona. Kadın, erkeğin istediği zaman boşadığı, istediği zaman geri aldığı, gerekirse dövdüğü bir mal gibidir; evine kapanmalı, saçını başını örtmeli, kapısından içeriye yabancı bir erkeğin adımını atmasına izin vermemelidir; kadınlığın en başta gelen erdemi de şu: Erkeğine boyun eğme!

Temelinde düpedüz kadına güvensizliği de taşıyan bu anlayış, geçmiş yüzyıllarda, hiç kuşkusuz kadınlar için nice acılar bahasına, uygulanmış olabilir.

Ama çağımızda?

Konuya yeniden döneceğiz ilerde.

ŞERİAT VE EMEK

Kuran, emeğin değerini, pek yerinde olarak yüceltiyor: “İnsan, ancak çalıştığına erişir” diyor (*Necm* suresi, 39). Öte yandan, toplumda yoksul-zengin farklılığını, giderek sınıfsal çelişmeyi ise, Tanrı’nın –üstelik kasıtlı– bir eseri olarak sunuyor: “Allah, rızık verirken, kiminizi kiminizden üstün tutmuştur” (*Nahl* suresi, 71). Öyle olunca da, arkadan öğüt gelecektir: “Servet, içinizden yalnız zenginlerin arasında dolaşan bir şey olmasın” (*Haşr* suresi, 9); “Zenginlerin mallarında yoksun ve yoksullar için bir hak vardır” (*Zariyat* suresi, 19). Muhammed’in, işçi ve işveren ilişkileri üstüne de çeşitli sözleri var. Örneğin Buharî’nin Ebu Hureyre’den aktardığı bir hadisinde şöyle diyor Peygamber: “Allah buyurmuştur ki, ben kıyamette üç kimsenin hasmı olacağım. Benim adıyla yemin edip söz verdiği halde gadr edenin, özgür bir kişiyi bile bile satıp parasını yiyenin, çalıştırdığı işçinin ücretini vermeyenin.” Yine Ebu Hureyre’nin aktardığı bir başka hadisinde de şöyle demektedir: “Birinizin işçisi yemeğinizi getirdiği zaman eğer onu yemeğe oturtmazsanız, bir iki lokma ve bir iki yudum da ona verin; çünkü işçiniz yemeğin kokusunu almış ve içi çekmiştir.”⁷

Hatırlatmaya gerek yok: Zengin-yoksul ayrımının, işçi-patron düzeninin hiç de ebedi nitelikler taşımadığı gerçeğini bir

⁷ Bu hadisler için bkz. Orhan Hançerlioğlu, age., “iş” maddesi, İslamda emek ve ekonomi Üstüne daha da genişliğine eğilen şu eser: Erdoğan Aydın, *İslamiyet Gerçeği* 4, Kaynak Yay., 1. bası, İstanbul 1993.

yana bırakalım; çağımızda emeğin sorunları, işçi-işveren ilişkileri, öğütlerle ya da acıyarak çözülebilecek şeyler değil, özellikle kapitalist bir düzende, emeğin temel hakları var: Başta da sendikalaşma, toplu sözleşme ve sonunda grev. Grev, yani zaten güçlü patronun silahlarına karşı bu silah, emekçinin haklarını tanıtmada çok önemli bir rol oynuyor; ve işçi-işveren ilişkilerini –görece de olsa– bir dengede tutmayı sağlıyor.

Şeriatçı düşüncenin bu konudaki tavrı nedir?

Türkiye’de, son yıllarda, işçi sınıfının nicel ve nitel gücü arttıkça, İslamcı düzeni savunanların, işçilere ve sendikal konulara duydukları ilgi de çoğalmış bulunuyor. Gerçi şeriatçı eğilim ve örgütlenmeler pek çeşitli; ancak, kurmak istedikleri şeriat düzeninde, işçilerin durumu, sendikalaşma ve grev hakkı konularında tavırları ortak. Hepsi de, İslamcı düzende, işçilerin bağımsız sınıf örgütü olan sendikalara ve grev hakkına karşı çıkmaktadırlar.

Şeriat düzenini savunanlar içinde, günümüz Türkiye’sinde, işçilerin mücadelesine düpedüz karşı çıkanlar var. Örneğin “Kara Ses” diye anılan Adana eski müftüsü Cemalettin Kaplan bunlardan biri. Kaplan’ın *İslamda İşçi ve İşveren Münasebetleri* adlı eserinde işçilere verdiği öğütler, bütünüyle sermayedar sınıfın ve siyasal iktidarın çizgisini sergilemekte. Şeriat düzenini savunanların bir bölümü ise, sermaye düzenine karşı çıktıklarını söylemekte ve işçilerin sermayeye karşı mücadelesinde yer almaktadırlar. Ancak, sınıf olgusu ve sınıf mücadelesi anlayışını reddettikleri için, tutarlı bir çizgi izleyememektedirler. Özetle, İslam dininin kimi özellikleri, Katolik Kilisesinin 1891 yılında “*Rerum Novarum*” (Yeni Şeyler) adlı bildirisiyle gerçekleştirdiği atılımın bir benzerinin gerçekleştirilmesini önlüyor. İslamcı düşünürler, işçi sınıfının gelişen mücadelesinin sorunlarını kavrayamıyorlar, giderek işçi sınıfına kabul edilebilir programlar öneremiyorlar.

Elimizdeki bir inceleme, örneğin grev hakkıyla ilgili ilginç bir sergileme yapıyor.⁸

İslamcı düzende grevin yasak olduğu konusunda, bu düzene yandaş düşünürler arasında tam bir görüş birliği vardır. Bu ko-

8 Bkz. Yıldırım Koç, “Şeriat Düzeninde Grev Hakkı”, *Görüş*, 1990, sy. 42, s. 24-26. Ayrıca aynı yazarın şu incelemesi: “Şeriat Düzeninde İşçi Hakları”, *Görüş*, 1990, sy. 47, s. 32-34.

nuda Türkiye’de yayımlanan ilk kaynaklardan biri, Suriyeli yazar Muhammed Fehr Şafka’nın *İslamda iş Ahkâmı ve işçi Hakları* adlı eseridir. Yazar, şöyle diyor kitabında: “İşçinin grevle işini atıl bırakmaya hakkı olamaz. Zira bunda, kendisine emanet edilen iş sahibinin mallarına zarar vardır. Gerçekte grev, akit şartlarını değiştirmek için başvurulmuş gayrimeşru bir vasıta... Grevin devlete ve iktisadiyatına verdiği kötü neticeler gizli değildir.” Grevin, bu arada işi yavaşlatma türünden davranışların, İslamî bir yol olmadığını savunan başkaları da var.

İslamcılar, “İslamî düzen”de grevin yasak olmasını, kendi mantık sistemleri içinde, şu nedenlere bağlıyorlar: 1) Grev zararlıdır; 2) Grev, “karşılıklı rıza” ilkesine uymaz; 3) İslamcı düzende devlet, yaptığı düzenlemelerle, greve yol açan çelişkileri ve sorunları ortadan kaldıracak ve böylece greve gerek kalmayacaktır.

İslamcılar, grevin zararlı olduğuna, ve işveren işçilere zarar verse bile, grev yapmanın yanlış olacağına inanıyorlar. “Zarar verici bir davranışın bir başka zarar verici davranışla ortadan kaldırılmaya çalışılmasının doğru olmadığını” savunuyorlar. Bu yazarlar, yapılmış bir sözleşmeye göre çalışan bir işçinin, gerçek ücretinin enflasyon nedeniyle düşmesi karşısında bile, grev hakkını kabul etmemektedirler. Grev o denli “zararlıdır” ki, bir başka zararı ortadan kaldırmak için kullanılamaz.

İslamcı yazarlar, aslında işçi ile işverenin eşitliğine inanıyorlar; sermayenin, üretim araçları üzerindeki mülkiyetten ve siyasal iktidardan kaynaklanan gücünü ise görmezlikten geliyorlar. Böylece, şariat düzeninde hizmet akdinin, eşitlik temelinde, zorlama olmaksızın, “karşılıklı rıza”ya dayalı olarak oluşacağını ileri sürüyorlar. Ekmek için çalışmak zorunda olan işçinin –işsizlik sigortasından yardım alsa bile– tek başına kalması halindeki güçsüzlüğünü göz ardı ediyorlar. Bugün kapitalist ülkelerde sık sık tekrarlanan sosyal politika ilkelerinden biri, “iktisadi bakımdan zayıf olanın korunması”dır. Oysa, kimi İslamcı yazarlarda çok daha ilkel bir anlayış egemendir; bunlar, emek-sermaye ilişkisinde emeğe bir parça ağırlık verilmesini bile içlerine sindirememektedirler.

Söylenen şu: Şariat düzenine göre, işinden hoşnut olmayan işçi, mahkemeye ya da hakeme başvurur. Mahkeme ya da hakemin vereceği kararı beğenmezse, yapabileceği tek şey işten ayrılmak ve “Allah’ın rızkını” başka bir yerde aramaktır; ve bulur da,

çünkü Allah'ın rızkı boldur. Ama greve başvurma, olmaz! Grev tehtidi altında sağlıklı bir iş akdi yapılamaz. Devletin, bu konuda hakemlik edecek yansız kurumlar kurması, etkili önlemler alması gerekir. "Devlet bu önlemleri almıyorsa" denemez; çünkü, devlet bunun için vardır. Devletin çözemediği ve adil biçimde barışa kavuşturamadığı "iş kavgasını tarafların güç ve tehditlerine bırakmanın" olumlu bir sonucu olmaması gerekir.

İşte, şeriatçıların grevle ilgili düşünceleri!

A açıkça fark edileceği gibi, şeriat düzeninde grev hakkına karşı çıkan İslamcı yazarlar, sermayenin çıkarlarına önemli bir zarar vermekten özenle kaçınıyorlar. Sermayenin üretim araçları üzerindeki mülkiyetine dokunmuyorlar; tersine, şeriat düzeninde, sermaye için daha güvenilir bir ortam yaratmaya çalışıyorlar. Bu konuda öylesine katılar ki, grevin bir tehdit aracı olarak kullanılması ya da grev hakkı için kapının bir parça aralanması gibi öneriler bile tepki çekiyor.

Özetle, sermaye düzenini savunuyor şeriatçiler.

Bu yazarlar, gerçi bunu açıkça söylemiyorlar. Çünkü, onlara göre, grev ve dolayısıyla lokavt, kapitalizmin yapısında yer alan bir kurumdur; "İslam iktisadı" ise, kapitalizmin ve bu arada sosyalizmin dışında bir sistemdir. Kapitalizm ve sosyalizm dışında bir sistem aranışının, böyle bir sistemin hiçbir zaman bulunamayacağı gerçeği bir yana, sonunda sermayenin ekmeğine yağ süreceğinin; okkanın altına ise işçi sınıfının gideceğinin farkında değiller. Üstelik, böylesi bir anlayışın, işçi sınıfı bakımından ne gibi sonuçlar doğurduğu, İran'da gözler önüne serilmiş durumda: İslam açısından işçi, sendika kuramaz, toplu sözleşme, grev ve direniş yapamaz orada; on bir yılda dört kez onaylanan yeni kanunlar, bir türlü yürürlüğe girememiş durumda ve ülkede Şah döneminin kanunları geçerli hâlâ.⁹ Hem de "İslam Devrimi" diye ortaya çıkan şeriat düzeni, Yıldırım Koç'un yerinde deyişiyle, "örgütlü mollaların örgütsüzleştirilmiş halkı güderek, sermayenin mezbahalarına götürdüğü karanlık bir düzen" aslında. Şeriat düzeninden en fazla zarar görenin işçi sınıfı olduğu apaçık.

Kadın sorunu gibi, emek sorunu da, şeriatın yetersizliğinin bir kanıtı.

⁹ Bkz. İran Çalışma Yasaları: Grev Haram! 2000'e Doğru, 27 Ağustos 1989, s. 40-41.

Yanlışın asıl kaynaklarından biri, “İslam devrimi” bir yana, “İslam devleti”nin olanaksızlığı çağımızda; adı var, ama üstüne görüş birliği olmayan, bulanık bir kavram karşısındayız.

İSLAM DEVLETİNİN OLANAKSIZLIĞI

Pakistanlı bir siyaset bilimcisi olan İştıyak Ahmed’in, 80’li yıllarda İngiltere’de yayımlanan *The Concept of an Islamic State* (Francis Pinter, London 1987) adlı eseri, İslam devleti tartışmalarına büyük aydınlık getiriyor.¹⁰ Yazar, Pakistan’ın önde gelen düşünürlerince öne sürülen, bir İslam devletinin kuruluşuna ilişkin dokuz farklı öneriyi ele almakta. Yaşamlarını İslamı incelemeye adanmış olan bu düşünürlerin kanıtları ayrıntılı olarak aktarılıyor; okur, tezleri hakkındaki iyi bir fikir edinme olanağı buluyor. Okuyucuların hemen dikkatini çeken bir nokta şu: Ne denli yetkin olurlarsa olsunlar, bu düşünürler arasında, İslam devletinin ne olduğu konusunda bir birlik yok.

İştıyak Ahmed’in kitabının temel tezi de, “İslam devleti” anlayışlarının çok çeşitli oluşu. Eserde, bunlar bir bir ele alınarak eleştirici bir gözle çözümleniyor, çelişkileri ortaya konuyor. Okur, İslam devleti kurma çabalarının ne denli boş bir uğraş olduğunu açıkça görüyor. Aslında bu tür bir devlet, İslamın ülküleştirilen ilk yılları dışında hiçbir zaman mevcut olmadı; çağdaş yaşamın koşullarında böyle bir devletin yeniden kurulması ise olanaksızdır. Yazar, açıkça dile getirmese de, çözümlemelerinin ardında yatan yargılar bunlar. Uygulanabilirliği ve geçerliliği olmayan görüşleri tartışmanın ne gereği olabilir?

Bu soru, İslam devleti kavramının Pakistan’ın siyasal yaşamındaki yerini tartışan sonuç bölümünde yanıtlanıyor.

Gerçekten Pakistan, Hindistan Milli Kongresi’ne karşı mücadele içinde, tanımı gereği İslami bir “kalıba” dökülmüştü. Ancak, Pakistan hareketinin sözcülüğünü yüklenen ve onu başarıya götüren lider Muhammed Ali Cinnah, Pakistan devletinin resmi olarak kuruluşundan önce, bu kalıbı kırmaya çalıştı: 1947 Ağustosunda Kurucu Meclis’te yaptığı konuşmada, Cinnah, laiklik ve demokrasiye bağlılığını açıkça dile getirdi; kişisel inançları ilgilendirdiği için dinsel anlamda değil, siyasal planda yani

¹⁰ Bu kitap hakkında burada verdiğimiz bilgiler için bkz. Feroz Ahmad, “İslam Devletinin Olabilirliği”, *Cumhuriyet*, 18 Şubat 1988.

yurttaşlık anlamında, “Hinduların Hindu, Müslümanların da Müslüman olmalarının son bulduğu ulusal bir devlet” kurmak istediğini söyledi.

Bu konuşma, Pakistan’da yasaklanmış durumda bugün.

Ancak, şaşılacak bir yanı da yok bunun.

1948 Eylülünde Cinnah’ın ölümünden sonra, laik demokratik devlet ülküsü neden hemen terk edildi? Yazara göre, nedenleri siyasaldı bunun. Bölgesel –yani Pencabi, Bengali, Sindi, Beluci, vb.– güçlerin meydan okuması karşısında, siyasal merkez, “Ortak olan İslam milliyetçiliğini ön plana çıkarmayı ve böylece yurtseverlikle bağdaşmayan etnik milliyetçiliği reddetmeyi yararlı buldu”; yine yazara göre, “O günden bu yana, İslam sloganları, çeşitli iktidarlarca bölgesel güçlere ve seçim ve demokrasi isteyen öteki muhaliflere karşı konumlarını korumak için kullanıldı.”

Merkez, Cinnah’ın “özerk eyaletlerden oluşan federasyon” vaadini de tutmadı. Egemen sınıflar, ulusal bir pazar yaratmak amacıyla, siyasal ve iktisadi egemenliklerini pekiştirmek için İslamdan yararlandılar. Ne var ki İslam, Pakistan’ı oluşturan çeşitli ögeleri bir arada tutmada yetersiz kaldı; nitekim, 1971’de doğu eyaleti ayrılarak Bangladeş Devleti oldu. Ve “Pakistan yaşayabilir mi?” sorusu da, o günden beri tartışılmakta.

Doğaldır ki, zaman gösterecek bunu.

Öte yandan, Pakistan’da İslamın politikacılarca ideolojik bir araç olarak kullanılmaya başlamasıyla, ulemaya, tartışmaya katılması ve politikaya karışması için kapılar açıldı. İslamlıktan ideoloji olarak yararlanan politikacılar da, onun kurbanı oldular sonunda. Butto, Bengal Müslümanlarının orduca katledilmelelerini, “Tanrı, Pakistan’ı parçalanmaktan kurtardı” biçiminde yorumladı. İktidarda bulunduğu sürece, İslamcıların kendisine karşı yürüttükleri kampanyaya karşılık, onlara çeşitli ödünler verdi: İçki, kumar, at yarışları yasaklandı; cuma, resmi tatil günü oldu. Ne var ki bütün bu ödünler Butto’yu kurtarmaya yetmedi. General Ziya Ül-Hak ise, meşruluğu doktriner değerlerde aradı; 1979’da, geleneksel İslam hukukuna dayalı cezalar getirildi. Kırbaqlama “İslamî” olabilir; ancak kırbaqlananların haykırışlarının hoparlörlerle halka duyurulması yöntemi, General Ziya’nın bir buluşudur.

İşte, İslam devleti tartışmalarında, derslerle dolu bir Pakistan örneği!

Ya üstelik “İslam Devrimi” adına ortaya atılan İran örneği? Onu, bütün ayrıntılarıyla gözler önüne sermek, özgürlük, demokrasi ve devrim adına kaçınılmaz bir görev.

“İSLAM DEVRİMİ” DENEN SAHTEKÂRLIK

Son yıllarda “İslam Devrimi” denen bir hareket, Müslüman hemen her ülkeyi dolaşmakta, yandaşlar edinmekte, giderek karıştırmaktadır. İran’da yuvalanmış bu akımın doğuşu, orada gerçekleştirdikleri büyük önem taşıyor. Çağımızda din temeli üzerine oturan bir devletin, ne türlü çelişmelere yol açacağı ve bir topluma neye mal olacağının en güzel örneğidir bu.

Bu vesileyle, Türkiye’deki şariatçı akımları da gözden geçirmekte yarar var.

İran için biraz gerilerden girelim konuya.

İRAN DEVRİMİ’NİN KAYNAKLARI

İran’da, devrime götüren gelişmelerin ilginç bir öyküsü var.¹

Yıl 1953... Başbakan Muşaddık, petrolün millileştirilmesi için çabalamaktadır. Şah Rıza Pehlevi ise, millileştirmeye karşıdır ve General Zahidi’ye güvenerek hükümeti değiştirmek ister. Ne var ki, mollalar Musaddık’ın yanında yer alırlar. Öyle olunca da, Şah istediğini yapamaz ve Roma’ya kaçar. Ancak, bu arada, Musaddık’ın laik görüşleri mollaları rahatsız etmiştir; o yüzden desteklerini çekerler ondan ve ordu duruma egemen olur, Şah da ülkesine döner. Yaptığı da şudur: Orduyu yeni baştan düzenler; kendisine bağlı güçlü bir ordunun yanı sıra, bir polis örgütü kurar. Öte yandan, ABD ile olan ilişkilerini yoğunlaştırır; askeri ve iktisadi yardım alır onlardan, İran’ı batılılaştırmak istemektedir Şah; Batılılar ise, İran’ı Ortadoğu’da kendi çıkarlarını koruyan bir devlet durumuna getirmek arzusundadırlar.

Şah’a karşı halkın muhalefeti sürmektedir. Bu muhalefetin içinde, esnaf, dinci ve gericidir; mollaların etkisi altındadır. Topraklar ağaların elindedir; köylü ise yoksulluk içindedir. Muhalefetin en belirgin öğeleri din adamlarıdır. Şah, toprak ağalarının

¹ Burada bizim de izlediğimiz güzel bir özetleme için bkz. Özdek Işık, “İndirin Bayrakları”, *Sandıklı Postası*, 26 Haziran 1989. Daha da genişliğine olarak, Bahman Nirumand, *İran* (çev. Kemal Kurt), İstanbul 1983.

egemenliğini kırmak amacıyla tutar bir “toprak reformu” yapar: Her ağanın elinde en çok bir köy kalacak biçimde bir kanun çıkarır; babasından kalan toprakların yanı sıra, ağaların elinden parayla aldığı toprakları köylüye dağıtır, daha doğrusu –uzun vadede ödemek koşuluyla– satar onlara. Köylü, öylesine yoksuldur ki, toprağı işleyecek sabanı, traktörü, öküzü, tohumu ve gübresi yoktur; yüzyıllar boyu o denli sömürülmüştür, öylesine bir yoksulluğun içine itilmiştir ki, hiçbir işine yaramaz bu reform. Sonunda şu olur: Bir yandan, toprak ağalarının söz konusu reforma karşı çıkmaları, öte yandan din adamlarının etkisiyle, köylü yeniden satmak zorunda kalır elindeki toprağı.

Bu arada düzene karşı çıkan yazarlar, devrimciler, yurtseverler öldürölür; hiçbirinin katili bulunamaz. Her gün yığınla insan, “esrar yakalanmış” gerekçesiyle, kurşuna dizilir, idam edilir.

Şah, bir devrime soyunur; “Ak Devrim” kuramıyla ortaya çıkar. Batılı görünmek için “pazar ekonomisi” uygulaması başlar; çünkü, Batılılar böyle olmasını isterler; İran, Batı için iyi bir pazardır. Batılılaşma hareketi, esnafın tepkisini çeker. Söz konusu ekonomi politikası ise, halkı daha çok yoksulluğa iter: Bir yanda, lüks tüketim mallarını kullanan zengin zümreler, öte yanda ekmeğe muhtaç milyonlarca insan... Batılılaşmadığı gibi, daha çok dine sarılır bu yığınlar!

Çarşı esnafı, mollaların finans kuruluşu durumundadır. Zekâtlar, yoksullara dağıtılmak üzere mollalara verilir; o yüzden yoksul halk, iktisadi yönden olduğu kadar din yönünden de mollaların baskısı altındadır.

Şah, esnafın ve mollaların etkisini azaltmak için harekete geçer: Haksız kazanç sağlayan esnafa karşı bir kampanya başlatır; oysa, en büyük yolsuzluk yapanların “efendi”, küçük yolsuzluk yapanların “hırsız” damgasını yemesi, halkı kızdırır; hele, bir sürü esnafın tutuklanması bardağı taşıran Mollalarla esnaf arasında, kendiliğinden bir “koalisyon” oluşur.

Şah, mollaların etkisini kırmak için de, tutar onların elinde bulunan vakıfları kamulaştırır. Vakıflar, mollaların elinde en büyük iktisadi güçtür aslında. Halktan ve esnaftan toplanan zekâtların vakıflarda toplanması istenir. Ne var ki, yüzyılların alışkanlığı sürer; mollalara daha fazla dinsel bağışlar yapılır; kutsal yerler daha çok hareketlenir. Öte yandan, yığınların eğitimi, yüzyıllar boyu mollaların elindeydi. Şah, eğitimde ve kültürde herhangi bir değişiklik yapmadan mollaların etkisini kıra-

mazdı; oysa, sadece güçlü bir ordu ve polis örgütü kurmakla sorunu çözümleyeceğini sanıyordu. Özetle, zorbalık tek yöntemdir. Ne var ki, mollaların etkisini daha çok arttırır bu yol.

“Ak Devrim” uyarınca, sanayide büyüme çalışmaları başlatılır: 1975 yılında, bu alanda çalışanların sayısı iki milyona yükselmiştir; on yıl içinde, yüzde yirmilik bir büyüme gerçekleştirilir. Bu da, köylerden kentlere göçü getirir beraberinde: Kentlerdeki nüfus birden artar; çok düşük ücretlerle çalışan insanlar büyük zorluklarla sürdürürler yaşamlarını. Kişi başına düşen ulusal gelir iki bin dolardır gerçi; ancak, öylesine dengesiz bir dağılım vardır ki, pek küçük bir azınlık bütün zenginlikleri elinde tutmaktadır. Rüşvet ve yolsuzluk diz boyudur; halk, devlet dairelerinde rüşvetsiz iş yaptırmanın mümkün olmadığı inancındadır. Ülkede yabancılara ait petrol yatırımları, ortaklıklar hızla artmıştır; ABD ile olan askeri ilişkiler alabildiğine yoğunlaşmıştır. İran, “küçük Amerika”dır sanki; o kadar ki, kırk bin Amerikalı yaşamaktadır İran’da. Ordu, iktisadi açıdan kayırılmakta ve doyurulmaktadır. Şah, çevresindeki küçük bir “vurguncu grubu”nun dışındaki herkesi karşısına almıştır.

1960’larda Paris’e sürgüne gönderilen Ayetullah Humeyni, ülkedeki dinsel muhalefeti yönlendirmektedir. Nedir bu “Ayetullah” diyeceksiniz. Şiî mezhebinde büyük din adamlarına bu unvan verilir. İnanişâ göre, dördüncü Halife Ali öldürüldüğünde, on iki imam vardı: Bu imamlardan on biri öldürülür; on ikincisi ise ortadan kaybolur. Şiîlerin inancına göre, bu imam bugün de yaşamaktadır ve bir gün ortaya çıkacaktır. Ancak, o ortaya çıkıncaya değin, temsilcileri olan Ayetullahlar İslam dünyasını yöneteceklerdir. Hepsi bir arada bir tür kilise; Ayetullahlar da, yüksek ruhbanı bu kilisenin. Humeyni, işte onlardan biri ve Papa durumunda. Ülkede başka Ayetullahlar da vardır: Şirazî Meşhed’de, Şeriat Medarî Kum’da muhalefetlerini sürdürmektedirler; Tahran’daki liderleri Teleganî ile Muntazarî de hareket halindedir.

1978’de, muhalefet hareketi doruk noktasına ulaşır.

Şah yönetimine karşı çıkış, dinsel ve iktisadi yönden sürmektedir. Ülkede montaja dayanan bir sanayi, lüks tüketim malları, açık pazar ekonomisi, yanlış Batılılaşma anlayışı, dinsel muhalefet için de uygun bir zemindir. Kentlerdeki sefil yaşam, hastalık, işsizlik, açlık, rüşvet, yolsuzluk, iktisadi dengesizlik, petrol gelirlerinin küçük bir azınlık ve emperyalistlerce yağmalanma-

sı, iktisadi çöküntünün boyutlarını oluşturmaktadır.

Her gün yürüyüşler, mitingler vardır, polisle çatışmada onlarca kişi öldürülür her gün. Bu arada, işçilerin üretimi yavaşlatmaları, petrol gelirlerinin –büyük ölçüde– düşmesine yol açmıştır. 1979’da Şahpur Bahtiyar hükümeti kurar; Şah da –geçici olarak– ülkeyi terk eder. 1 Şubat 1979 günü de, sürgünde bulunan Ayetullah Humeyni, büyük bir gösteriyle İran’a döner; İslam Devrim Konseyi’ni kurarak, hükümeti oluşturması için Mehdi Bazargani’yi görevlendirir. Bu arada, Bahtiyar direnmek ister; orduya çağrıda bulunur. Aslında mollalara karşı olan ordu, yansızlığını ilan ederek kışlasına çekilir. Humeyni, tam bir egemenlik sağlayarak Şahlığa son verir ve “İran İslam Cumhuriyeti”ni kurar.

Yeni bir aşamaya girmiştir devrimci hareket.

Bir despot gitmiş, onu aratacak bir yenisi gelmiştir.

MOLLALAR DEVRİMİ YOZLAŞTIRIYORLAR

İran Devrimi 1979’da gerçekleşti.

Bugün iktidarda olan –tepeden tırnağa– çağdışı mollalar, “İslam Devrimi” diye adlandırdılar onu ve dünyaya da böyle tatutmaya çalıştılar. Aslında, din motifi ne kadar bol kullanılırsa kullanılsın, İslam için yapılmamıştı bu devrim; tersine, işçi sınıfı da içinde olmak üzere, Şah’ın monarşist çerçeveli faşist diktatörlüğünün zulmü altında inleyen bütün bir halkın eseri idi o. Kitleleri Şahlığa karşı sokaklara döken de, hiç kuşkusuz Humeyni’nin sihirli parmağı değil, iktisadi, sosyal, siyasal, bir yığın etkendi. Devrim, bu bir dizi etkenin sonucuydu ve bu temel üzerinde yükseldi.

Gerçekten, sömürü ve baskıya karşı devrimci özelemlerle yola çıkan yığınlar, en başta da işçiler, yaygın ve inançlı direnişler ve grevleriyle, devrimde etkin bir rol oynadılar. Hareketin hemen öncesinde ve ilk günlerinde, halk, Şah’a ait ne varsa saldırdı, devrimi derinleştirmeye çalıştı. Ne var ki, öznel planda –bilinç, örgütlülük düzeyi, vb.– kimi yetersizlikler yüzünden, işçi sınıfı ve halk sokağa egemen olamadı ve devrimi derinleştiremedi. Bir başka yönden ve bir başka güç, camilerde hazırlayıp din kanalıyla harekete geçirdiği –bilinci çarpıtılmış– yığınlarla birlikte, önce sokağa ve sonra da –tek başına– yönetime egemen oldu: “Mollalar kasti” idi bu!

Ancak, mollalar, İran'ın geleceği üzerinde söz sahibi olma konumuna birden bire gelmediler; bir süreç içinde oldu bu ve bir dizi gelişmenin sonunda gerçekleşti.²

Nasıl?

Sömürü ve baskıdan bunalmış kitleler, sadece Şah'ı İran'dan kovmak için ayaklanmamışlardı; bunun yanı sıra, devrimi derinleştirip İran'ın geleceği üzerinde söz sahibi olmak gibi bir özlemleri de vardı onların. Yığınların olağan dönemlerden çok daha büyük bir hırsla ileri atılmaları da bunu gösteriyordu. İşte bu özlemlerdir ki, nesnel olarak Şahlığın ve onun kişiliğinde de emperyalizmin sosyal temellerine vurmaya yöneltiyordu onları.

Ne var ki, devrimin derinleşmesi rengini taşıyan bu durumdan korkanlar da vardı: Gücünü, İran'ın geri ve çağdışı iktisadi ve sosyal koşullarından alan ve adına "Bazar" denilen orta sınıftan gerici esnafla, önemli bir bölümü toprak ağası da olan mollalar kastını alabildiğine ürkütüyor ve rahatsız ediyordu gelişmeler. Bir olasılık düzeyinde de kalsa, bu devrimi derinleştirme tehlikesi, bir yönüyle Şah yanlısı güçlerin, emperyalistlerin ve bu arada da mollalar kastının ortak korkusu olurken, bir yandan da onları devrime karşı birleştiren bir etken olup çıktı.

Ve hep birlikte bu olasılığı ortadan kaldırmaya yöneldiler.

O kadar ki, Humeyni ve çevresindeki gerici güruha kuşkuyla bakan, onların yönetime gelmesini istemeyen emperyalistler, sokağın taşması ve devrimin ilerlemesi olasılığından duydukları korkuyla, mollalara karşı daha esnek bir tavır takınmaya, dahası, el altından yardım etmeye başladılar. Sonuç şu oldu: Devrimden önce ve onun ilk günlerinde –demagoji yapıp– yönetimi elde etmek gibi bir niyetleri olmadığını ileri süren Humeyni ve gerici kastı, emperyalistlerin icazeti ve el altından sunulan yardımlarını da yanına alarak, liberal burjuva Beni Sâdr kimliğiyle birlikte yönetime geldi.

Mollalar, kitlelerin omuzları üstünde iktidara gelmişlerdi gerçekte. Çoğu bilinçsiz olan bu yığınlar, gerçeğin farkında değillerdi henüz ve, her şeye karşın, bu yeni yönetimden bekledikleri de vardı. Gerçeğin kafalara çarpması için, kimi şeylerin yaşanması da gerekiyordu; çünkü, devrimi bekleyen akıbetin yığınlarca an-

² Bunun öyküsü için bkz. S. Metin, "İran: Yozlaştırılan Devrim", *Ekim*, 1989, sy. 17, s. 22-24.

laşılmasını engelleyen bir dizi çarpıklık dolaşıyordu ortada.

Önce mollalar, devrimi hemen karşlarına almamışlardı; öte yandan, “Batıdakinden daha büyük özgürlük”, o demagojik vad, görece etkisini koruyordu. Bu demagojinin belli belirsiz kırılmaya yüz tuttuğu bir aşamada ise, yeni bir gelişmeye tanık olunacaktı: Mollalar, “en büyük Şeytan” ilan ettikleri ABD elçiliğini işgali gerçekleştirdiler. Halkın güçlü antiemperyalist eğilimi ve duygularının sömürülmesine ve bilinçlerinin çarpıtılıp karartılmasına yönelik yeni bir girişimdi bu. Bu girişim, mollalara saygınlık kazandırdığı gibi, onlara sahte bir anti-emperyalist güç görünümü de sağladı. Gerici mollalar güruhu, bu durumu, yönetim ve ülke içi sorunları, özetle de devrimci hareketi bastırmak için kullandılar.

Gerçekten, Batıcı laik Beni Sadr tasfiye edilip İran’dan kaçması sağlanmış, yönetim tek başına mollaların eline geçmişti. Bir dönüm noktasıydı bu. Ondan sonraki süreç, deyim yerindeyse, devrimin bastırılması, yozlaştırılması ve mollaların, İslam ideolojisinden hareketle, toplumu geriye döndürme çabalarının yoğunlaştırılması sürecidir.

Neler yapıldı?

Mollalar, devrimci hareketi ezmekle başladılar işe; devrimi bütünüyle karşlarına aldılar ve ona yönelik savaşı yoğunlaştırdılar. Dinsel dogma ve fantezilerle afyonladıkları müritlerinden, lümpen ve işsizlerden oluşturdıkları “Devrim Muhafızları”nı, halkın üzerine saldırttılar; yığınların barışçı gösterilerini bile kana boğdular.

“Kâfir” ve “dinsiz” ilan ettikleri devrimci güçlere yönelik olarak, Şah dönemini bile aratan vahşi saldırılar düzenlediler; on binlerce devrimci ve düzen muhalifi işkencede ya da kurşuna dizilerek öldürüldü, bir o kadarı hapsedildi.

Devrimin yürüyüşü içinde fiilen elde edilen özgürlükler yok edildi; bu yöndeki istemler kana boğuldu.

Yığınları aldatma aracı olarak kullanılan “toprak reformu”nun sözü edilmezken –daha sonra “Mehdi”nin geleceği güne havale edildi bu!– devrimden önce “özerklik” sözü verilen Kürtlerin ve azınlıkların istemlerine, –Şah döneminden kalma– napalm bombalarıyla yanıt verildi, kıyımlar düzenlendi.

Mollalar, pek kısa denebilecek bir sürede devrimi bastırmışlardı.

Şurası da önemli: Devrimci hareketin bastırılması ile mollala-

rin geriye dönük çabaları içice yürütüldü; ve birincisi gerçekleştirildiği ölçüde ikincisinin yolu açıldı. Çağdışı uygulamalara başlandı: Her yönüyle bir bilim düşmanlığı örneği sergilenerek, üniversiteler başta olmak üzere, okullar kapatıldı. Radyo ve televizyonda her türlü şarkı ve türkü yasaklandı, onların yerini ilahiler aldı; bunlara Irak'la savaş sırasında askeri marşlar eklendi. Basında, sadece "En büyük İmam Humeyni" ve gerici kastının –dua ile başlayıp dua ile biten– demeç ve bildirilerinin yayımlanmasına izin verildi. Dinsel dogma ve fantezilerin propagandası hızlandırıldı. İnsanlığın kazanımı olan her türden ilerici kültür ve değer yargılarına şiddetle saldırıldı.

Gözü dönmüş bağnazlar, kadın-erkek ilişkilerine de el attılar: Kadınlar, çağdaş görünümlerinden çıkarılarak kara çarşaflara sokuldular; bir dönem, turist kadınların başörtüsü takmamaları halinde İran'a sokulmamaları kararı bile alındı. Sakal kesmek dine aykırı sayıldı; bu nedenle jilet fabrikasının üretimine son verilip kapatıldı.

Humeyni'nin, giderek mollalar kastının çağdışı ideolojisi ve yönetimi açısından doğaldı bunlar; şaşılacak bir yanı yoktu. Çünkü bu rejim, bilimin, her türlü ilerici düşüncenin, insanlığa mal olmuş ilerici kültürün, uygarlığın, giderek devrimin düşmanı, sıırıslıkam gerici bir rejimdi; yapılanlar bunu gösteriyordu. Aslında, bu ideolojinin ve onu rehber edinenlerin bugüne değin yaptıkları tek şey, ilerleme karşısında direnmek ve toplumu geriye döndürmek çabası olmuştur.

Mollalar devrime ve devrimin ilerlemesine, başından beri karşıydılar ve, burjuvazi ile birlikte, hep buna karşı savaştılar. Onların geriye dönük özlemlerin temsilcileri olmalarıyla, Şahlığın sosyal temellerine dokunmamaları ve gerektiğinde onlarla işbirliği yapmaları da bir çelişki sayılmamalı. Çünkü, bu akımın ve bu akımı temsil eden güçlerin eyleminin özü ve esasını, her şeyden önce devrimi önleme çabası oluşturunuyordu; böylesi bir görevle yüklüydü.

Şu da var: İslamın –görece– ilerici rol oynadığı dönem, geçmiş yüzyıllarda kalmıştır; o ve onu temsil eden güçler gerçekte çağımızdaki gericiliğin bir başka yönde dile gelişi ve bir başka yönü olabilirler ancak, öyledirler. Bütün sahte demagojilerine karşın, mali sermayeyle ilişki içindedirler ve arkalarında emperyalizmin desteği vardır. Bugün dünyada, emperyalizmle en güçlü bağlara sahip ülkeler içinde, bu tür bir gericiliği temsil

eden yönetimlerin işbaşında olduğu ülkelerin önemli bir yer tutmaları, rastlantı olmasa gerek. Suudi Arabistan, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkeler, tek başlarına bunu kanıtlamaya yetiyor; İran, sadece yeni bir örneğini veriyor bunun.

Mollaların, kimi ulusal bağımsızlıkçı akımlarla ilişki kurmaları ve onları destekliyor görünmeleri de yanıltıcıdır; dahası, ikiyüzlülüktür. Her şeyden önce, onlar, ulusların varlığı düşüncesine karşıdırlar ve “ümme” kuramının savunucusudurlar; dolayısıyla, ulus kavramı onlara yabancısıdır. Örneğin, Kürtleri ulus olarak kabul etmemeleri, Müslüman olan herkesi “ümme” olarak görmelerinden ileri geliyordu; öyle olduğu içindir ki, Kürtlerin, ulus olarak kendi yazgılarını kendilerinin belirleme istemlerine şiddetle karşı çıktılar, zora başvurarak ezmeye çalıştılar.

Mollalar, kapitalist yaşam biçimine ve değer yargılarına da sözde savaş açtılar. Bu da doğaldı. Ne var ki, kapitalist üretim biçimini ortadan kaldırmaya da yanaşmadılar; çünkü olanaksızdı bu. Yaptıkları ve yapmaya çalıştıkları, sadece bu yapıya dokunmadan, onun üstüne çağdışı, Ortaçağa özgü bir yaşam biçimini giydirmeye çalışmaktı, hepsi bu! Dinsel dogmalar ve fantezilerle bir yere varılamazdı. Aslında mollaların çabalarının içeriğini de, demokratik bir yaşam biçimine, demokratik değerlere karşı olmak oluşturur.

Humeyni ve kastı, sahte anti-emperyalist çıkışlar yapmaya ve gerçek bir anti-emperyalist güç oldukları yalanını yaymaya da özen gösterdiler. Örneğin, “ABD ile ilişki kurmamak”, “İsrail’i ortadan kaldırmak”tan söz ettiler hep. Ne var ki, Irak’la savaş sırasında, silah ticareti bahanesine dayanıp, ABD ile ve öte yandan İsrail ile ilişkiler kurmaktan çekinmediler. Bugün de, ABD de içinde olmak üzere, emperyalistlerle ilişkiler kurup geliştirmektedirler. Bütün bunlar, kuşkuya yer vermeyecek biçimde, onların anti-emperyalistlerinin nasıl demagojik bir içerik taşıdığını kanıtlar. Kaldı ki, onların anti-emperyalistlikleri, özünde uygarlık düşmanı yüzlerini gizleme çabasından başka bir şey değildir.

Bu nokta pek önemlidir ve hiç unutulmamalıdır.

Son olarak, bu kanlı yönetimin, “Büyük İslam devleti”, her yere “İslamı ihraç etme” çabaları ve Irak’la tuttuğu sözde kutsal savaş da başarıya ulaşamadı. Savaş, sadece milyonlarca insanın fanteziler uğruna kaybına yol açtı ve bıraktığı iktisadi, sosyal, siyasal büyük bir yıkımın arkasından, sona erdirilmek zorunda kaldı.

Bu yıkımdan bir örnek görmek istiyorsanız şu satırları okuyunuz:

“Savaşta kocasını yitiren ve geçim sıkıntısı çeken kadınlara iş sahası hazır. ‘Siga’lık kurumu günbegün geliyor. Kendini alta donmuş, yalnız yüzeyde kıpırdaşan suya benzeten binlerce kadın, para karşılığı ‘geçici evlilik’ yapmakta. Yönetici fuhşu yasal-laştırmış yani. Mollaya gidiyorsun, pazarlığı yapıp, ‘avrat’ı alıyorsun. Artık istediğin süre tepetepe kullan. Eskiden cariyelerin pazarlandığı ‘karıpazarı’ gibi. Mal alırcasına. Meta örneği. Oturuyorsun molların karşısına. Molla başlıyor Tanrı adının sıkça geçtiği duaları okumaya. Oysa dinsel inançla ne ilgisi var yasal-laştırılmış fuhşun! Demek ki var. ‘İş’ bitince, üç gün, beş ay, beş yıl sonra gene oturuluyor molla efendinin karşısına. Bu kez duaları tersten okuyor ve insancıklar ruh ve vücut tutkularından kurtulup kutsanmış (!) ‘geçici evlilik’lerine son veriyorlar.”

Bir gazetecinin gözlemleri bunlar.³

“İslam Devrimi” ve arkasından da *sig*a yoluyla fuhuş!

Güzel mi?

• Özetle, Humeyni ve mollalar rejiminin ideoloji ve eyleminin özü, ilerlemeye karşı bir direniştir; bu gerici niteliğiyle de, İran toplumunu, Şah’ın zamanından da geri bir noktaya itmekten başka bir sonuç vermemiştir ve veremezdi de. “İran tarihinin en kan emici despotu” Humeyni’nin ölümünden sonra arkaya bıraktığı çete, gittikçe inandırıcılığını yitirmekte olan rejimi kurtarma çabasının içine girerken, gelişen yeni bir halk muhalefeti ile de karşı karşıya bugün; ve, onu boğmanın savaşını veriyor. Gerçekten, 1997 Mayıs’ında yapılan başkanlık seçimini kazanan Muhammet Hatemi ile, İran’da büyük bir değişim beklentisi içine girenler olmuştur. Ancak olan-biten, liberalleşme beklentilerini fazla iyimser çıkarabilir. İran’da değişimin başka açılardan da tökezlediğine dair göstergeler var: Özellikle, ulema sınıfının büyük kesimini oluşturan muhafazakârlar ve onları destekleyen bazarı (esnaf) sınıfı değişime karşı; yaşamı, dar kalıplara döküldüğü İslam anlayışın dışına çıkarabilecek her türlü veri, bilgi ve değişim bu bloku korkutuyor.⁴ Dolayısıyla, İran emekçilerini ve halkını ileriye, gerçekten özgürlüğe götürecek yeni bir devrim,

³ Bkz. Üstün Akmen, “Siga Yoluyla Fuhuş”, *Cumhuriyet*, 17 Haziran 1990.

⁴ Bu konuda şu ilginç yazıya bkz. Nilüfer Narlı, “İran’da Değişim Tökezliyor”, *Milliyet*, 29 Ocak 1998.

her zamankinden daha zorunlu bir halde; Humeyni rejimi ve arkasındaki güçler yıkılmayı bekliyor.

İçlerinde, kafalarını bu örneğe takmış olanların da bulunduğu bizim şeriatçılarımızı tanımak istemez misiniz?

TÜRKİYE'NİN ŞERİATÇILARI

Türkiye'de yirmi dolayında İslamcı örgüt var: Her birinin yayın organları, önderleri, politikaları bulunuyor; türban mücadelesi, Ayasofya kampanyası gibi yan konuların yanı sıra, İslam devletine ulaşmak için bugünün görevi tebliğ mi cihat mı, devleti yıkmanın zamanı mı değil mi, gibi ana tartışma konuları da görülüyor gündemlerinde.

Kısaca da olsa gözden geçirmek yararlı olacak.⁵

Önce, bir tarihçe: Cumhuriyetin ilanı ve öteki gelişmeler, Türkiye'de İslamcı akımlar için büyük bir darbe olmuştu. Aslında Cumhuriyetin kendisi, bir din devleti olan Osmanlı'yı yıkarak ve halifelik kurumunu ortadan kaldırarak gerçekleştirildi. İslamcı gruplar, 1950'li yıllara değin, pek dar bir yaşam alanı bulabildiler. O dönemde anılması gereken önemli İslamcılardan kimileri, bugün de adları ile bilinen akımları yaratmış olan Bediüzzaman Said Nursî ve Süleyman Hilmi Tunahan'dır. Onlar ölçüsünde büyük bir örgütlenme yaratmamış da olsa, Necip Fazıl Kısakürek de, "hidayet"e erdikten sonra İslamcı harekete ciddi katkılarda bulunmuştur.

Bir görüşe göre, Türkiye'de İslamcılığı *Sıratı Müstakim* ve *Sebilürreşat* dergileriyle başlatmak mümkündür; "bundan önce Türkiye'de İslam vardı ama İslamcılık yoktu" denmektedir. İslamcılığı Türkiye'de mayalayan bu akımın önde gelen temsilcileri de İsmail Fenni Ertuğrul, Babanzade Ahmet Naim, İsmail Hakkı İzmirli, Mehmet Ali Aynî, Ahmet Hamdi Akseki, Hamdi Yazır idi.⁶ Necip Fazıl Kısakürek'in yayımladığı *Büyük Doğu* dergisi, bu akıma eklemlenmişti. 1950'li yıllarda, Cumhuriyet

⁵ Bu konuda bkz. K. Deniz Ögüt/Selami ince, "Bütün Yönleriyle İslamcı örgütler, Mumaşat mı Cihat mı?", 2000'e Doğru, 1990, sy. 11, s. 8-21. Daha sistematik bir yaklaşım için: Gencay Şaylan, *İslamiyet ve Siyaset, Türkiye örneği*, Ankara 1987; Faik Bulut, *İslamcı Örgütler*, Doruk Yay., 2. bası, Ankara 1997.

⁶ Bu konuda daha geniş bir bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul 1962; İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, 2 cilt, İstanbul 1987.

sonrası ilk yaygın İslamcı örgütlenmeyi başlatan ise İlim Yayma Cemiyeti'dir. Türkiye siyasetinde etkili olan bu örgütün eserleri şunlar: İlk sağcı gençlik örgütlenişleri, örneğin Milli Türk Talebe Birliği'ni İslamcılara kazandırma; Türk Ocakları'nın, Şamanist Nihal Adsız grubunun değil de İslamcı-Türkçülerin eline geçmesinde ağırlığını koyma; MHP ideolojisi ile Türk-İslam sentezinin oluşturulmasına katkıda bulunma; tarikatları örgütleme. Diyanet İşleri Başkanını da, İlim Yayma Cemiyeti belirleye gelmiştir.

Demokrat Parti ile birlikte, İslamcılık, karşılıklı yardımlaşabileceği bir siyasal bağlaşıklık bulmuştur. 1960'lı yılların ikinci yarısından başlayarak, Mısır ve Pakistan kaynaklı, 1979 İran Devrimi'nden sonra da İran kaynaklı bir çeviri etkinliği, Türkiye İslamcı hareketini köklü biçimde etkilemiştir. İslamcı hareket, siyasal parti alanına Milli Nizam Partisi ile çıktı. Bu parti fazla yaşayamadan kapatıldı. Aynı kadroların oluşturduğu Milli Selamet Partisi ise, 1970'li yıllarda İslamcı kesimin kendi adına parlamenter politika alanına çıkışıdır.⁷ Hatırlatmaya gerek yok: 1980'li ve 90'lı yıllar şeriatçı akımların altın yıllarıdır; başta da, siyaset arenasındaki temsilcileri olan Refah Partisi'nin...

Bugün, İslamcı kesim nasıl bir örgütlülüğe sahip?

Başta, kendi içlerinde bir sürekliliği olan Nakşibendilik, Nurculuk ve Süleymancılık gibi tarikatlar ve cemaatler geliyor; kitlesel örgütlenme olarak, en başta devlet örgütü içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı var; siyasal planda Anayasa Mahkemesi'nin 1998 yılına girerken kapattığı Refah Partisi'nin yerini –kuşkusuz– bir başkası alacak; Aydınlar Ocağı, Türk-İslam sentezi ideolojik çerçevesiyle etkin bir örgüt. Bunlar dışında çeşitli gruplar ve çevreler: Gazeteler, dergiler, Kuran kursları, dershaneler, yurtlar, vakıflar, dernekler...

Bu arada, 1950'lerle beraber "İslamî sermayenin yükselişi" olgusunun bir sonucu olarak, yığınla örgüt etkinlik içindedir: Artık, çokuluslu şirketler ağı içinde yerini alan Müslüman patronlar, Türkiye ekonomisinde de söz sahibidir; özellikle 1980'lerle başlayan süreçte, bu döneme kadar sırtını devlete yaslayarak güçlenen Müslüman sermayedarlar, bu tarihten sonra devletten kopuş çizgisi sergileyerek, İslamcılık akımını şu ya da bu biçimde –sayısı 3500'ü aşan vakıflar binlerce özel yurt, okul ve dinsel

⁷ Bu konuda özellikle bkz. Mehmet Ali Ağaoğulları, *İslam dans la vie politique de la Turquie*, Ankara 1982.

merkez açarak– desteklemeye başlamışlardır. MÜSİAD gibi kuruluşlar aracılığıyla da, TÜSİAD türünden liberal kapitalistlerle pay kapma yarışı içine girilmiştir.⁸

İslamcı kesim, Türkiye’de örgüt olarak bütünsel bir yapı halinde değil. Bu karmaşık, dağınık ve çok yönlü yapılanmalar içi-
ce geçmiş durumda. Örneğin farklı mezheplere, tarikatlara, gruplara bağlı kişiler aynı parti içinde yer alabiliyor. Böylece, İslamcı kesimi, öncelikle ideolojik ve siyasal konumlarına göre bölümlendirmek gerekiyor. Ayırım noktalarından biri, devlete karşı tutum.

Nasıl?

Doğrudan Başbakanlığa bağlı bir kuruluş olarak Diyanet İşleri Başkanlığı, doğal olarak devlete en yakın örgüt. Onu devletten ayıran, rejim değişikliğini amaçlayan öğeleri de yoğun olarak bünyesinde barındırabilmesi; ancak sonuçta, bu örgüt, rejimin din örgütü olma özelliğini elbette ki kaybetmiyor. Devletin din politikasını yayan ve aynı zamanda devlete dinsel politika üreten bir başka yetki odağı, Aydınlar Ocağı. Devlete en uzak olanlar, “Medine dönemi tarzı” mücadeleleyi, İslamî devlet haline getirmek için bugünden eylemli mücadeleyi savunan gruplar. Bunlar, kendi aralarında Sünnî ve Şiî diye ayrılıyor. Ayrıca, Mezhep farklılıklarını önemsemeyen, ortak çatılar altında mücadele etmek gerektiğini savunan kümeler de var. Türkiye’de İslamcı akımın ana gövdesini oluşturanlar, şu anki tavırları bakımından, ara akımlar olarak görülebilir. Bunlar, devlete yakınlıklarına göre Işıkçılar, Nurcular ve Süleymancılar olarak sıralanıyor. Söz konusu akımlar, İslamî bir düzen kurma amaçlarından vazgeçmeksizin, mevcut düzen içinde yer tutmakta, düzenle karşılıklı çıkar ilişkilerine girmektedirler: Örneğin, Işıkçılar, ordu içinde ilişkiler edinmekte; Nurcular diyanet bünyesinde çalışmakta; Süleymancılar, “Dar-ül harb hukukunda izin verildiği için”, faiz gibi aslında İslamî olmayan davranış biçimlerine girilmesini savunmaktalar.

Günümüzde, bir eli Türkiye’de olmak üzere, uluslararası alanda çalışmalar yürüten dört önemli İslam örgütü var: 1) Kısa adıyla “Rabıta” olarak bilinen Suudî Arabistan kuruluşu. Rabı-tatu’l Alemi’l İslamî (Dünya İslam Birliği); 2) Libya destekli Da-

⁸ Bu konuda özellikle bkz. Faik Bulut, *Tarikat Sermayesinin Yükselişi*, Doruk Yay., 2. bası, Ankara 1997.

vet-ül İslam (İslama Çağrı); 3) İran yandaşı Hizbullah (Tanrı Partisi); 4) Ürdün’de İngiliz desteğiyle kurulan Hizbül Tahrir (Özgürleştirme Partisi). Bunlar arasında Türkiye’de oldukça yaygın etkinliği olan da, ABD’ye bağlı Suudî rejiminin desteğindeki Rabîta örgütü. Rabîta ile en sıkı ilişki kuranlar, Refah Partisi ve ANAP içinde kümelenen dinci gruplar. Bilindiği gibi, Rabîta örgütü, 12 Eylül döneminde, Türkiye’nin yurt dışındaki imamlarının maaşlarını ödemiş ve yönetimin onayından geçmişti bu. Al Baraka, Faisal Finans gibi faizsiz bankacılık yaptıklarını ileri süren para kuruluşları da Rabîta örgütü ile eşgüdüm içindeler.⁹

Rabîta ile ilgili bir görüş ister misiniz?

Dâvet dergisinde, *Crescent International* dergisini yayınlayan Dr. Kerim Siddiki ile yapılan bir konuşmada, Rabîta örgütü hakkında şunlar dile getiriliyor: “Saptırıcı ve ifsad edici, yıkıcı rol üstlenen İslami yaftalı kurumların başında Rabîta denen Suud teşkilatı gelir. Amerikan emperyalizmi ve ortaklarının ek yardımlarıyla beraber Suudî rejiminin ve yandaşlarının finanse ettiği bu teşkilat, “ulema” kılıklı zevat başta olarak, Müslüman halklar üzerinde etkili olan pek çok şahısları büyük paralar karşılığında satın almaktadır. Arabistan’da iktidarda bulunan hâkimler-sultanlar ve bunların uşakları olan idare kadrosunun hepsi dışa, yabancı kâfir devletlere bağımlı satılmış kimselerdir.”

Güzel değil mi?

Bir de Rabîta’cılarını dinlesek, kimbilir neler anlatacaklardır *Dâvet’çiler* hakkında!

Son yıllarda Türkiye’de İslamcı gruplar arasındaki önemli ve anlamlı bir tartışma da şu: Türkiye Dar-ül harb mi, yoksa Dar-ül İslam mı? Buna bakarak, Türkiye’de İslamî bir düzen kurmak için harekete geçme zamanı geldi mi, gelmedi mi?

Bilindiği gibi, İslam kamu hukukuna göre, ülkeler ikiye ayrılır: Dar-ül İslam ve Dar-ül harb. Dar-ül İslam, İslam egemenliği altında olan topraklar, yani İslam diyarı; Dar-ül harb ise, bu egemenliğin bulunmadığı ülkeler. Türkiye Dar-ül harbtir denirse yapılacak şu: Muhammed, başlangıçta Mekke’de insanlara İslamı anlatmış, onları bu yola çağırıp güç toplamıştı; arkadan Medine’ye hicret ederek orada İslamı devletleştirmişti; sonunda da, Medine’yi fethedip İslama katmıştı. Tıpkı onun vaktiyle

⁹ Daha da ayrıntılı olarak bkz. Uğur Mumcu, *Rabîta*, 2. bası, İstanbul, 1987.

Mekke’de yaptığı gibi, önce dini propaganda etmek, “müma-şat”da bulunup “tebliğ” görevini yerine getirmek; arkasından da Cihat’a kalkmak. Bu durumda Cihat görevi, esas olarak Dar-ül İslamda yaşayanlara ait; bu kişiler, hem kendi ülkelerinde bugün de yaşayan kâfirlere karşı mücadele yürütecekler, hem de İslamı Dar-ül harb bölgelerinde yayacaklar.

Klasik öğreti ve peygamber devri uygulamasına göre, Türkiye Dar-ül harb ise, bir yol da şu: Müslümanların ya bir İslam ülkesine ya da mücadelelerini yürütmeye elverişli bir başka yere göç etmeleri. Geçmişte Türkiye’de bu yolu izleyenler görüldü.

Bu tartışma, İslamcı kesimin uzun süredir gündeminde aslında. Daha doğrusu, Cumhuriyet’ten sonra Türkiye’nin nasıl bir ülke olduğu İslamcıların gündeminden hiç çıkmış değil. 80’li yıllarda İslamcı hareketin yükselişi, bu tartışmayı daha da canlandırmış bulunuyor. Sorun, kuramsal sınırı aşmış artık: “Dar-ül İslam”-“Dar-ül harb” tartışmasında tutulan saf, İslamcıların pratik tavırlarını, eylem biçimlerini, taktik hedeflerini etkiliyor. Bir yandan, İslamı Türkiye’de devlet olma aşamasına sıçratmak anlamında köktenci hareketler yükselirken, öte yandan “akıllı siyaset yapmak” kaygısı, İslamcı akımın bugün geldiği dönemde önemli bir ayrılık noktası. Ancak, taktikleri ne olursa olsun, stratejik hedef hepsi için aynı: Bütün kural ve kurumlarıyla, İslamı devlet ve toplum yaşamına egemen kılmak!

İslamı, yani şeriatı!

İslamı ve onun şeriatını gerçekleştirmek isterken, neyi yıkmak istediklerini de açıkça belirtiyorlar. Çalışmalarını Almanya’ya “hicret” edip orada sürdüren ve hatırı sayılır bir yandaş kitlesi bulunan Cemalettin Kaplan, *Yeni Neslin Görevleri* adlı broşüründe şöyle diyor: “Türkiye’de bir dereceye kadar İslamın itikat ve ibadet bölümlerine müsaade edilmekte ise de, muamele (yani dünya, devlet ve siyaset) bölümü ile ukubat (yani ceza) bölümü ihmal edilmekte ve suç sayılmaktadır. Dini devletten ayırmak kâfirliktir.” Cemalettin Kaplan’ın ölümünden sonra onun yerine geçen oğlunun bakış açısı da aynı. İslamcı militan dergi *Ak-Doğuş* da, Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi’den şu alıntıyı yapıyor: “Türkiye’de kurulan demokratik-laik cumhuriyet, medeni kanunu kabul etmek suretiyle İslam fıkhnı yürürlükten kaldırmış ve diğer hususlarda da, Avrupa’dan getirilen kanunlarla hükmetmeye başlamıştır. Bu sebeple Dar-ül harb’e dahil olmuştur.”

Bu tartışmalar içinde, son olarak, tarihsel bir zemine oturtulmak istenip demokratik bir giysiyle sunulan, “çokhukukluluk” tezi de değinmeli. Tezi ortaya atanlara göre, kişilerin, dinsel inançlarına, cemaatlerine, hatta etnik kökenlerine göre ayrı hukukları olmalı; insanlar, bunu serbestçe seçebilmeli. Söz konusu düşünceye dayanak olarak da, İslam’ın ilk yıllarına ta “Medine Sözleşmesi”ne kadar uzanılır. Aslında fikrin, İslam öncesine, Roma İmparatorluğu’na kadar giden kökleri ve uygulaması var. Çok hukuklu düzen, sanayileşme ve ulus devleti öncesinde, özellikle imparatorluklar çağında görülüyor. Ne var ki kurum, modern devletle bağdaşmaz; çünkü modern devlet, başta iktisadî ve sosyal koşulların dayatmasıyla, “çok hukukluluktan tek hukukluluk”a, yani ulusal devlette “hukuk birliği”ne doğru evrilmiştir. Taha Akyol, *Medine’den Lozan’a* adıyla 1996’da yayımladığı pek önemli eserlerinde,¹⁰ bu evrensel tarih sürecine bizim de dahil olduğumuzu gözler önüne sermiştir: Yazara göre, hukuk demek devlet demektir. Eskiden insanların hukukları inançlarına göre biçimleniyordu. Ne var ki, zamanla olanaksız hale gelmiştir bu: Kanunların kişiselliği ilkesinden mülkiliği ilkesine geçilmiştir; geçerli olan, tek hukuktan oluşan ülke hukukudur. Bu, evrensel bir tarih sürecidir; tıpkı tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş gibi. Nitekim İslam fıkhrının evrimi gibi, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki gelişmeler de bu yönde olmuştur. Akyol, modern devletin yörüngesinin merkezîyetçilik olduğunu belirtip, birliğin sağlanmasının “millet oluşumu sürecinin yönü”ne ve “bireylerin eşit şartlar altında yaşayacaklarının garanti edilmesi”ne bağlarken; ayrıca, modern devletin, düzenli bir yasama ve yargı sistemi olmadan işlevini yerine getiremeyeceğini söylerken, “çokhukuklu sistem” adı altında ayrı yargı sistemleri uygulanmasını savunan İslamcılara susturucu bir yanıt vermiş oldu. Ancak, İslamcı ideologların, sapı samanı birbirine karıştırıp bu dayanaksız ve dayanıksız tezi ortaya atarken, aslında Türkiye’nin laik hukuk sisteminin temeline su üşürmek amacı taşıdıklarını fark etmemek mümkün mü?

Dinsel bağnazlığın nasıl bir körlüğe götürdüğünün bir örneği de budur!

Görüldüğü gibi, İslamcıların, dinin –inanç ve ibadetleriyle–

¹⁰ Taha Akyol, *Medine’den Lozan’a*. “Çok-Hukuklu Sistem”in Tarihteki Deneyleri, Milliyet Yayınları, 1. bası, İstanbul 1996.

vicdanlarda kalması gibi bir sorunları yok; hedef, demokratik-laik Cumhuriyet, Medeni Kanun ve öteki yenilikler; yani kadın hakları başta olmak üzere, iki yüz yıla yaklaşan Aydınlanma hareketimizin bütün kazanımları. Bu insanlar, çağın apaçık dışına düştüğü halde, şeriatı bütünüyle savunuyorlar; dinde herhangi bir reform yapmak gibi bir kaygıları da yok.

Hem mümkün mü İslamda reform yapmak?

İSLAMDA REFORM MÜMKÜN MÜ?

Günümüzde, İslamcı akımlar, yeniden palazlanır ve bin dört yüz yıl önceki esasları –zamanla ortaya çıkmış birtakım değişikliklere de sırt çevirerek– olduğu gibi savunur ve toplumu tedirgin ederken, kimi çevreler bu ıllelliğe bakıp, İslamın –hiç olmazsa– bir reformdan geçmesi gerektiği düşüncesindedirler. Onlara göre, İslam, vaktiyle Hristiyanlığın geçirdiği gibi bir reforma tâbi tutulursa, çağın ihtiyaçlarına uygun hale gelecektir; özünde ilerlemeye engel olmayan bu din için tek sorun budur, denir. Aslında, İslamla ilgili olarak gözardı ettiği birtakım önemli noktalar bir yana, Hristiyanlıktaki reformun ve sonrasının koşulları ile çağımızdaki koşulları aynı kefeye koymak gibi bir yanlıştan hareket etmektedir bu düşünce.

Konuya da oradan girmekte yarar var.¹

HİRİSTİYANLIK, REFORM VE SONRASI

Hristiyan dünyasında, dinde reform hareketi XVI. yüzyılda gerçekleşti. Çeşitli ülkeleri içine alan hareketin asıl etkeni, Batı toplumunun o yüzyılda, artık açık-seçik içine girdiği "kapitalist gelişme" dir; o gelişmeye sahiplik eden, giderek toplumun öncü gücü olmaya soyunan burjuvazi, kendi yaşam felsefesini de Kilitse ideolojisinin üzerine çıkarmaya çalışıyordu. Reform hareketinin başlarında burjuvazi, önemli bir toplumsal güç haline gelmişti gerçi, ancak hiçbir ülkede de iktidarda değildi henüz. Biliindiği gibi, bir burjuva devrimi, İngiltere'de, XVII. yüzyılın ortalarında yaşanmıştır. Reform hareketinde itici güç olan burjuvazinin yanı sıra, merkezi krallık oluşturmuş kimi feodal aristokrasilerin çıkarları da, Roma Kilisesi'nin, giderek Katolikliğin

¹ Bütün bu bölümdeki açıklamalarımız şu önemli yazıyı izliyor: Tekin Güleçman, "İslamiyette Reform" mu? *Saçak*, 1984, sy. 33/4, s. 10-16. Bu yazı, yazarın asıl adı, Mehmet Bedri Gültekin'in şu eserinde –kimi eklemelerle– tekrarlanmaktadır: *Laikliğin Neresindeyiz?*, Ankara 1987, s. 50-74. Ayrıca bkz. Olivier Mongin/Olivier Roy, *İslam, le grand malentendu*, Paris 1987, s. 147 vd.

maddi ve manevi egemenliğine karşı, burjuvazi ile birlikte hareket edilmesindeydi. Öte yandan, ezilen halk kitleleri, eşitlik özlmlerini, hiyerarşik toplum düzenine ilişkin olarak Ortaçağ'da Kilise Babalarının geliştirdiği ilkelerin bir yana bırakılıp, ilk Hıristiyanlığın saf durumuna dönölmesi istemiyle yansıtıyorlar ve bu savla ortaya çıkan reformcuları destekliyorlardı.

Hıristiyanlıktaki reformun genel çerçevesi budur.

Hareketin kimi kendine özgü özellikleri de şunlardır: Papalığın, Tanrı'nın yeryüzündeki vekili sıfatıyla, dünyada da tanrısal iktidar benzeri bir hükümranlık oluşturma, ve bu amaçla, merkezî krallıklar üzerinde tek otorite olma savı, daha XIV. yüzyılda yenilgiye uğramıştı. Gerçekten, Fransa kralı Güzel Philippe'in Papalığı yenilgiye uğratması, yeni bir gelişmenin başlangıç noktasıdır. Ulusal krallıkların Papalık karşısındaki bağımsızlığı, yavaş yavaş maddî bir içerik de kazanan değişmez tek manevî otorite düşüncesini yıktı. Bir başka deyişle, Hıristiyanlıkta reform sonucunu doğuran nedenlerden birisi, ulusal krallıkların Papalığa karşı bağımsızlık ve egemenlik kavgasıdır.

Kilise'ye karşı girişilen başkaldırıda temel neden, doğaldır ki, burjuvazinin ve merkezdeki feodallerin iktisadî çıkarlarıydı. Gerçekten İngiltere, İsveç, Norveç, Danimarka, İsviçre gibi ülkelerde, geniş Kilise ve manastır toprakları, bu sınıflarca ele geçirildi. Böylece, XVI. yüzyılda Kilise, maddî güç bakımından büyük darbe yedi ve söz konusu ülkelerde kapitalist gelişme önemli bir adım atmış oldu.

Öte yandan, sınıfsal çıkarların çatışması, felsefi planda da kendini gösterdi. Gelişen burjuvazinin "akılcı" düşünceleri ile din dogmaları arasındaki mücadele, iki sosyal sistem arasındaki mücadeleydi aslında. "Öbür dünya" ile bu dünya arasındaki seçimde, bu dünyanın kendini kabul ettirmesi, düşünce planında önemli sonuçlar doğurdu. Örneğin Calvinizm, bu dünyada çalışılması ve zengin olunması savıyla, burjuvazinin düşüncelerini dile getiriyor ve Kilise'nin akıllı uyuşturan, öteki dünya için yaşanması gerektiği yolundaki düşüncesine darbe indiriyordu. Böylece, XVI. yüzyıl reformcularının geliştirdiği düşüncelerle, maddi ve iktisadî "birikim" günah olmaktan çıkıyor ve tanrısal bir göreve dönüşüyordu.

İşte, bütün bu gelişmelerin sonucu olarak, Kilise ulusallaştı; İncil'in ulusal dillere çevrilmesi ve ulusal dillerde ibadet, Kiliseler üzerinde devlet denetimi, gündemdeki hedeflerdi.

Bu anlattıklarımıza benzer gelişmeler İslamda da olmuş mudur?

İslam dünyasında, ne kilise-krallık kavgasına benzer bir kavga, ne de akılcı düşünce ile din dogmaları arasında öyle uzun boylu, adım adım gelişen bir mücadele yaşandı. Bunun asıl nedeni, İslam dünyasının, bütünüyle farklı tarihsel koşullarda kapitalist gelişme içine girmesidir; ayrıca, İslama has kimi özellikleri de belirtmek gerekir.²

Gerçekten İslamda, devlet örgütünün yanı sıra, Batı Kilise'sine benzer ayrı bir dinsel örgütlenme ve maddî bir gücün temsilcisi olarak ayrı bir ruhban sınıfı olmadı. Bilindiği gibi, Hristiyanlığın ilk üç yüz yıl boyunca yasadışı bir dönem yaşaması sonucu, Kilise, devlet örgütünden ayrı ve bağımsız bir din örgütü niteliğini kazandı. Ortaçağ, bu iki örgütün, yani başında Papa'nın bulunduğu Kilise ile çeşitli devletlerin iktidar kavgalarıyla geçti. Bu kavgalar, az önce de söylediğimiz gibi, dinde reforma giden gelişmelerde önemli bir rol oynadılar. İslamda ise böylesi çatışmalar olmadı. Aradaki farkın başta gelen nedeni ise şu: Araplarda tektanrıcılığa geçiş ile devlete sıçrayışın çakışması yüzünden, İslam, Hristiyanlığın tersine, daha baştan bir devlet dini olarak doğdu; bir başka deyişle, İslamda devlet, daha baştan başlayarak yeni dinin devletiydi ve devletten ayrı bir dinsel makam yoktu. Selçuklularla beraber bir süre görülen halife-hükümdar ayrılığı, Batı'daki Kilise-devlet ayrılığı kadar derinleşmedi hiçbir zaman; ve hiçbir zaman iki ayrı yönetim, iki ayrı yargı, iki ayrı vergileme olmadı İslam dünyasında. Söz konusu ayrılığın bulunduğu dönemlerde bile, halife de hükümdar da, dinsel temele dayanan tek bir iktidarın iki ayrı parçası olarak işlev gördüler. İktidar, "Allah'ın iktidarı"ydı her zaman. Kısacası, Hristiyan dünyasında Kilise-devlet ayrılığı, reform için elverişli bir ön-zemin yaratmış oldu; İslam dünyasında ise, iktidarın ayırım kabul etmez dinsel niteliği reformu güçleştirmiş, uzlaşmalara dayanan çözümleri zorlaştırarak kesin sonuçlu mücadeleleri zorunlu kılmıştır. Hristiyan dünyasında reform, başından beri yan yana bulunan iki iktidardan, sonuçta dünyasal olan yararına birtakım düzenlemeler yapılması biçimini almıştır; İslamda ise, dinsel ve dünyasal iktidar ayrımı yoktu ki, dünyasal iktidar

² Bu konuda bkz. Halil Berktaş, "İslamiyetin 'Dünya Nizamı' iddiası", *Saçak*, 1985, sy. 23, s. 34-37.

yararına düzenlemeler yapabilme mümkün olabilsin!

İslamda iktidarın bu niteliği, Türkiye’de Halifeliğin kaldırılmasının söz konusu olduğu sıralarda da gündeme getirilmiştir. Nitekim Atatürk, “Hilafet demek, hükümet demektir” diyordu; Halifeliğin kalmasını savunanlar da, ters yönden aynı kanıdaydılar. Yine Atatürk, Söylev’inde bunlarla ilgili olarak şöyle der: “Meclis, 1 Kasım 1922 günlü kararıyla, kişisel egemenliğe dayanan hükümet biçiminin 16 Mart 1920’den başlamak üzere ve sonsuz olarak tarihe karıştığını bildirdikten sonra birtakım Şükürü Hocalar... Halifelik demek, hükümet demektir. Halifeliğin haklarını ve görevlerini ortadan kaldırmak hiç kimsenin, hiçbir meclisinin elinde değildir savını ortaya atmışlardı. Meclisin, ulusun kaldırdığı kişisel egemenliği Halifelik makamında sürdürmek ve padişah yerine halifeyi koymak kuruntusuna düşmüşlerdi”. Açıkça görüldüğü gibi, dinsel temele dayanan iktidarı savunanların uzlaşmaya hiç niyetleri yoktu ve kesin sonuçlu bir kapışmayı bizzat onlar dayatmaktaydı.

Hıristiyan dünyası ise, yaşamın her alanında adım adım gelişen bir mücadeleye sahne oldu; bir dizi kavga ve uzlaşma, daha büyük kavgalara, daha büyük çözümlere zemin hazırladı. O yüzyıllara baktığımızda, her kavgadan sonra Kilise’nin bir adım geri çekildiğini ve yeni bir mevzide tutunmaya çalıştığını görüyoruz. Dinsel ideoloji ile akılcı ve bilimsel düşünceler arasındaki mücadelede de böyle bir gelişme seyri izledi ve yüzyıllar sürdü; yaradılış, evrim kuramı, dünyanın ve evrenin yapısı, yazgı gibi konulardaki mücadeleler, XIX. yüzyıla kadar olan dönemde, korkunç çatışmalara konu oldu ve aklın zaferiyle sonuçlandı. İslam dünyasında ise, ne dünyanın yuvarlaklığı, ne güneş sisteminin yapısı ve evrenin sonsuzluğu, ne yaradılışın altı gününe karşı evrim kuramı, ne doğa olaylarının niteliği, ne de –dünyanın her yanının keşfedilmesiyle sayıları ve kapladıkları alan hakkında kesine yakın bilgiler edinilen– hayvanlar âlemi gerçekliği ile Nuh’un gemisinin olası büyüklüğü arasındaki uyumsuzluk tartışıldı.

Açıkça görülüyor ki, dinde reform, yalnızca Hıristiyanlığın tarihsel gelişmesi içinde özel birtakım koşulların sonucu olarak gerçekleşmiştir. İslam ise, kendine has kimi özelliklerin yanı sıra, “uyanış”ını, tarihsel olarak Hıristiyanlığın Reform döneminden farklı koşullar içinde yaptığından, ister istemez başka bir gelişme seyri izlenecektir.

Nasıl?

Konuya açıklık getirmesi bakımından ekleyeceklerimiz var.

FRANSIZ DEVRİMİ'NİN KATKISI

Batı'da Reform döneminin başlangıcında, ne burjuvazinin Kilise karşısında üstünlük sağlayabilecek bir gücü vardı, ne de Kilise'nin burjuvazinin isteklerini bastırabilecek gücü. O yüzden ki, Reform, Ortaçağ düşüncesinden, dinsel dogmalardan kesin bir kopuş değildir: Adından da anlaşılacağı gibi, sadece bir "reform" du yapılan; Kilise egemenliğinin, özellikle de Roma Kilisesi'nin egemenliğinin söz konusu olduğu bir düzende, burjuvazi ile ulusal devletlerin başında bulunan feodal aristokrasiler yararına birtakım değişiklikler yapılmıştır. Ne var ki Kilise, devletin ve siyasal yaşamın bir parçası olmayı sürdürmüştür; sosyal yaşamda ise, eskisi gibi olmasa da ağırlığını yine korumuştur. Gerçekten, reform da geçirse, hemen bütün Batı ülkelerinde, belli bir mezhep (Katolik, Protestan, Anglikan vb.) devletin resmi dinidir hâlâ; dinsel konular ile devlet, birçok yerde iç içedirler. İngiliz ve İsveç krallarının, aynı zamanda ulusal kiliselerinin de başı durumuna gelmeleri, bir örnektir buna. Bilimsel çalışmalar ve düşünceler, Reform'la beraber, yavaş yavaş daha özgürce dile getirilmeye başlanmış olsa da, önemli ölçüde dinsel dogmaların baskısı söz konusudur hâlâ.

Öyle de olsa, o sıralarda sosyal gelişmeye önderlik eden burjuvazi, ilerlemenin önünde engel oluşturan Kilise'ye ve onun ideolojisine karşı devrimci bir tutum içindeydi; tutuculuk, burjuvaziden uzaktaydı henüz. Bundan dolayı burjuvazi, tam bir sosyal gelişme adına, hem devletin, hem de -bir ölçüde- toplumun ve bireyin din karşısında özgürlüğünü sağlamaya yönelik bir laiklik programını da adım adım ortaya koymaya başladı.

Fransız Devrimi'yle doruk noktasına varacaktır bu gelişme.

Gerçekten, Fransız Devrimi, gerek düşünce gerekse uygulama alanında, Kilise'ye karşı verilen mücadelede tarihsel bir dönemeçtir. Burjuvazi, devrimci olduğu dönemde, Kilise'nin ideolojisine karşı mücadele içinde, "kendi dini"ni oluşturunuyordu bir yandan da. Nasıl, daha önceki dinler sosyal yaşamı düzenliyor, birer olumlu ve olumsuz değerler sistemi ortaya koyuyor, ödül ve ceza mekanizmaları oluşturunuyor idiyse, burjuvazi de, her alanı kapsayan bir ideolojik bütünlük içinde, deyim yerin-

deyse "kendi diniyle" ortaya çıkıyordu. Ünlü düşünür Jean-Jacques Rousseau'da da, "toplum dini" dir bu yeni dinin adı. Rousseau şöyle tanımlıyordu onu: "Kuralları yalın, az sayıda, açıklamalara ve yorumlara yer vermeyecek kadar belirli olmalı. Her şeye gücü yeten, akıllı, iyiliksever, her şeyi önceden gören, yar-dımsever bir Tanrı'nın varlığı. Doğruların mutluluğu, kötülerin ceza görmesi, toplum sözleşmesinin ve yasaların kutsallığı". Görüldüğü gibi, Rousseau'nun "toplum dini", toplumca belirlenen ve yine toplumca gerekli görüldüğünde değiştirilen yasalar ile, bu yasalara bir saygı idi sonuçta; bir başka deyişle, din bir "toplum sözleşmesi" idi.

Böylece din, gökten yere indirilmiş oluyordu.

İşte Fransız Devrimi, din ile ilgili olarak bu düşüncelerin de uygulanmasıdır bir yerde. Kilise dininin devlet ve toplum yaşamının dışına atılması, kiliselerin aklın tapınakları haline getirilmeleri, akla en büyük kutsallığın tanınması, devletin resmî dininin olmadığına ilan edilmesi, bütün bu uygulamalar, Rousseau'nun ve öteki Aydınlanmacıların düşüncelerinin sonuçlarıydı.

Gerçekten, Fransız Devrimi, devrimci burjuvazinin yükselen hareketinin doruğuydu; burjuvazinin devrimciliğinin doruğu da diyebiliriz buna. Böylece, mülkiyet sahibi bir sınıf olarak gidilebilecek yere kadar gidilmişti; hatta, biraz ileri de gidilmişti: Varılan noktada, burjuvazinin sınıf çıkarlarını tehdit eden bağımsız halk hareketi başlıyordu; 1793'ün Jakobenleri ve arkasından Babeuf hareketi, burjuvazinin kabul edemeyeceği bir yerdeydiler. İşte bu nokta, burjuvazinin tutuculaşmaya başladığı noktadır; çünkü, sosyal gelişmenin bayrağı, yavaş yavaş başka ellere geçiyordu. XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, sosyalist düşünce ve hareket, devletin yanı sıra toplumun ve bireyin de dinsel ideoloji karşısında tam özgürlüğünü savunan programıyla, din konusunda da, devrim Fransa'sının ve Jakobenlerin mirasını üstlenip daha da ileri götürüyordu. XIX. yüzyıl ile XX. yüzyıldaki sosyal atılımların incelenmesi, aradaki sürekliliği gösterir.

Sözü yeniden Fransız Devrimi'ne getirelim: Burjuvazinin, Jakobin iktidar döneminde din konusunda benimsediği tavır, yukarıda belirttiğimiz tıkanış yüzünden, daha sonra sürdürülemedi; birçok noktada tekrar geriye dönüldü. Öyle de olsa, din ile devletin birbirinden kesin olarak ayrılması, Fransız Devrimi'nin bir kazanımı olarak kaldı; bir başka deyişle, insanlık, XVI. yüzyılın reformcu çözümünden daha ileri bir çözüm bulmuş olu-

yordu. Bundan dolayıdır ki, daha sonraları bu konuda bir adım atmak isteyen her hareket, Fransız Devrimi'nin bu kazanımına sarılmıştır.

Sorunun açıklanışını başka bir açıdan da dile getirebiliriz: XVI. yüzyılın Avrupa'sında, reform yanlıları, toplumsal mücadelede bir kutuptular. Aynı yüzyılda eşitlik özlemiyle patlak veren köylü hareketinin geleceği yoktu; ne toplumsal koşullar böyle bir özlemin gerçekleşmesi için yeterliydi, ne de başkaldıranların, ilk Hristiyanlığın o ilkel eşitçiliğine ve Hristiyanlık öncesi Avrupa'sındaki kabile eşitçiliği özlemine dayanan ütopyik programları gerçekçiydi. Onlar, çok daha sonra gelecek sosyal devrimlerin habercileri oldular yalnızca. Başka bir deyişle, XVI. yüzyılın Avrupa'sında, geleceğin temsilcileri reformculardı. Ne var ki, reformcular, toplumların devrim çağına adım atmalarıyla geleceklerini de kaybettiler; bir "ara akım" haline döndüler ve zaman zaman sonuçsuz kalan birtakım girişimlerin sahibi olmaktan öteye gidemediler.

Önemli olduğu için tekrarlıyalım: Fransız Devrimi'ne kadar burjuvazi, dinsel ideoloji ve sistemin karşısında, kendi ideoloji ve sisteminin insanlığın nihai kurtuluşunu sağlayacağına inanmıştı; öyle olduğu için de, dinsel ideolojiye cesaretle karşı çıkıyordu. Ne var ki burjuvazi, XIX. yüzyıldan başlayarak, bu inancını kaybetti; gelişmeler, bu yeni sınıfın, bütün insanlığın değil, sadece kendi "kurtuluş"una giden yolu açtığını gösterdi. Öte yandan, burjuvazinin yeni muhalifleri, başta sosyalistler, her türlü sömürüye son vermeyi amaç edinen programlarla ortaya çıktılar. Tutuculaşan burjuvazi, sosyalist düşüncenin oluşturduğu tehlike karşısında, daha bir yüzyıl önce can düşmanı olduğu Kilise'yle bağlaşıklığa gitti. Niçin? Çünkü burjuvazi, devletin din karşısında özgür kılınmasıyla amacına ulaşmıştı; ancak, bireyin ve toplumun dinsel ideoloji karşısındaki bağımlı durumunun sürmesinde de, yerleşik düzenin değişmemesi açısından yarar görmekteydi.

Eklemiş olalım: Burjuvazinin dinsel ideoloji ve dinsel güçlerle bağlaşıklığını, emperyalizm çağında ezilen ülkelerde daha belirgin biçimde görüyoruz. Gerçekten, dinsel ideolojiye en ufak bir eleştiri bile getirilememektedir artık. Öte yandan, yine bu ülkelerde, burjuvazinin önderliğinde gerçekleşen ve sosyal bir devrim de yönelen kurtuluş savaşları, emperyalizme karşı cephenin ögeleri olmuşlardır. Öyle olunca da, bu hareketlerin din konu-

sundaki tutumları, yerleşik düzenin sürmesinde çıkarı olan emperyalist burjuvazinin ve onun bağlaşığı durumunda olanların ya da geri ülkelerde varlıklarını önemli ölçüde hâlâ sürdüren kapitalizm-öncesi güçlerin tutumlarının zıddıdır. Başka bir deyişle, bu hareketlerin benimsediğı tutum, devrimci burjuvazinin geçmişteki tutumu, yani Fransız Devrimi'nin tutumu olmaktadır.

İşte, bir yerde ulusal nitelik taşıyan "uyanış" sürecine, XIX. yüzyılın ikinci yarısıyla XX. yüzyılda giren islam dünyasının neden Batı'da olduğı gibi bir "Reform" yaşamadığını, bu koşullar içinde değerlendirmek gerekiyor. Uyanan islam dünyasını etkileyen düşünceler, Avrupa'da XVIII. yüzyıl Aydınlanma hareketinde ete-kemiğe bürünen, XIX ve XX. yüzyıllarda büyük sosyal devrimlere yol açan ve bu devrimlerle daha da güçlenen düşüncelerdi. Bir başka deyişle, İslam dünyası, bu sorunlar üzerinde düşünmeye başladığında, dinde reform bir seçenek olmaktan çoktan çıkmıştı: Bir yanda, dinsel ideoloji ve kurumların -olduğı gibi- kalmasını savunan emperyalist burjuvazi, onunla işbirliği edenler ve her türlü sosyal değişmeye karşı çıkan güçler vardı; öte yanda ise, sosyal ilerlemeden yana güçler bulunuyordu. Bu iki akım arasında bocalıyanlar, geçici olgular olarak kalmaya mahkûmdurlar. Nitekim, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Cemaleddin Afganî ve çömezleri ile, bizde *İslâm Mecmuası* çevresinin akla üstünlük tanımaları, geleneklerle aklın çatıştığı noktalarda aklın yeğlenmesini önermeleri, dinin ulusallaştırılması ve boşinançlardan arındırılması gerektiğı yolundaki düşünceleri, bundan dolayı fazla yankı bulamadı.

Böylece, İslam dünyasındaki en büyük sosyal atılım olan Türkiye'deki cumhuriyetçi laik devrim, XVI. yüzyılın "reformcu" çözümünü değil, Devrim Fransa'sının alabildiğine köktenci çözümünü benimsedi; Tanrı'nın gölgesi Halifenin saltanatını yıkararak kurulan Cumhuriyet Türkiye'si, devrimci bir tutum ortaya koydu. Onun bu konudaki uygulamaları, Jean-Jacques Rousseau gibi Aydınlanmacıların düşüncelerinden ve Devrim Fransa'sından önemli izler taşımakta; öte yandan, gerçek çözümün "laiklik"te olduğunu gözler önüne sermektedir.

GERÇEK ÇÖZÜM "LAİKLİK"TEDİR

Konunun hemen başında şunu belirtmeli: Türkiye, din konusunda, Cumhuriyet'i kuranların köktenci tutumuna birdenbire

gelmedi; XIX. yüzyılda başlayan ve Tanzimat hareketinden sonra hızlanan arayışların ve bir dizi denemenin ulaştığı son aşamadır bu!

Nasıl?

Gerçekten, bizde ilerici hareketin ilk temsilcileri olan Genç Osmanlılar'ın din konusundaki anlayışları, reformcu bir anlayıştı aslında. Bu aydınlar, liberal düşüncelerini ve Batı dünyasına özlemlerini, İslamın ilkelerine uygunmuş gibi göstermeye çalışıyorlardı. Örneğin "biat", onların sözlüğünde, halkın hükümlerlik haklarını hükümdara, kendilerini yönetmesi için vermesi anlamına geliyordu; "içtihat" parlamento yasaması, "meşveret" demokrasi, "ilim" de bilim demekti. Bu terimlerin, geçmişte gerçekten bu anlamlara geldiğini içtenlikle düşünenler vardı; kimisi ise, yüzyılların yerleşmiş inançlarına açıkça karşı çıkamadıkları için, yeni düşünceleri bu biçimde savunabiliyorlardı. Ne var ki, Genç Osmanlılar'ın karşısında, söz konusu kavramları asıl içerikleri ile savunan dinci çevreler bulunuyordu. Ne olursa olsun, dine yeni bir içerik kazandırma istemleri, bir özlem olmaktan ileriye gidemedi. Arkadan gelen Abdülhamit yönetimi, bu yöndeki çabalara büyük bir darbe indirdi. O dönemde "meşveret", "biat", "ümme", "içtihat" gibi kavramlar, asıl içerikleriyle İslamcılarca yaşama geçirildi.

Tanzimat'tan sonra, dinde reform anlayışının yanı sıra, din ve devlet işlerinin birbirinden bütünüyle ayrılması anlamında, laik bir anlayış da doğmaya ve gelişmeye başlamıştı. Belli ölçülerde Şinasi'de ilk savunucusunu gördüğümüz laik anlayışı, daha sonraları Ali Suavi ve yüzyılımızın başlarında da Tevfik Fikret savundu. Ne var ki, dönemin din konusundaki egemen anlayışı, reformcu anlayıştı. Abdülhamid'in iktidardan uzaklaştırılmasından sonra bu görüşlerin yeniden canlandığına tanık oluyoruz.

II. Meşrutiyet yıllarında, dinde reformu savunan çeşitli çevreler görüyoruz; dinde reform isteğinin en çok yandaş topladığı dönem, bu dönemdir. Türkçüler, Batıcılar ve İslamcılar arasında, reformdan yana olanlar vardır. *İçtihat* ve *İslam Mecmuası* gibi dergiler, genişliğine tartışırlar bu konuyu. *İçtihat* dergisinde, Abdullah Cevdet gibi Batıcılar, kendi görüşlerini İslamla uzlaştırmaya çalışıyorlardı; Muhammed Abduh gibi, Arap dünyasından, Musa Carullah gibi Rusya Türklerinden İslam düşünürlerinin görüşlerine de yer veriliyordu dergide. Yayınlanan yazılarda, genellikle içtihat özgürlüğü üzerinde duru-

luyor; İslamın gelişmeden yana olduğu işleniyor; yazgıya inanışın, tevekkül ve miskinliğin Doğu'yu geri bıraktırdığı savunuluyor ve kadim toplum yaşamının dışında bırakmanın yanlış olduğu belirtiliyordu.

Ne var ki, dinde reform konusunda asıl etkili görüşler, *İslam Mecmuası* çevresinde toplanan Ziya Gökalp ve arkadaşlarına ait görüşlerdir. Gökalp'in "İslamiyetin Türkleştirilmesi" olarak özetleyebileceğimiz reform programının uygulanması amacıyla, İttihat ve Terakki döneminde birtakım adımlar da atılmıştır. Ziya Gökalp ve arkadaşlarının önerdiği din reformu, Türklerin din anlayışında, eğitim sisteminde ve hukukunda, kendi törelerine ve sosyal vicdanına göre, bir dizi yeniden düzenleme biçimindeydi; Kuran'ın ve ibadetin Türkleştirilmesi isteniyor ve dinde reformun İslama aykırı olmadığı da ileri sürülüyordu. İncanın temeli olan "tevhid" (Allah'ın birliğine inanmak) değişmeyecek, ancak şeriat sosyal olduğu için değiştirilebilecekti; şeriat yerine, Türkleştirilmiş İslam hukuku ve modern hukukun uzlaştırılmasıyla ortaya konacak yeni bir hukuk öneriliyordu, "kaza ve kader" in, Allah'ın fiziksel yasaları olduğu öne sürülüyor ve insanların bu yasaları keşfedebilecekleri söylenerek, inançla pozitif bilimler uzlaştırılmak isteniyordu.

İttihat ve Terakki, iktidarı döneminde yaptığı bir dizi düzenlemeyle, dinde reformu gerçekleştirmeye çalıştı; girilen denemelerin birçoğu da, Ziya Gökalp'in önerileri doğrultusunda idi. Ne var ki, bu dönemde harcanan çabalar, dinde reform yolunun çıkmazını göstermiş, devrimci bir tutuma yönelmekten başka çare olmadığı yolundaki görüşleri güçlendirmiştir.

Neydi yapılanlar?

Gotthard Jaeschke'ye göre, Ziya Gökalp ve öteki Jöntürklerin savundukları reformun amacı şuydu: Şeyhülislamlığı –eğitim ve yargı gibi– "duygusal" görevlerinden kurtarmak ve onu salt bir yüksek din görevlisi haline getirmek; vakıflar yönetimini de güçlendirmek. İttihat ve Terakki yönetimi döneminde yapılan ve dinde reform doğrultusundaki çabalar olarak nitelendirebileceğimiz çalışmaları ise şöyle özetleyebiliriz: Fetvahanede bilimsel bir komisyon kurulması hakkında 7 Eylül 1910 tarihli Nizamname; 10 Mayıs 1911 tarihli Evkaf Okulu Kanunu; 1912 ve 1914 yılında Evkaf Nazırlığı ile ilgili olarak çıkarılan kanunlar; camilerde vaaz ve nasihatlerde bulunmak isteyen din bilginleri hakkındaki 9 Nisan 1914 tarihli Nizamname; Fetvahanedeki

Fetva Heyeti hakkında 23 Temmuz 1914 tarihli Nizamname; müftülerin görevleri hakkında 4 Haziran 1917 tarihli Nizamname; 1917 yılında çıkarılan Hukuk-u Aile Kararnamesi; 5 Mart 1918 tarihinde "dinsel gerçekleri ve İslamlığın yüce düşüncelerini ortaya çıkarmak" amacıyla bir "İslam Bilgeliği Evi"nin (Dar-ül Hikmet-ül İslamiye) kuruluşu ile ilgili kanun.

Bunlara şunları da ekliyebiliriz: 1910, 1914 ve 1917 yıllarında medreselerin düzenlenmesi konusunda çıkarılan kanunlar; 1914 yılında bir kadı okulu ve bir vaiz okulu açılması hakkında kanun. Medreselerdeki düzenlemeler, eğitim programına fizik, kimya, astronomi, geometri, coğrafya gibi yeni derslerin eklenmesi biçimindeydi daha çok. Eğitimle ilgili reformların amacı, gittikçe daha fazla dünyasal eğitim konu ve dallarının, ders programlarına sokulmasına yönelikti.

İttihat ve Terakki'nin, devlet yönetimini dinin denetiminden çıkarmak amacıyla yaptığı düzenlemeler ise şunlar: Şeyhülislam, bir kabine üyesi olarak geniş yetkilere sahip bulunuyordu; eğitimin ve yargının önemli bir bölümünü denetiminde tutuyor, kimi alanlarda ise yasama yetkisi kullanıyordu. Reformdan yana olanlar, şeyhülislamın bu konumu sürdükçe, dinde istenen reformun başarıya ulaşamayacağını düşünüyorlardı. Öte yandan din çevreleri de, şeyhülislamın yetkilerini artırarak Meclisi fiilen yetkisiz duruma getirmeye çalışıyorlardı, iktidar, bu yöndeki bir gelişmeyi önlemek ve düşündüklerini gerçekleştirmek amacıyla, 1916 yılında, Ziya Gökalp'in hazırladığı bir muhtıraya uygun olarak, şeyhülislamı kabineden çıkardı. Şunlar da, aynı doğrultuda aldığı önlemler arasındaydı: Şeriat mahkemelerinin şeyhülislamlıktan alınarak Adliye Nezaretine bağlanması, Evkaf idaresinin -devletin ayrı bir malî-ticarî dairesi halinde- dinden ayrılarak bir kabine üyesine bırakılması ve bütün medreselerin Maarif Nezaretine bağlanması. Ayrıca, 1917 yılında hukuk alanında da birtakım düzenlemeler yapılarak, yukarıda belirttiğimiz Hukuk-u Aile Kararnamesi'nin yanı sıra, Şeriat Mahkemeleri Usulü Kanunu da çıkarıldı.

İstenilen sonucu verdi mi bütün bu önlemler?

İttihat ve Terakki'nin çeşitli alanlardaki reform denemeleri, istenilen sonucu vermedi. Örneğin aile hukuku ile ilgili kararname, çıkarılışından bir süre sonra yürürlükten kaldırıldı. Neydi bu çıkmazın kaynağındaki? Bu çıkmazın kaynağında, kanunların hâlâ dinsel esaslara dayandırılması çabası bulunuyordu.

Öyle olunca, öteki önlemler de, birer yarım önlem olmaktan ileriye gidemedi. Atılmış olan ağır aksak adımlar, İttihat ve Terakki iktidarının devrilmesiyle yeniden geriye alındı.

Cumhuriyet yönetimine, işte böyle bir deneyimle devredildi din sorunu.

Ve bu deneyimden dolayıdır ki, genel olarak yapılanlar düşünüldüğünde, Cumhuriyet'i kuranların dinde reform yönünde pek bir çabası olmamıştır. Atatürk'ün Balıkesir konuşmasında değindiği, hutbelerin Türkçe verilmesi ve günün sorunları ile ilgili olması, camilerin günün ihtiyaçları doğrultusunda kullanılmaları; 1923 yılında, Atatürk'ün, oluşturulduğunu açıkladığı İslam Araştırmaları Kurulu; 1925 yılında Diyanet İşleri Başkanlığında bir bilimsel bölüm kurulması için yapılan çalışmalar ve uygulanmayan 1928 tarihli "Dini Islah Beyannamesi", bir bakıma önemsiz kalacak kimi girişimlerdir.³

Cumhuriyet'i kuranlar için reformcu yola sapmak, şu bakımdan da mümkün değildi: Devletin, dinde reform işini üstlenmesi, o devletin dinsel bir nitelik kazanması ile aynı anlama gelirdi bir yerde. Başka bir deyişle, laik devlet anlayışından ödün vermeden, yurttaşların dinsel inançları konusunda yan tutmuş olmadan, devletin dinde reform işini yürütmesi olanaksızdı hemen hemen. Balıkesir konuşmasını yaptığı sıralarda, Atatürk'ün, dinde halkın yararına ve günün koşullarına göre birtakım düzenlemelerin yapılabileceğini düşündüğü açıktır. Ancak, bunun aslında sadece düşüncede kaldığını çok iyi görebiliyoruz bugün. Dinsel gericilikle mücadele, çağdaşlaşma amacı, Cumhuriyet'i kuranları, din konusunda açık ve net bir tavır takınmaya zorlamıştır; başka bir deyişle, reform yolunu kapatan, günün koşullarıdır.⁴

Gerçekten Atatürk, reformcu bir çözüme yönelmek yerine, sorunu ve çözümünü pek açık koymuştur ortaya. 1937 yılında TBMM'ni açış konuşmasında söylediği şu sözler, eski dinleri nasıl değerlendirdiğini belirtmesinin yanı sıra, eskinin yerine

³ Bu konuda özellikle bkz. Salih Ural, 1928 "Dini Islah Beyannamesi" ve Kemalizmin Laiklik Anlayışı Üzerine Tartışma-Değerlendirme, *Saçak*, 1984, sy. 33/4, s. 17-35.

⁴ Ayrıca bkz. Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devrimleri*, İstanbul 1982; *Teokrasi ve Laiklik*, İstanbul 1984; *Baticılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, İstanbul 1965. Daha da özel olarak, Şerif Mardin, "Religion et laïcité en Turquie", in *Atatürk, fondateur de la Turquie moderne*, Paris 1984, s. 183-209; M. Cengiz Güleç, "Cumhuriyet Türkiye'sinde 'Bürokrat kimliği' Olarak Laiklik", *Demokrat*, 1990, sy. 1, s. 90-96.

neyin konulduğunu da göstermektedir: “Dünyaca bilinmemektedir ki, bizim devlet idaresindeki ana programımız, Cumhuriyet Halk Partisi Programıdır. Bunun kapsadığı siyasetler idarede ve siyasette bizi aydınlatıcı ana hatlardır. Fakat bu prensipler gökten indiği sanılan kitapların dogmalarıyla asla bir tutulmamalıdır. Biz ilhamlarımızı gökten veya gaipten değil, doğrudan doğruya hayattan alıyoruz.”

Fransız Devrimi’nin açık tutumu vardır bu sözlerde; burada da gökten yere inilmiştir. Jean-Jacques Rousseau’nun “toplum dini”nde olduğu gibi, Atatürk’te de dinin, “toplum çıkarı”ndan hareketle tanımlandığını görüyoruz: Atatürk’e göre, “hangi şey akla, mantığa, toplum çıkarına uygundur, biliniz ki o bizim dinimize uygundur”; Rousseau, “din son derece yalın olmalıdır” derken, Atatürk de, “dinin icabatını öğrenmek için şundan bundan ders ve akıl hocalığına ihtiyacımız yoktur. Analarımızın, babalarımızın kucaklarında verdikleri dersler bile, dinimizin esasatını anlatmaya kâfidirler” demektedir. Açıktır ki, böylesi bir din anlayışı, Kutsal Kitap’ı, sünnet’i, icma ve kıyasıyla bir bütün olan “İslam dini”nden pek farklıdır: Atatürk’ün tanımlamak istediği din, modern bir toplumun kabullendiği ve reddettiği değerler bütünüdür; kişinin aile çevresinde ya da, Atatürk’ün başka bir konuşmasında değindiği gibi, laik eğitimin egemen olduğu okulda öğreneceği “din”, ancak böyle bir “din”dir.

Cumhuriyet’i kuranların bakışı, günümüzde din konusunda çözümün ne olduğu bahsinde çok önemli ipuçları ve örnekler veriyor. Şöyle özetleyebiliriz bunları: Devletin resmî dini yoktur, öyle olduğu için de, devlet, herhangi bir dinin propaganda ve eğitimine araç edilemez; din, devlet yaşamının bütünüyle dışına çıkarılmıştır. Öte yandan, hangi alanda olursa olsun, din ilkeleri ile çatışılan her yerde, günün ihtiyaçlarına ve aklın söylediğine göre hareket edilmiştir; çünkü, “on dört yüzyıl önceki zamanın ve ortamın ihtiyacına göre lüzumlu ve yeterli görülmüş esasların yerine, bugün birçok çeşitli kanunlar veya usuller konulması zorunluluğu görülmüştür.” Laik bir düzen doğrultusunda atılan adımları, okuyucular pek iyi bilseler de, tekrarlamış olalım: 1923’te Cumhuriyet’in ilanının arkasından, 1924’te Halifelik ile “Şeriye ve Evkaf Vekâleti” kaldırıldı; Şeyhülislamlık yerine “Diyanet İşleri Reisliği” kurularak ruhanîlik devletin denetimi altına alındı; “Tevhid-i Tedrisat” kanunu ile din okulları düzenine son verildi; medreseler kapatılırken, şeriat mahke-

melerinin yerini adlî mahkemeler aldı ve kanunlar laik bir temel üzerinde yeniden düzenlendi; tekke ve zaviyeler kapatıldı. İslam saat ve takviminden Batı düzenine geçildi. 1926'da da, laik ilkelere dayanan Medenî Kanun ilan edilecektir.

Göz açıp kapayıncaya değin olmuştur bunlar; çünkü, Cumhuriyeti kuranların beklemeye tahammülleri yoktu!

Nedir onlara yöneltilecek eleştiri yaptıklarında?

Onlara yöneltilecek eleştiri, "neden din ve geri anlayışlar karşısında köktenci bir tutum içine girdiniz" değil, "neden daha köktenci olmadınız" olabilir. Gerçekten, o günlerin koşullarında, toplumu daha da ileriye götürebilmek için geri anlayış ve kurumlara karşı yürütülen mücadelelerin, toplumun altyapısına inen daha köklü atılımlarla beslenmesi gerekiyordu. Gelecekteki yapılar kırılıyordu ama, eski ve geri anlayışları yaratan ve yaşatan feodal temel, toplum düzeninde hâlâ gücünü sürdürüyordu. Örneğin, bir "toprak reformu" bir türlü yaşama geçirilemedi. O yüzden ki, Cumhuriyeti kuranların pek büyük bir çaba ve cesaretle gerçekleştirdiği bu ulusal ve demokratik kazanımlar, bir yönüyle toplumumuza yerleşse de, bir başka yönüyle daha da geliştirilmeyi ve ileri götürülmeyi bekliyor.

Devleti, dine bağımlı olmaktan kurtarmak; ama toplumu ve bireyi de, din karşısında bağımsız kılmak.

Asıl yapılması gereken bu!

Konumuza dönelim: Aklın, akıl-ötesiyle uzlaşmasının mümkün olmadığı bir çağda, reform önerilerinin, yani akıl ötesi düşünce ile uzlaşma önerilerinin ciddi bir yankı bulma olasılığı yoktur.

Günümüzdeki reform önerileri göz önüne alındığında şöyle garip bir durumla karşılaşyoruz: Bugünkü İslamcı akımlar, on dört yüzyıl öncesinin din esaslarını olduğu gibi savunuyorlar; hiçbir konuda en küçük bir değişiklik söz konusu değil. Değişiklik ne kelime, dinci çevreler, İslamın "hoşgörülü" bir yorumuna bile katlanamıyorlar.⁵ Hatta, dinde zamanla ortaya çıkmış birtakım değişiklikleri de temizleyerek İslamı başlangıçtaki durumuna döndürmek de, ileri sürdükleri şeyler arasında.

Belli bir mantığı vardır bu tutumun: Dinsel ideolojinin tüm gücü, Tanrı buyruğunun bir bütün olarak kabul edilmesinde

⁵ Bunun ilginç bir örneği olarak bkz. Hüseyin Batuhan, "Hoşgörüsüzlüğün Yayılım Ateşçileri", *Cumhuriyet*, 7 Kasım 1990.

yatmaktadır; hele İslam gibi, Kutsal Kitap'ı başından beri yazılı halde bulunan bir din için, pek önemlidir bu. Çağa ve akla uygun olarak kimi düzenlemeler yapma yoluna girildi mi, sihir bozulacaktır. Öyle olduğu içindir ki, İslam dünyasında reform istemlerinin hiçbir şansı olamaz; ama dini asıl haline döndürme gibi bir eylem, her zaman yandaş bulur, buluyor da.

Dinci çevrelerin, doğru ya da yanlış, gerekçeleri de vardır.

Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik* adlı kitabında, Katolik Kilisesi'nin XV. yüzyıla gelindiğinde özünden sapmış (déformé) olmasından dolayı, dinde "reform"un gerekli hale geldiğini, İslamda böyle bir durumun söz konusu olmadığını, dolayısıyla reform sözünün edilemeyeceğini söylüyordu. 1950-1960 arasındaki reform önerilerine karşı, *Sebilürreşat* dergisi de şöyle diyordu: "Dinde reform yapılmasına yönelik görüşler de, Siyonistlerin, masonların ve komünistlerin, dinsiz düzen kurmaya yönelik önerisi sayılmak lazım gelir". Fahrettin Altay'ın o sıralarda yayımlanan –dinde reform doğrultusundaki– kitabı da din çevrelerince şiddetli tepkilerle karşılanmıştı.

Benzer görüşlere aynı tepkiler bugün de vardır. Eski Diyanet işleri Başkanı Tayyar Altıkulaç, Kral Fahd'ın basında reform önerileri olarak değerlendirilen sözlerine karşı, bunları reform önerisi olarak değerlendirmedeğini, dinde reform düşüncesinin doğru olmadığını, yapılması gereken şeyin ancak "Kitap ve Sünnet'in ışığında –ki Kuranı Kerim ve Peygamber'in sahih sözleri sağlıklı bir şekilde elimizdedir– yeni durumlara göre içtihatlarla bulunmak" olduğunu söylemiştir.

Ne hikmettir, bu "yeni durumlara göre içtihatlarla bulunmak" da ufukta bir türlü gözükmez; ya da görülen, kızların başını türbana sarıp kadını çarşafa dolamak ve emekçilerin de, asla ve asla grev yapamayacakları hakkında gerekçe üstüne gerekçe uydurmak!

Sonuç olarak, ortaya çıkan tabloyu şöyle özetleyebiliriz: Dinsel akımların ve dinsel ideolojiyi savunanların, dinde reform düşünceleriyle en ufak bir ilgileri yoktur; dinsel akımların karşısında bulunanlar ise, devletin ve bireyin din karşısında özgürlüğünü öngören bir laiklikten yanadırlar. Tek başına bu genel tablo bile, "dinin çağın ihtiyaçlarına uydurulması" düşüncesinin temelsizliğini göstermeye yeterlidir. Kısacası, dinde reform, hiç kimsenin istemi değildir; öyle olduğu için de ciddiye alınması söz konusu olamaz. Ayrıca dünyada, başkaları adına re-

form yapmak gibi bir acayiplik henüz keşfedilmedi. Luther ve Calvin, başarılı birer din reformcusu olabildiler; çünkü, aynı zamanda ikisi de dindardılar ve Hıristiyanlara "Kilisenin dışından" seslenmiyorlardı.

Dinin içinde kalıp oradan bayrak açmışlardı!

Ancak, öte yandan, bugünkü şeriatçı akımı, "İslam dünyasının uyanışı" olarak da göremeyiz. İslam dünyasında yüzyılı aşkın bir süredir bir uyanış vardır gerçi; ama bugün gördüğümüzle ilgisi yoktur onun. Halk hareketlerinin gerilemesi, düşünsel plandaki bunalımın yarattığı olumsuz koşulların varlığı, dünyanın içinde bulunduğu kargaşalık gibi etkenlerin sonucu güçlenen bir akımdır günümüzde dolaşan. "Gökten ve gaipten gelen ilhamlar"la uyanış olmaz; Müslüman ülkelerde uyanış, başta bizim Milli Kurtuluş Savaşımız ve onu izleyen köklü dönüşümler olmak üzere, laik düşüncenin açtığı yolda başladı ve sürüyor. Bu gerçeğin yüklediği iki görev var: Toplumda, özellikle siyasal yaşamda, akla karşı bütün akımlara olduğu gibi şeriatçı akıma karşı da önlem almak; onun yanı sıra, laik devrimi daha da ileriye götürüp kökleştirmek ve derinleştirmek!

Bundan sonraki bölümlerde bu konulara eğileceğiz.

İSLAM VE DEMOKRASİ

İslam, laik Türkiye'nin dışında, Müslüman ülkelerin hemen hepsinde, aynı zamanda bir devlet ve toplum ideolojisidir. Mayasında, dünyayı da yönetmek olduğu için, Türkiye'de de bir süredir iktidar kavgasına katılmış bulunuyor; camide ibadetle yetinmiyor, açıkça devleti ve toplumu yönetme hakkı istiyor. Gündeminde, demokrasinin ilk sıraya geçtiği bir toplumda, önemli bir sorundur bu. Peki İslam, özünde demokrasiye, özgürlüğe ve bireye inanıyor mu? Ya da ne ölçüde inanıyor?

Önce bu soruları yanıtlayarak girelim konuya.¹

İSLAM, DEMOKRASİYE NASIL BAKIYOR?

"İslam ve demokrasi farklı şeylerdir, birbirleriyle karşılaştıramaz" diyenler varsa da, çoğu İslamcı çevre, İslamın özgürlüğe, bireye, giderek demokrasiye inandığını ileri sürer: Hatta kimine göre, ilk demokrasi uygulaması, daha Muhammed yaşarken yapılmıştır; ve Kuran, sosyal haklar da içinde olmak üzere, bütün insan haklarını tanımaktadır. Hem başka türlü nasıl olur? En yetkin din değil mi İslam?

Konuya tarih açısından değil de, inanç açısından bakmanın sonucudur bu!

Oysa, başta Kuran ve hadisler olmak üzere, İslamın temel kaynaklarına yansız bir gözle eğildiğimizde; dahası, onları insanlığın o tarihten bu yana aldığı mesafelerin ve ulaştığı evrensel değerlerin terazisinde tarttığımızda, başka bir tablo çıkıyor karşımıza. Öte yandan, birey, özgürlük, insan hakları, demokrasi, bugünkü çağdaş içerikleriyle, Batı uygarlığının ürünüdürler. Düşünce ve eleştiri özgürlüğüyle örgütlenme özgürlüğü, eşitlik ve özellikle de kadın-erkek eşitliği, ulusal egemenlik, başta işçi sınıfının olmak üzere tüm çalışanların iktisadî ve sosyal hakları,

¹ Bütün bu bölümde anlattıklarımız, asıl olarak şu önemli incelemeyi izlemektedir: Bülent Tanör, *İslâm ve Demokrasi Üzerine*, 11. Tez Kitap Dizisi, 1987, sy. 6, s. 169-191. Ayrıca, daha da genişliğine bkz. Faik Bulut, *Allah Devletinde Demokrasi*, Doruk Yay., 4. bası, Ankara 1997.

bütün bu kavramların, geçmişe uzanan kaynakları olsa da etekemiğe bürünüşleri, modern çağda ve Batı'da oldu. Müslüman ülkelerde de, Fransız Devrimi'nin yol açtığı gelişmeler içinde, Batı'dan duydular bu kavramları; İslam kültürünün geçmişinde bu kavramları görmek, hele hele uygulamalarına tanık olmak mümkün değildir.

Gerçekten, daha Muhammed ortaya çıkmadan önce, Arabistan'da, bir kabile toplumu için pek doğal bir uygulamanın, bir "kabile demokrasisi"nin bulunduğunu biliyoruz; hatta, Peygamber'in doğumunun arifesinde, bu uygulamanın Mekke'de daha genişliğine bir meclise kavuştuğu, kentin bir "tacir cumhuriyeti"ne dönüştüğü de bildiklerimiz arasında. Muhammed'le ve onu izleyen Dört Halife döneminde, birlikte karar alma usulüne, koşulların dayatmasıyla daha da uyulmuş olması akla yakındır. Günümüzdeki terimlerle belirtmek gerekirse, bir "katılımcı" ya da "doğrudan demokrasi" uygulaması idi bunlar. Ancak, eski Yunan'ın Atina demokrasisi nasıl yalnızca "yurttaşlar"a açık idiyse, İslam demokrasisi de "müminler"i içeriyordu sadece; ve böylece "kısmî" bir nitelik gösteriyordu, giderek eşitçi değildi. Öte yandan, bu "Devri Saadet demokrasisi", kurumsallaşamadığı gibi sürekli bir yapılaşmaya da gidemedi; ve daha Dört Halife döneminde başlayan kanlı hesaplaşmaların hemen arkasından, mutlakıyetçi yönetimlere bıraktı yerini. Hristiyanlığın tarihi gibi, İslamın tarihi de mutlak monarşilerin öyküsüdür; İslam da, yüzyıllarca bu yönetimleri "meşrulaştırıcı" bir görev üstlenmiştir.

Böylesi bir görevi, İslamın yapısındaki özellikler de kolaylaştırmıştır. Bilindiği gibi, İslam, Hristiyanlıktan farklı olarak, dünyasal-dinsel, ya da cismanî-ruhanî ayrımını yapmaz; din-devlet ayrılığı yoktur ve bütün bu öğeler içiçedir. Bir ruhban zümresine yer vermeyen, kişiyi Tanrı'sıyla doğrudan ilişki içine sokup, aracıyı, yani Kiliseyi ortadan kaldırmış bir din, dışarıdan bakıldığında, bireysellik ve demokratiklik adına daha uygun bir zemin hazırlamış gibidir. Ne var ki, gelişmeler hiç de öyle olmamıştır: Batı'da Papalık-Monarşi ikiliği ve çatışması içinde, Kilise, hatta doğal haklar öğretisinin oluşmasında katkıda bulunurken, İslam dünyasında, başka nedenlerin yanı sıra siyasal ve dinsel otorite beraberliği yüzünden, böylesi bir gelişmenin önü tıkanmıştır. Pek eskilere gitmeye gerek yok: Osmanlı İmparatorluğunda, sultanların nice adaletsizliğine, nadir örnekler dışında,

şeyhülislamın fetvası gerekçe hazırlayıp durmuştur.

Çağımızda da, her türlü rejime destek sağlayabiliyor İslam.

Gerçekten, daha XIX. yüzyılda, siyasi liberalizm çağının rüzgârını alan Müslüman toplumlarında, özgürlükçü ve anayasacı istemler kadar, mutlakiyetçi çerçevenin sürdürülmesi için gösterilen direnç de, İslama yollama yapılarak desteklenmek istendi. Örneğin Genç Osmanlılardan kimisi, meşrutiyeti savunurken İslam'daki 'meşveret'i örnek gösteriyordu; daha sonra II. Abdülhamit de, mutlakiyetini, İslamla meşrulaştırmaya çalışacaktı büyük ölçüde. Günümüzde de İslam, hem keyfi ve despotik rejimlere karşı mücadeleye (İran'da Şahlık), hem de mutlak monarşilerin ayakta durabilmesine (Suudi Arabistan, Körfez Emirlikleri, vb.) ideolojik ve siyasi destek sağlayabiliyor. Tanrısal meşruluk ve egemenlik geleneği, gerçek anlamda meşrutî monarşiye geçişte de zorluk yaratıyor; Fas'ta II. Hasan örneğinde olduğu gibi, hükümdarın meşrutiyetle bağdaşmayan yetki ve ayrıcalıklarının korunmasında bir dayanak oluşturabiliyor.

Öte yandan, hükümdarsız ama otoriter rejimlerde de, İslamın, iktidarın elinde işe yarar bir araca dönüştüğünü görüyoruz. Bunlarda, otoriterliğin dinselikle birleşmesi ya da dini kullanma politikaları, din ve vicdan özgürlüklerinin zedelenmesi sonucunu doğuruyor en başta. Örneğin Pakistan'da, ticaret ve toprak burjuvazisinin devlete el koyuşunu dine dayanarak meşrulaştırmaya çalışan askeri rejim, 1984'te yayımladığı bir kararnameyle, Müslümanlıktan sapma saydığı Ahmedîye mezhebinin dört milyonluk kitlesine ibadet kısıtlamaları getirdi. Sudan'da, son demlerinde iyice sofulaşan Numeyri rejimi, yalnız güneydeki Hristiyanlar için değil, Müslüman mezhepler için de ayrımcı ve baskıcı bir siyaset izledi; orada, Ulusal Selamet Cephesi, buna duyulan tepkiden de beslendi ve 1985 darbesiyle Numeyri devrildi. Türkiye'de de, 1980 darbesiyle beraber, liberal ve sol düşünceler baskı altına alınıp meydan dinci ideolojiye açılırken, din dersleri –başka bir ad altında– zorunlu hale getirilerek din ve vicdan özgürlüğü çiğnendi.

Demokratik hak ve özgürlükler alanında önemli sorunlardan biri de, kadın hakları konusudur. Son yıllarda, gelişen dinci akımlara verilen ödünlerin sonucu olarak, Mısır, Tunus ve Cezayir gibi, bu konularda –görece ileri– Arap ülkelerinde bile, kadın hakları konusunda büyük gerileyişler olmuştur.

Özetle, siyasal İslamın tırmanışına sahne olan ülkelerde, özgürlük, eşitlik ve çoğulculuk gibi değerler ciddi yaralar almaktadır. Bu ülkeler içinde en öldürücü yarayı alan da –hiç kuşkusuz– mollaların İran'ı olmuştur.²

Yeniden durmalıyız orada olanlar üstünde!

Günümüzde, bir bakıma katıksız İslam rejiminin en göze çarpan örneği, İran İslam Cumhuriyeti'dir. İran'da yüzyıllardan beri işlenegelmiş bir din öğretisinin yanı sıra, on yılı aşan bir siyasal uygulama da var.

Gerçekten, daha önce de anlattığımız gibi, bir despot ve işbirlikçi rejimi, Şahlığı deviren İran Devrimi, dinci gücün, mollaların ideolojik ve siyasal öncülüğünde, kitlesel bir niteliğe büründü; katılımın genişliği ve çeşitliliği, devrim sonrasında, özgürlükçü-çoğulcu ya da yeni türde bir demokrasiye geçişi sağlayacak düzeydeydi. Ne var ki, hiç de bu yönde olmadı gelişmeler. İran'da bugünkü rejimin otoriter niteliğini besleyen çeşitli etkenler vardır elbette, ve yalnızca din etkisine indirgenemez bunlar. Ancak, öyle de olsa, İslamın, Şii İslamın, din adamlarının önderliğinin, yığınlardaki dinsel ideoloji gibi olguların da, bu gelişmeler üzerinde pek önemli bir payı olduğu açıktır. Şii Müslümanlık, öğretisi ve kurumlarıyla bugün varılmış sonucu adım adım hazırlamış ya da en azından beslemiştir.

Nasıl?

Bu noktayı biraz açmakta yarar var.

Başta resmi öğreti, bireysel-klasik özgürlük ve demokrasi anlayışını temelden reddetmektedir. Bilinen anlamıyla özgürlük, Humeyni'ye göre, eski Şahlık rejimindeki sefihçe yaşam serbestliği olup, "sapıklık"la birdir; ve artık "bağımsızlığını kazanmış ve İslamın özgürlüğünü seçmiş" olan halk için zararlı bir nesnedir. Özgürlüğün ve demokrasinin güvencesi, "herkesin İslamı kabul etmesidir"; tanrısal yasalara uymak, insanın kendi kendisine egemen olmayı öğrenmesini, giderek "özgür insan haline gelmesi"ni mümkün kılar. Bu açıdan bakıldığında, İslam Cumhuriyeti, bir "sosyal sözleşme"ye değil "iman"a dayanmaktadır: İslam yönetimi, yasaların, kişilerin ya da çoğunluğun onayına bağlı bir anayasal yönetim biçimi değildir; öyle olunca, demokrasi de konu ve saf dışıdır. Humeyni, kelimesi kelimesine şöyle

² Cezayir örneği için bkz. Faik Bulut, *Şeriatın Gölgesinde Cezayir*, Cem Yay., 2. bası, İstanbul, 1996.

diyordu: "Demokrasi Batı demektir ve biz, Batı'dan gelen hiçbir şeyi, onun anarşisini istemeyiz."

Rejimin yapısı da bu anlayışa uygun olarak çatılmış; ilke ve kurumları düzenlenmiştir. Daha başlarda, 1979 Martındaki referandumda, "İslam Cumhuriyeti" bir olup-bittiyle kabul ettirildi. Şöyle düzenlenmişti referandum sorusu da: "İslam Cumhuriyeti mi istiyorsunuz, yoksa eski rejime dönmek mi?" Arkasından, devrimin geniş tabanını ve çoğulcu yapısını İslamın dar kalıplarına akıtan 1979 Anayasası yapıldı. Buna göre, "egemenlik Allah'ındır"; siyasal piramidin tepesinde "rehber" (Humeyni) yer alır; bütün devlet işlemleri ve hukuk sistemi "Kuran ve sünnet yörüngesinde döner"; dinsel esaslara uygunluğun denetimi, "Fakihler" (İslam bilginleri) kurulunca (Şurayı Nigehban) sağlanır; ordu, "Allah yolunda cihad ve Allah'ın kanununun yeryüzünde egemenliğinin yayılması uğrunda savaş"la yükümlüdür. Anayasaya göre, bireysel, siyasal ve sosyal etkinlik ve özgürlükler, ancak "İslami esaslara uygunluk" koşuluyla sınırlı olarak serbesttir. Tanımı gereği "adil" olan İslami rejimde, herhalde "müstekbirin-müstezaflar", yani ezen-ezilenler ikiliği son bulmuş olmalı ki, sendika, toplu sözleşme ve grev gibi, emekçilerin sosyal mücadele haklarının tanınmasına da gerek görülmemiştir.

Özetle, sistemin felsefî ve kurumsal temeli "tevhid" (birlik) dir; uygulama da bu yönde gelişmiş bulunuyor.

Gerçekten, bu "tevhid" ideolojisiyle, yalnız laikler (milliyetçiler, sol) değil, muhalif İslamcılar (Mücahidin, vb) da tasfiye edilmiş; bütün siyasal, düşünsel ve sosyal yaşam, iktidar tekeline sahip mollalar kliğinin ve fiili tek parti (İslam Cumhuriyet Partisi) rejiminin sultanı altına girmiştir. Bu rejimde sansür sistemi yaygındır; ihbarcılık ve "komünist avı" resmi olarak yüreklendirilmektedir. Kadın, bir yandan toplu fanatik histeri için kullanılırken, öte yandan sosyal ve çağdaş yaşamın dışına sürülmüştür. Azınlık din ve mezhepler baskı altındadır; sadece 1983'te öldürülen Bahaîlerin sayısı 140 idi. Keyfi yargılama ve idamların sayısı on binlerin üstündedir. Beni Sadr, 1981'de durumu, "uranlığa hazırlık" olarak değerlendirmişti. "Cihat" söylemiyle de uzatılmış Irak'la savaş ortamında, bu "teokratik despotizm" daha da koyulaşıp katmerleşmiş bulunuyor.

İşte dört dörtlük bir İslam rejimi çağımızda!

Ya Türkiye'de İslamcıların demokrasisi anlayışı?

Türkiye'de bugün eylemde bulunan İslamcılar, demokrasi karşısındaki tutumları bakımından iki çizgide toplanabilir.

Bunlardan "reformcu" ya da "uzlaşıcı" diyebileceğimiz bir kanat, özgürlükçü, çoğulcu ve laik demokrasiyi veri olarak kabul edip, bu çerçeve içinde kendine yaşam hakkı aramaktadır. Örneğin Nurcuların, özellikle Süleymancılarla kıyaslandıklarında, laik cumhuriyetle çoğulcu demokrasiyi benimsedikleri söylenebilir. Bu akımın içinde yer alanlar, modernlik, bilimcilik, yeniliklere açık olma özelliklerinin yanı sıra, laik cumhuriyet değerlerine karşı çıkmayıp, dinin tam örgütlenmesini ve üzerinden devlet denetiminin kalkmasını, yani gerçek laikliği savunuyorlar. Alevîlerin, İslamcı siyasal mücadele içinde bulunmadıklarını, laikliğe ve çoğulcu demokrasiye saygılı olduklarını daha da rahatlıkla söyleyebiliyoruz.

"Köktenci-bütüncü" diyebileceğimiz bir başka kanatta yer alanlar ise, var olan sisteme özünden karşı olup sistem dışı muhalefeti ve köklü bir düzen değişikliğini savunmaktadırlar. Gerçekten bunların birinci ortak yönü, laikliğe temelden karşı olmaları, bu konuda uzun vadede bir uzlaşmayı reddetmeleridir; amaçları, "bütün İslam toplumları ve her zaman için geçerli olan Şeriat"ın mutlak ve tartışılmaz egemenliğini kurmaktır. Amaç bu olunca, siyasal tutum ve hedefler de aydınlanmaktadır: Allah ve onun peygamberi dışındaki bütün otorite kaynaklarını reddetmek; Batı'nın İslam dünyası üzerindeki siyasal, iktisadi ve kültürel etkilerine son vermek; evrensel İslam devletiyle bağdaşmayan milliyetçiliğe karşı çıkmak; tek tek Müslüman toplumlarında şeriatın egemenliğini sağlamak; İslam toplumunda tüm bireysel, sosyal, siyasal vb. ilişkileri İslami hukuk ve adalet ilkelerine göre yeniden düzenlemek; bütün dünya Müslümanlarını birleştirecek tek bir İslam devleti kurmak, vb.

Ya İslami anayasal düzenin dayanacağı ilkeler?

Birleşilen nokta şu: Egemenliği "asıl sahibine", yani Allah'a vermek! Hizb-ül Tahrir'in "anayasa tasarısı"nda, egemenlik şeriatındır (m.5). Cemalettin Kaplan, egemenliğin Allah'a ait bir hak olduğunu, O'ndan alınıp "makamı kul olmaktan ileri gidemeyen, bariz vakfı kul olan millet"e verilemeyeceğini söylüyor. Egemenlik konusunda bu ortak tutumun anlamı, şeriatın üstünlüğünü sağlamaktır; anayasal düzen de buna dayanacaktır.

Hizb-ül Tahrir'in "anayasası"nda şunları okuyoruz: Devlet, bir İslam devletidir (m.1); anayasa ve kanunlar İslama uyacaktır (m.2); devlet dili Arapçadır (m.3); yönetimin başında halife bulunur (m.6); yargı yetkisi, kadılarca ve şeriat hükümlerine göre yerine getirilir. Şeriat devletinin biçimi (hükümdarlık ya da cumhuriyet), ikincil bir sorundur; ilke şeriata uymak, o sağlandıktan sonra gerisi biçimsel bir konudur.

Bu kanadın bir başka özelliği, demokrasi ve özgürlük konusunda takındığı olumsuz tavidir; laikliğin arkasından, bunlara da reddiye çıkarılmaktadır. *Milli Gazete* yazarlarından Abdurrahman Dilipak, alabildiğine açıklıkla şunları söylüyor: "İslamı demokrasiyle, liberalizmle, rasyonalizmle açıklayamayız. İslam demokrat değildir, rasyonalist de değildir. İslamın kendi değerleri, ölçüleri vardır... Dinde zorlama yoktur, fakat İslamda vardır. Bir insan bu sözleşmenin altını imzalamışsa ve bunlara uymuyorsa cezalandırılır... Mesela, başı açık gezemez Müslüman kadın, alırsın cezalandırırsın. Müslüman olduğunu söyleyen bir kişi oruç yiyemez. Her çocuk 18 yaşına gelince (yani "reşit olunca") dinden çıkabilir. Ama bu insan bu hakkıyla ilgili süre geçtikten sonra dinden çıkarsa öldürülür."³ Pasinler eski müftüsü Selahaddin Yazıcıoğlu, Almanya'da çıkan *Tebliğ* dergisinin Temmuz 1986 sayısında şöyle yazıyor: "Demokrasi bir küfür düzeni olup Allah'ın indirmedığı hükümlerden oluşur... Demokrasiyi uygulamaya kalkmak Allah'a karşı harp ilân etmektir..." Siyasal özgürlükler ve özellikle örgütlenme özgürlüğü konusundaki tutumlar da çarpıcıdır: Bugünkü düzende siyasal özgürlük ve örgütlenme hakkı isteyen bu kesim, ülkü edindikleri İslamî rejimde, siyasal partilere ya hiç yaşam hakkı tanımamakta ya da yalnızca bir tek partiye, "Hizbullah"a (Allah'ın partisi) yer vermektedirler. Bunlar için çok partililiği tanımak, demokrasiyi tanımak ve Hristiyan Batı'nın yolundan gitmek olur. Hizb-ül Tahrir'in "anayasa taslağı"nda, kurulacak teokratik düzende, İslam hukukunu benimseyen tek bir partiden söz edilmektedir.

Bir araştırmacının konuştuğu İslamcılar, bunun gerekçeleri konusunda son derece açıktırlar: "İslami bir düzende bir sürü siyasi partinin ne anlamı ne de gereği vardır. Bir kere düzen adaletli olduğu için hak kavgası yapmanın temeli kalmamıştır;

³ *Yeni Gündem*, sy. 43, s. 16-17.

ikincisi ve daha önemlisi, mevcut düzen ve siyasi kurumlar Allah'ın istekleri doğrultusunda biçim almışken buna muhalefet eden, değişmesini talep eden siyasi partilere nasıl müsaade edilebilir? İslam düzeninde çok partiye gerek yoktur." Bir Nakşibendî genç de şöyle demektedir: "Bizim en büyük düşmanımız komünistlerdir. Elbette bir İslam devletinde komünistlere fikir yayma ve örgütlenme özgürlüğü tanınmaz. Ama 'Ben de İslamım' diye ortaya çıkıp, İslama hiç uymayan, ters düşen fikirleri yayanlara da müsamaha etmemek gerekmektedir. İslamın düşmanları ve komünistler, doğrudan doğruya karşı çıkmadıkları zaman, İslam görüntüsü altında melanetlerini işlemeye devam edeceklerdir. Bu nedenle, İslam devletinde 'İslamî görüşü savunuyorum' iddiası ile çıksa da siyasi partilere izin verilemez."⁴

Dinci ideoloji ve eylem, bugünden bireysel özgürlüklere müdahale etmektedir: Örtünmeye, dinin farzlarını yerine getirmeye zorlama (yurtlarda zorla namaz, oruç yiyen öğrencilerin dövülmesi); pansiyonlarda dayak, kültürel yaşama saldırılar (tiyatro baskını, "kâfir gazeteleri" okumama vaazları); tarikat dışından evlenme yasağı, vb. Devletin kendisi, kamu görevlileri ve kimi yerel görevliler de, bu baskıda pay sahibidirler. "Din ve ahlâk kültürü" dersleri, beklendiği gibi din propagandasına, dua ezberciliğine, hatta uygulamalı ibadet derslerine dönüşmüştür. Müslüman olmayanların sonradan salt ibadet zorunluluğundan bağışık sayılmaları da, ötekiler için bu derslerin ne anlama geldiğini gösterir. Resmi yurtlarda oruca zorlama, oruç tutmayanların din dersinden sınıfta bırakılması, Ramazanda sigara içen öğrencinin okuldan uzaklaştırılması gibi uygulamalar; açıkça oruç yiyene para cezası kesen belediyeler, Alevileri cami yapmaya zorlayan valiler vardır.

Nasıl geçilecektir İslamcı düzene?

Bir soru da budur. Bugün, ayaklanma ve cihat düşüncelerini genel ve soyut olarak işleyenler vardır; bu yönde kimi imalarda da bulunmaktadır. Ne var ki ayaklanmaya çağırıcı somut ve doğrudan kışkırtmalar pek yaygın değil. Şimdilik yapılan şu: Güç toplama, propaganda, kadrolaşma, silahlı güçler ve sivil bürokrasi içinde yayılma; sivil bürokrasiye sızmada da Adalet ve İçişleri bakanlıkları öncelikle hedef alınıyor. Ağırlık verilen

⁴ Bkz. Gencay Şaylan, "İslamcı Akımlar Ne istiyor?" *Cumhuriyet*, 13 Ocak 1987.

siyaset bunlar; böylece, ilke olarak meşruluk çerçevesi içinde kalmaya çalışılmaktadır bugünlük.

Nedir bu anlattıklarımızdan çıkan?

Bu değinmeler, Müslümanların çoğunlukta bulundukları ülkelerde, siyasal etkisi artan İslamın, özgürlüklere, insan haklarına, eşitliğe –özellikle inanan-inanmayan, kadın-erkek eşitliğine–, halk egemenliğine, ideolojik ve siyasal çoğulculuğa, kısacası demokrasiye karşı çıktığını, onu kaldırmayı amaç edindiğini, fırsatı yakaladığında da bunu yaptığını göstermiş olsa gerek.

Bu durum, İslamın ideolojik özelliklerinden de kaynaklanıyor.

Nasıl?

Önce, bütün dinlerde olduğu gibi burada da, dogmalar, değişmez inançlara bağlılık esastır. Mümin için gerçek, yaşamda ve gerçeklikte olduğu gibi değil, Kitap'ta yazıldığı gibidir. Tutarlı ve dini bütün bir Müslüman için gerçek bilgi kaynağı ve yol gösterici, başta akıl ve bilim değil, Allah ve Kuran'dır. Özgür aklın reddi ve dogmaya körü körüne inanç, ilkedir. Nitekim, günlük yaşamda örneklerini görüyoruz bunun. Bir dergi muhabiri, kız öğrencilere soruyor: "Şeriata inanıyor musunuz? – Tabii. İslam dinini kabul ettikten sonra her şeyini kabul edeceksin... Hikmeti olmayan kurallara da inanmak İslamın icabıdır."⁵

Ayrıca İslam, din-siyaset ya da din-dünya işleri ayrımı tanımayan, sosyal, siyasal, kamusal ve özel yaşamın bütün alanlarını düzenleme hakkını kendinde gören "total" (bütüncül) bir din, daha doğrusu bir ideolojidir; doğuşundan başlayarak devletleşip iktidarlaştığı için, alabildiğine politiktir. İslamın, siyasal bir sisteme dönüşmesi halinde "totaliter" olması da, bir bakıma kaçınılmazdır.

Bunun gibi, bireye bakış da hoşgörüsüz ve korkutucudur; korkutmaya, cebir ve şiddete dayalıdır: "Sağır, dilsiz, kör bırakma, karnını ateşle doldurma; ateşle kızdırıp alınları, yanları, sırtları dağlamak; kanlı irinli sular içirmek, erimiş maden gibi sular içirmek, zincire vurmak, katranlı gömlek giydirmek, kaynar sular dökmek, derileri eritmek, demirden gürzler kullanmak..." Bütün bunlar, Uluslararası Af Örgütü'nden alınma işkence raporları değil, Kuran'a göre ahrette verilecek cezalardır. Dine inanmayanlar için de ceza öngörülmüştür: "Ayetlerimize

⁵ *Nokta*, 18 Ocak 1987.

inanmayanları muhakkak ki ateşe atacağız, derileri piştikçe derilerini yenileyeceğiz ki azabın tadını alsınlar” (Nisa suresi, 59). Dünyadaki cezalar da çarpıcıdır: Fesat çıkaranların öldürülmesi, asılmak, çapraz vaziyette elleri ve ayakları kesilmek, kırbaçlanmak, burnu ve kulağı kesilmek, (kadınlar için) dövülmek...

Bunlardan daha önce de söz etmiştik.

Öte yandan “cihad”, “fetih”, “mücahitlik ruhu” gibi telkinler de hoşgörüsüzlüğü besliyor. Bunlardan kasıt, toprak kazanma uğruna savaş ya da elde silah İslamı başkalarına kabul ettirme eylemi değildir; çünkü, nesnel koşulları artık kalmamış gibidir bunların. Afganistan’da olduğu gibi, ülkelerinin bağımsızlığı adına verdikleri haklı kavgayı “cihad” ruhuyla ve dinsel ideolojinin rehberliğinde yürütenler de konu dışındadır; bu, onların sorunudur bir yerde ve onların gelişme düzeyleriyle ilgilidir. Burada kastedilen, “İslam”ı, İslam toplumu sayılan kesim içinde yayma ve benimsetme” eylemidir ki, bunun da hedefi, yalnız inançsızlar ya da azınlık mezhepler (örneğin Aleviler) değil, Müslüman oldukları halde Müslümanlığı yaşamın bütün kesimlerinde uygulamıyor diye görülenlerdir. Yeni türde cihadın ya da İslamcı militanlığın amacı, dinsel dogma ve pratikleri topyekûn uygulamaktır. Öyle olduğu için de, yayın organlarında, sık sık şu telkine rastlıyoruz: İbadet yetmez, Müslümanlığı bütün gerekleriyle yaşamak ve yaşatmak gerekir!

Ancak “İslamı başkalarına da yaşatma” yolundaki baskıların, hiç değilse bugünlük, sadece kaba usullerle yapıldığı da söylenemez. Dinci baskının, öteki sağcı baskılardan farkı vardır ve sayısız psikolojik olanaklar bulunmaktadır elinde. Başörtüsü tartışması sırasında, bireyin giyim özgürlüğünü savunmak adına Ali Bulaç’a mal edilen şu sözler dikkat çekicidir: “İnanan örtünür, inanmayan örtünmez.” Kolayca fark edileceği gibi, burada sözler liberal, ama mesaj oldukça tehlikelidir: Örtünmeyen, Müslüman değildir denmeye getiriliyor. Nitekim, aynı kişi, dinin bütün gereklerini yerine getirmeyenin Müslüman sayılmayacağını, ancak “bugünkü kültürel ve bilinç düzeylerinde (bunlara karşı) cezaî hükümlerin uygulanamayacağını” açıkça söylemektedir.⁶

Abdurrahman Dilipak gibi, Ali Bulaç’ın da İslam *intelligent-*

⁶ Ali Bulaç’a yollamada bulunarak belirten: *Nokta*, 18 Ocak 1987, s. 30. Ayrıca *Yeni Gündem*, 1987, sy. 56, s. 16-17.

sia'sı içinde yer aldığını söylemiş olalım.

Özetle, genelde özü bakımından İslamın, ama özellikle siyasetle ilişkisi bakımından, giderek köktenci-bütüncü İslamcı hareketlerin, ne tasarladıkları toplum biçimi bakımından, ne de bugünkü tutumlarıyla demokrasiden yana olduklarını söylemek mümkün olmasa gerek.

Buradan kalkarak, demokratik arenada yerleri olmadığı sonucuna mı varacağız bunların?

Başta hatırlatmamız gereken bir ya da iki nokta var.

DEMOKRASİDE İSLAMIN YERİ

Türkiye’de, birtakım görüş ve ideolojilerin yalnız partileşmesi değil, savunulması ve propagandası da yasaklanmıştır: İrkçi ideolojinin, “komünizm” anlamında anlaşılabilen “sınıf tahakkümü” amacına yönelik düşüncelerin yanı sıra, laikliğe karşı propaganda da böyledir. Ancak, dinci sağ, laik uygulamanın getirdiği kimi kısıtlamaları, öteden beri din ve vicdan özgürlüğünün çiğnenmesi olarak gösterip, laikliğe karşı propagandayı da bu özgürlüğün bir uzantısı diye görür ve gösterir. Oysa, laikliğe karşı propaganda ya da örgütlenme, düşünce özgürlüğü ile ilgili olup, din ve vicdan özgürlüğünün dışında bir konudur. İslamcı için, asıl önemli olan, bu sonuncu özgürlüğün gerçekleşmesinden çok, laikliğe karşı düşmanlık olduğundan, söz konusu kavram kargaşalığı sürekli yaratılır.

İlk altı çizilmesi gereken nokta budur!

Ne var ki, laikliğe karşı oluş, hatta topyekûn demokrasiye karşı oluş da, bir demokraside düşünce özgürlüğü içindedir ve korunur. Ölçüt olarak Batı demokrasisini alacak olursak, komünist ya da faşist partileşmeye kimi ülkelerde getirilen –ve bugün tavsamış– kısıtlamalar bir yana bırakılırsa, Batı demokrasilerinde, “demokratik/ antidemokratik” ayırım yapılmadan bütün görüşlere söz ve siyasal örgütlenme hakkı tanınmaktadır. Hele düşünce özgürlüğü bakımından, uygulamada kimi farklılıklara karşın, hemen bütün Batı demokrasilerinde kabul edilen genel ve ortak ölçüt şudur: Açıklanması suça kışkırtma niteliği taşımadıkça, “açık ve somut tehlike” yaratmadıkça, içeriği ne olursa olsun, her türlü düşüncenin savunulması ve yayılması serbesttir.

İslamcı düşünce ve akımların özgürlüğü sorunu söz konusu oldukça ne diyeceğiz?

Tekrarlamakta yarar var: Cumhuriyet'in ilk döneminde, laiklik, Batı'daki klasik "din-devlet ayrılığı" ve "dinsel özgürlük" şemasından farklı bir nitelik taşımıştır. Din, özerkleşme hakkından yoksun bırakılmış, devlet denetimi ve hatta yönetimi (Diyanet İşleri Başkanlığı) altında tutulmuştur. Asıl önemlisi, din-devlet ayrılığından çok daha kapsamlı ve köktenci olan bir din-dünya işlevi ayrılığı ilkesi temel alınmıştır. Böylece din, bir inanç ve ibadet işine indirgenmek isteniyor, din ve vicdan özgürlüğü, sadece "bireyselleştirilmiş din"i ve ibadetleri koruyordu. Bunun ötesinde, dinin yalnız siyasal alana değil, her türlü sosyal etkinlik ve ilişkiye müdahalesi de önlenmek istenir. Amaç, yalnız devletin ya da "siyasal"ın değil, aynı zamanda toplumun ve "toplumsal"ın da laikleştirilmesiydi. Laik devlet, toplumun ve bireyin de laikleştirilmesi konusunda bir "militan görev" yükleniyordu. Toplumun büyük çoğunluğunun Müslüman olduğu, İslam dininin de bütüncül (total) bir nitelik taşıdığı hesaba katılırsa, bu tasarının ne denli cüretkârane olduğu da kolayca görülebilir. Nitekim Türkiye'de, 1920'lerden başlayarak, dinsel ideoloji ve kurumlaşma –üstyapı düzeyinde de kalsa– esaslı bir darbe yemiştir.

İşte, dini vicdanlara itmeye ve sosyal alandan kovmaya çalışan bu tasarının bir desteği de, sözü geçen yasaklayıcı ve cezalandırıcı mevzuat olmuştur. Dinin yeniden dünyasallaşmasını ve siyasallaşmasını isteyenler için, bu hukuksal yapılanma demokrasiye aykırıdır; ancak, bireyin ve toplumun din dogmalarının baskısından kurtarılmasını demokrasinin de önkoşullarından biri sayanlar içinse, özgürleştirici niteliktedir. Bugün İslamcılığın hoşgörüsüzlüğünü ortaya koyması karşısında, söz konusu anayasal ve yasal sınırlamaların aslında bireyin özgürlüğünü koruyucu bir işlev gördüğü tezi yeniden güncellik kazanıyor. İslamla ilgili sorunlara her zaman büyük bir anlayışla yaklaşmış olan Şerif Mardin, militan İslamcılığın bir özgürlük sorunu yaratması olasılığından duyduğu tedirginliği dile getirmişti bir tarihte; Mardin, bu yöndeki düşüncesini daha da netleştirmiş görünüyor ve şöyle diyor: "Yanı başımızda İran gibi Şiîliği siyasi odak yapmak isteyen bir devlet var. Türkiye'de Alevilik-Sünnîlik meselesi vardır. Bunun yanı sıra, aktivist militan olarak kendilerini gören kimselerin, laiklik devrimlerini değiştirmek üzere propagandaya girişmelerine göz yumamam. O benim temel felsefemi hoşgörüyü karşılarsa, ben de ona aynı hoşgörüyü göstereceğim ve bir ortak noktada buluşacağız. Ancak Türkiye'deki

İslami cereyanların içinde hoşgörüyü azınlıkta görüyorum.”⁷ Kaygılar, hukuk diliyle şöyle dile getirilebilir: Batı demokrasilerinin klasik standartlarından olan “açık ve somut tehlike” ölçütü, nüfusunun büyük bir bölümü, bütüncül ve siyasal bir dine bağlı olan bir toplumda kolayca uygulanamaz; açık ve somut tehlikenin ne zaman ve nerede başladığı fark edilemez, bir kez fark edildikten sonra da iş işten geçmiş olabilir.

Ne var ki, böylesi bir yaklaşıma, bugün haklı birtakım itirazlar yöneltilebilir. En başta, İslamcılarının düşünce özgürlüğü istemlerine karşı, artık tek partili dönemin susturucularıyla yanıt vermek, hem pratik olarak zordur, hem de özgürlükçü demokrasi kuramı açısından tutarsızdır. Öte yandan, laiklik karşıtı düşünceye konan yasakların, şeriatçı düşüncenin yaygınlaşmasını engelleyemediği görülmektedir. Din sömürüsü açısından da durum böyledir: Söz konusu yasaklar, dini siyasal amaçlar için kötüye kullanan iktidar güçlerine ya da iktidara aday büyük sağcı partilerin temsilcilerine uygulanamamakta, daha çok bunların rakipleri durumundaki küçük sağcı partileri tehdit etmeye yaramaktadır. Dolayısıyla, yasakçı mevzuatın sanıldığı kadar etkili olmadığı, kaldırılmasının da önemli bir eksiklik yaratmayacağı ileri sürülebilir. Bir başka nokta, dinci görüşlere konan yasakların benimsenmesinin, öteki görüşler için de aynı mantığın uygulanmasını kolaylaştıracığı varsayımdır. Son olarak, bir başka sakınca da, laiklik karşıtı düşünceyi hedef alan yasakların, laikliğe bağlı toplum güçlerine, “nasıl olsa bu işe devlet bakıyor” yollu bir rehabet duygusu aşılabilir olması olasıdır.

İslamcı antilaik düşünceye açıklama özgürlüğünün tarınması, siyasal örgütlenme hakkının ise tanınmaması, eksik de olsa, demokrasi, eşitlik ve özgürlük yolunda belli bir ileri adım olur. Ancak, böylesi bir modelin tutarsızlığı da ortadadır: Düşünceyi açıklama özgürlüğünü tanımak, bunun doğal uzantılarından olan siyasal örgütlenme hakkını reddetmek. Ayrıca, bu ayrımın pratikte uygulanabilmesi de zordur; yapaylıklara ve keyfiliklere yol açabilir bu deneme. Örneğin, İslamcı militan, tek başına ya da grup içinde (basın, vb.) laikliğe karşı görüşlerini yayabilecek, ama aynı işi bir parti çatısı altında yapamayacaktır. Zorlama ayrımının götüreceği sonuçlardan biri budur.

⁷ Bkz. “Dört Bilim Adamının İrtica Konusundaki Görüşleri”, *Milliyet*, 7.12.1986.

Öyle olunca, mutlak çoğulculuk ilkesi, hem kendi içinde tutarlıdır, hem de Batı demokrasisi bağlamındaki "ideal"e uygun olanıdır. Siyasal-felsefi özellikleri ne olursa olsun, serbest yarışma kurallarını bozmadıkları sürece, bütün görüş ve akımların özgürce açıklanabilmesi ve partileşebilmesi, çoğulcu-özgürlükçü sistemin özü ya da amacıdır. Tutarlılık, İslamcı akımlar ya da başkaları söz konusu olduğunda da bu ilkedен caymamayı gerektirir; aksi halde, genel ilkeyi savunabilmek de zorlaşır. İslamcı akımlara, demokrasiye karşı oldukları gerekçesiyle özgürlük tanınmaması görüşü benimsenirse, sosyalizmin ihtilalci ve anti-demokratik olduğunu ileri süren başkaları da, sosyalizme özgürlük istemlerine aynı mantıkla karşı çıkabilirler. Son olarak, siyasal örgütlenme yasağının kaldırılmasının, İslamcılığın gerçek gücünün görülmesine ve onunla karşı cepheden ve açıkça mücadele edilmesine olanak sağlayacağı da ileri sürülebilir, ileri sürülmektedir de. Örneğin bir yazar şöyle demektedir: "Müslümanlığın çok partili rejimde siyasetten nasibi ne kadarsa, açık rejimde demokrasinin kefesinde tartılmalıdır. Bu ülkenin halkı Suudî Arabistan ya da İran'daki gibi bir rejim istiyorsa, seçim sandığından ortaya çıkmalıdır."⁸

Ne var ki, bu düşüncenin yol açtığı kimi kaygılar ve sorunlar da vardır.

Önce, Batı toplumlarında mutlak çoğulculuk, çok uzun yılların birikimi sonucunda ortaya çıkabilmiş bir olgudur; oralarda bugün varılmış nokta, tarihsel olarak belirlenmiş dengelerin ve nesnel olguların bileşkesidir aslında. Özellikle, demokrasinin maddi ve sosyo-kültürel temellerinin sağlamlaşmasından, kimi akımların "tehditkâr" olmaktan çıkmalarından ve belki de bir anlamda "evcilleşmeleri"nden sonradır ki, bugünkü anlayış yaygınlaşabilmiştir. Başlarda, halk kitlelerine oy hakkı bile tanımayan burjuva demokrasilerinin, bugün genel olarak halk yığınlarının da onayını içeren bir *consensus* temelinde özgürlükçü-çoğulcu yapı kazanabilmiş olması, burada tekrarı gerektirmeyen tarihsel etkenlerin bir sonucudur. Acaba, Türkiye'de demokrasi, bu nesnel ve olgusal temele kavuşmuş mudur?

⁸ Uğur Mumcu, "163. Madde Kaldırılmalıdır", *Cumhuriyet*, 12 Aralık 1986. Ancak, başka olasılıkların altını çizerek, konuya duraksamalı eğilen önemli bir yazı için bkz. Münci Kapani, "163 Kaldırılmalı mı?" *Cumhuriyet*, 18 Ocak 1990.

Göz ardı edilemeyecek bir sorudur bu!

Bir başka saptama, doğrudan doğruya İslamın özelliği ile ilgilidir. Bilindiği gibi, hemen her konuda kural –yani dogma– koymuş olan İslam, Hristiyanlığa oranla çok daha bütüncül ve siyasaldır. Ayrıca, Müslüman çoğunluklu ülkelerde İslamcı akımlar ve rejimler, çoğulcu-özgürlükçü istemle uzlaşabildiklerini ya da yeni tipte bir demokrasi yaratabileceklerini kanıtlamamışlar, bunun tam tersini gösteren örnekler vermişlerdir. Bu noktada, İslamla otoritarizm arasında kimi karşılıklı etkileşme ve bağlaşımların varlığı pekâlâ ileri sürülebilir: Öyle ki, ya dincilik otoritarizmi büyük çapta beslemekte hatta belki de yaratmakta (Iran) ve ona destek olmakta (Fas); ya da siyasal otoritarizm –daha doğrusu militarizm– dinciliği beslemekte, ondan medet ummaktadır (Türkiye-Pakistan). Gerçi, çoğulcu-özgürlükçü demokrasinin zorlukları arasında, din etkeninin rolüne ya da genel olarak ideolojik ve kültürel engellere en ön safta yer vermek doğru olmayabilir; ancak, maddi etkenlerin son bir çözümlemedeki belirleyiciliği, manevi etkenlerin rolünün savsaklanması anlamına da gelmez, işte, bu bağlamda, Müslüman çoğunluklu ülkeler arasında, her şeye karşın en istikrarlı demokrasi örneğini, militan bir laiklik deneyi yaşamış olan Türkiye'nin vermiş olması, hiç de rastlantı sayılmasa gerek.

İşte bu nedenlerle, ezici çoğunluğu Müslüman olan, üstelik demokrasinin önkoşullarının (toprak reformu, sanayileşme, bağımsızlık, eğitim, vb.) henüz tam olarak gerçekleşmediği toplumlarda, İslama siyasallaşma özgürlüğü tanınıp tanınmaması tartışması, farklı bir tarihe ve farklı bir dinsel demografiye sahip Batı ülkelerinin uzun bir süreçten geçtikten sonra bugüne ulaştıkları çözümler esas alınarak yürütülemez. Gerçi, ülkenin gündemindeki büyük sorunların çözümü için, olumlu İslamî değer ve inançlardan yararlanabileceği de ileri sürülebilir. Ancak, denetim ve denge tanımayan bu bileşimin, yani siyasallaşan ya da yeniden siyasallaşmasına izin verilen İslam ile kitlelerin buluşmasının, bu sorunları çözmek şöyle dursun, daha da büyük sorunlara ve gerilimlere yol açtığı da görülmektedir. Dolayısıyla, böyle bir beklentinin, istemeyerek de olsa, sonucu bakımından, “Türk-İslam sentezi” türünden bir otoritarizme hizmet etmesi olasılığı vardır.

Bütün bunlara eklenecek başka sorular da vardır: İlerici düşünce ve siyasetler baskı altındayken, dinciler de genel özgür-

lük ve demokrasi mücadelesi vermezken, İslamın siyasallaşmasına olanak tanınmasından yana çıkmak ne ölçüde isabetlidir? İlkelilik ve tutarlılık adına alınacak böyle bir tavır, ne dereceye kadar ilerici düşünce ve siyasetlerin özgürlük hakkının da tanınmasına hizmet eder? Siyasal demokrasi ve özgürlüklerden yararlanma hakkı, nasıl bir zamanlar İtalya'da (1948) faşist partileşmeyi dışlayan bir temele oturtulmuşsa, Türkiye'de de faşistleri ve şeriatçıları ve yalnızca bunları dışlayan bir yeni *consensus* temeline dayandırılmaz mı?

Ancak, İslamcılığın Türkiye'de demokrasi içindeki yerinin ne olacağı sorusuna aranacak yanıtlar ne olursa olsun, sorunun gerçek yanıtı, daha çok karşılıklı ve çok yönlü güç ilişkilerinin, uygulamada alacağı somut biçimlerden doğacağa benzer; son sözü, maddi olgular söyleyecektir herhalde. Bu konuda devreye girecek etkenleri sayıp dökkebilmek ise, eğer olanaksız değilse, en azından çok zordur. Öyle de olsa, bugünden, sadece iç etkenler planında, iki temel gerçeğe parmak basılabilir.

Birinci gerçek, dinci ideolojinin, İslamcılığın ve dinsel gericiliğin (irtica) yayılışı ve yükselişidir. Kuşkusuz din ile dinsel gericilik bir ve aynı şeyler değildir. Ancak, ikisi arasında bir "Çin Seddi" de yoktur; birincisinden ikincisine kolaylıkla geçilebilir; dinciliğin yaygınlaşması dinsel gericiliğin de kaynaklarından biridir. Bu açıdan, dinci dünya görüşünün genişlemesi, en az dinsel gericilik konusu kadar üzerinde durulması gereken bir noktadır. Türkiye'nin bugünkü tablosuna bakıldığında, gördüğümüz şudur: Tarikatlar, siyasallaşan camiler, gösteri biçimindeki ibadet ya da din törenleri (tantanalı hac seferleri, toplu namazlar, siyasal namazlar, parti liderlerinin cuma namazı gösterileri, resmi dairelere mescit kampanyası, resmi binalarda ezan, resmi cami haftaları, vb.); basın ve yayın organları (son yıllarda dinsel yayınlar % 226 artmış bulunuyor); din istismarcısı siyasal partiler; sayıları artan İmam-Hatip okulları (376 İmam-Hatip lisesi ve 260 bin dolayında öğrenci), Kuran kursları; iktisadi temeller (vakıflar, İslam bankacılığı, vb.) ve dış kaynaklar (İran, Suudi Arabistan, vb.), bütün bunlar, söz konusu ideoloji bakımından, böylesi bir tırmanışı serlemektedir gözler önüne.

Daha önemlisi, dincilik, kendi dinamiklerini geliştirmiş, kendi bağımsız güçlerini oluşturmuş, özerkleşmiş, kendi gücüyle gelişebilen bir canlı organizma olarak sosyal yaşama yeniden etkili bir biçimde girmiştir. Bu açıdan, dincilik ve dinsel gericili-

ğin yalnızca ya da esas olarak devletten kaynaklandığı ya da devlet desteği ile ayakta durduğu yolundaki görüşlere katılabilmek zordur. Bu nedenle, devlet (siyasal iktidar) desteği çekildiğinde, bunların kendiliklerinden gerileyebileceği de sanılmamalıdır; o nokta aşılmıştır artık. Söz konusu güçlerin toplumdaki kökleri derinlerdedir.

Son olarak, “devlet mağduru” sanılan İslamcılığın, bugün artık devlet katında önemli bir güç oluşturduğunu görme zamanı gelmiştir. Bu noktada, asker ve sivil iktidarlar arasında bir fark bulmak da kolay değildir: Zorunlu derslerle din propagandasının bir devlet görevi haline getirilmesi, ayet ve hadislerle halka sesleniş, vali ve kaymakamlara da aynı şeyi yapmalarını öğütme, Diyanet İşleri’nden “fetva” istenmesi, İslam Konferanslarına devlet başkanı düzeyinde katılma, “Türk-İslam sentezi” telkinleri, Doğu’da devlet eliyle cihad çağrıları yapılması: Bütün bunlar, 12 Eylül askeri iktidarının eylemleri arasındadır. 1980’den sonraki otoriter yapılanma, meydanı dinci ideolojiye bıraktığı gibi, onun yayılması görevini de bizzat açıkça yüklenmiştir. Aslında, bunu dinci çevreler de kabul ediyorlar bugün; kimsenin hakkını yememek inceliğini gösteriyorlar. Böylece, sözde laik çevrelerle İslamcılık arasında, dış görünüşte var olan çatışmanın gerisinde, devlet katında taraflar arasında bir bağlaşıklık kurulmuş gibidir. Bugün din, “Türk-İslam sentezi” görüşüyle, –bir bölümüyle– bir iktidar ideolojisidir artık, yarı iktidardadır; mütevekkil, baş eğen, “aşırı akımlar”dan uzak duran “ideal” insanı yetiştirmek için, devlet ve sermaye güçlerinin hizmetindedir.

İkinci gerçek ise şudur: Dincilik ve dinsel gericilik karşısında çok önemli toplum güçleri de vardır; dinamik sınıf ve tabakalar, başında geliyor bunların. İşçi sınıfı ve sendikaları, laik toplum ve cumhuriyet safındadırlar. Sanayi ve büyük ticaret burjuvazisi, dinden yararlanma eğilimlerine karşın, varlığını bu sisteme borçludur. Bu çevreler “Türkiye’yi Batı demokrasisinden ayıracak bir (gerici) hareketin önüne geçilmesi” gereğinde birleşmektedirler. Türkiye, herhangi bir İslam ülkesinde ya da hatta bir Üçüncü Dünya ülkesinde zor rastlanır nicelik ve nitelikte, laik, din dogmalarından arınmış bir aydın ve gençlik kitlesine sahiptir. Büyük kentlerin kamuoyu, özellikle kentli kadınlar, dinsel gericilik konusunda alabildiğine duyarlı hale gelmişlerdir. Dinsel gericiliğe karşı kampanya, en tartışmalı ve demagojiye elve-

rişli bir alandan (türban sorunu) başlatıldığı halde, ortalama kamuoyunda destek görmüş gibidir. Kadınlar gibi, laik cumhuriyetin büyük yararlarını gören Aleviler de, TRT, devlet okulları, Diyanet İşleri gibi devlet kademelerinden yayılan egemen Sünni-mezhep baskısından tedirgin olmalıdırlar. Basın, “irtica” konusunda birleşik ve etkin bir tutum göstermiştir.

Asıl önemlisi, altmış milyonluk toplumumuzda İslamcılık, tarikatlara da hesaba katarsak, geniş kitleleri saramamıştır hâlâ; bu yönde bir değişme başlamış olmakla beraber, Müslüman kitleler (sessiz çoğunluk), din-dünya işleri ayrımını benimsemiş, ona bağlı görünüyorlar bugün de. Bu bağlamda, Cumhuriyet’in ilk dönem laikliğinin cüretkâr tasarısının maya tuttuğunu düşünme olanağını veren örnekler vardır: Dinci partilerin oy oranları sınırlı kalmaktadır; laikliğe bağlı soldaki partiler azımsanamayacak ve istikrarlı bir oy tabanına sahiptirler. Sağdaki büyük partiler, din istirmarcılığı yapmalarına karşın, esasta laik düzenden başkasına yatkın görünmüyorlar; ve, kendi içlerinde, önemli laik karşı-dengelere sahip bulunuyorlar. İslamcı hareketin bir kanadının siyasal partilerden umut kesip, cami mimberini kullanmaya başlaması biraz da bundan dolayıdır. İddia, partisel yaşamın gereklerinin, İslamcı hareketi “ehlileştirdiği” ve özüne yabancılaştırdığıdır. Ne var ki, cami mimberinin etkinliği konusunda da kuşku yaratıcı “itiraflar” vardır. Cemalettin Kaplan (Hoca) şöyle diyor: “50-60 senedir hep yuvarlak kelimeler kullandık. Zannettik ki cemaat bizim dilimizin altındaki manayı, ne demek istediğimizi, İslamın devletinden, İslamın, siyasetinden bahsettiğimizi anlıyor. Fakat baktık, gördük ki, hiç anlamamış, ne İslamın devletini anlamışlar ne de İslamın siyasetini...” Burada, “anlamamak”tan çok “anlamamazlıktan gelme” tavrı söz konusu olabilir!

Son olarak, devlet örgütü içinde, özellikle Milli Eğitim kadrosunda, laik cumhuriyet düşüncesi kırk yıllık yıkıma karşın, önemli mevzilere sahiptir. Türk hukuk sistemi de, zorunlu din dersleri ya da Fak-Fuk-Fon gibi istisnalar dışında, laik niteliğini korumaktadır; yargı gücü ve üyeleri, laik hukuk reformunu korumaya çalışmaktadır.

Laikliği güçlü kılan tarihsel etkenler de vardır. 1920’lerde Türkiye halkı, kimliğini, 1980’lerin İran’ından ya da Afganistan’ından farklı olarak, bir din savaşı ya da cihadla değil, “milli irade”, “milli hâkimiyet”, “milli bağımsızlık” gibi laik ve dün-

yasal kavramlarla yürüttüğü bir anti-empyrist (ulusal) savaşla idrak etti. Dolayısıyla, varlık nedenini İslama borçlu olan Pakistan'dan ya da İslamın kitleler ve seçkinler katında başlıca meşruluk kaynağı ya da kimlik belgesi oluşturduğu kimi Magrip ülkelerinden farklı olarak, Türkiye devletinin ve siyasal birliğinin temelinde din ögesi yoktur, olmamıştır.

Kurtuluştan sonraki laikleşme hareketleri de, Batı'ya yaranmak için değil, iç dinamik ve güçlerle ve hatta kısmen Batı'ya karşın gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda laiklik, içsel, ulusal bir olgudur Türkiye'de. Dönemin topyekûn siyasal ve sosyal değişimleri açısından da, dışından bakıldığında "tepeden inme" bir biçimde gerçekleştirildiği izlenimi veren bu reformların, hem uzun bir tarihsel birikime dayandığı, hem de 1920'li yılların özel kuralları içinde "aşağıdan yukarı" bir hareketlenme temelinde yükseldikleri görülebilir. Cumhuriyet'in ilk dönem laikliği, dini vicdanlara itip birey ve toplum üzerindeki din baskısını hafiflettiği için, demokratikleşmenin önkoşullarından birinin oluşumuna da hizmet etmiştir. Böylece, bugün dinci ideolojinin yayılmasına ve yeni temeller edinmeye başlamasına karşın, bunca yıllık laik uygulamanın rahatlatığı dindar ya da dine inanmayan insan da vardır. Ayrıca kitleler, örneğin Şahlık dönemi İran'ı ya da bir başka otoriter İslam ülkesinden farklı olarak, 40 yılı aşkın süreden beri, dilek ve özlemlerini, yakınma ve hoşnutsuzluklarını –seçimler, partiler, basın gibi– din-ötesi yollardan bizzat ya da dolaylı olarak dile getirebilme ve duyurabilme olanağına da sahiptirler.

İslamın "meşrulaştırıcı" herhangi bir işlevi olmamıştır Türkiye'de!

Bu gerçekler karşısında son olarak söylenecek nedir? Elbette laik-antilaik çatışması, toplumun temel çelişkileri arasında yer almaz. Ancak, böyle bir çatışma vardır ülkemizde ve bu olgu, demokrasi sorunuyla birlikte, demokrasi-antidemokrasi saflarındaki dizilişleri de yakından ilgilendiriyor. "Devlet baskısının kurbanı ve mağduru" sanılan İslamcılık, hiç de "mazlumlar" safında değildir. İslamcılık, bugün devlet katında önemli bir güç olduğu gibi, devletin olanaklarından da yararlanarak, topluma ve bireye baskı uygulamaktadır. Bu nedenle de onu, "sivil toplum ve demokrasi güçleri" safında görebilmek zordur. Özgürlük ve demokrasi konusunda İslamcılığın kamburu, "sadece kendisi için özgürlük istemesi, genel özgürlük ve demokrasi

mücadelesine yan çizmesi" değildir; onun en "masum" ve "afedilebilir" yan ıdır bu. Özgürleşme ve demokratikleşme, sadece, "herkesin herkes için özgürlük istemesi"yle gerçekleşmez; bazılarının salt kendileri için özgürlük istemelerinin sağlayacağı birikimin ivmesiyle de gelişebilir bunlar. Oysa İslamcılık, başkalarının özgürlüklerine ve demokrasiye karşı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu açıdan, İslamcılığın, gerek devlet gerekse toplum katındaki bütün güçlerine ve belirtilerine karşı ideolojik ve politik mücadele verilmesi, somut gerçeklerin dayattığı bir ihtiyaçtır.

İlk saptanması gereken nokta da budur.

Laik devrimi korumak, onun kaybedilmiş mevzilerini yeniden ele geçirip daha da derinleştirmek, Aydınlanma, giderek çağdaşlığın kavgasını veren bir toplumda, belki her zamankinden fazla bir önem kazanmış bulunuyor bugün.

Şimdi, bu konuya eğilmenin sırasıdır.

LAİK DEVRİMİ TAMAMLAMAK

Cumhuriyet, demokrasi ve laiklik: Türkiye’de Aydınlanma’nın üç büyük fethidir bunlar. Cumhuriyetimiz, laik reformlarla doğmuş ve yürümüştür, onlarla eşdeştir; demokrasi ise, laik bir zeminde yapılan mücadelenin adıdır. Demokrasi cumhuriyetin tamamlayıcısı ise, laiklik de demokrasinin tamamlayıcısıdır. Ne var ki, düşmanları vardır toplumumuzda bunların; şeriatçılar da onlar arasındadır. Cumhuriyeti ve demokrasiyi koruyup sürdürmenin yanı sıra, onlara verilecek en can alıcı yanıt, laik düzeni de koruyup sürdürmektir.

Nasıl?

Her şeyden önce neresindeyiz laikliğin?

LAİKLİĞİN NERESİNDEYİZ?

Tekrarlanması yarar vardır: Kişinin Tanrı ve din konusundaki inançları, iç dünyasının en dokunulmaz köşelerindedir; kişi, Tanrı ve dinler konusunda dilediği seçimi yapabilir, inancından ötürü kınanamaz, suçlanamaz, dinsel inanç ve kanılarını açıklamaya zorlanamaz. Bunlar, mutlak olarak korunan değerlerdir. Din ve inanç (vicdan) özgürlüğü dediğimiz bu özgürlüğün uzantısı olan ibadetler, dinsel ayin ve törenler ise, bütün çağdaş hukuk sistemlerinde, kamu düzeni ile ilgili kimi kısıtlamalar dışında serbesttir. Öte yandan, bu özgürlük, hiçbir tanrısal ya da dinsel inanca sahip olmama, bundan dolayı kınanmama ve ayrıma tâbi tutulmama ya da inancı olsa bile ibadete ve dinsel törenlere zorlanmama gibi, mutlak hak ve dokunulmazlıkları da içine alır; çünkü, bu konulardaki inançsızlık da bir inanç ve kanaattir. Böylece, din ve inanç özgürlükleri sadece inananların değil, inanan-inanmayan ya da inandığı halde dinsel buyrukları yerine getirmeyen herkesin özgürlüğüdür. Bu özgürlük, kişilerin dini öğrenme, öğretme ve yayma haklarını da içine alır. Devlet, kişinin Tanrı ve din konularındaki seçimine karışmamalı, yani taraf tutmamalı; kendi iktidarına dayanıp, belli bir inancı ya da inançsızlığı aşılama çalışmamalı-

dir. Onun görevi, din ve inanç özgürlüğünü güvenceye bağlamaktır.

Laiklik budur; bu çerçevede, gerekli olduğu kadar çağdaştır da.

Bizde, öteden beri, "laiklik dinsizlik demek değildir" diye ortada dolaşan iddia, devletin din ve inanç dünyasına karışmasına karşı çıkma perdesi altında, onun, bu alana, –adını koyalım– İslam adına, dahası onun bir mezhebi, Sünnilik adına el atmasını savunmaktadır aslında; yani düpedüz laikliğe düşman bir düşüncenin ürünüdür. Kavramla oynamanın anlamı yok: Laiklikte devlet, dinin ne düşmanı ne de dostudur; kurum olarak dinin dışında, uzağındadır.

Cumhuriyetle gelen budur bize. Gerçi, belli tarihsel koşullar ve egemen dinin özellikleri, din ve ibadet hizmetlerinin devletçe üstlenilmesini zorunlu kılmış olabilir. Nitekim, öyle olduğu içindir ki, 1924 sonrası Türkiye, gerçekçi davranarak, ancak dinler ve mezhepler, inananlar ve inanmayanlar arasında asla taraf tutmadan, din ve ibadet işlerini de, sadece "teknik bir kamu hizmeti" olarak devletin etkinlikleri arasına katmıştır.

Şunu da hatırlatmak yararsız değildir: Laik devlet ilkesi, din ve vicdan özgürlüğünün tamamlayıcısı, hatta vazgeçilmez koşulu olarak gelirken, topluma, çağın doğrultusunda yürümenin kapılarını da –ardına değin– açmak için geliyordu. Şeriatın getireceği hiçbir şey yoktu artık. Gerçekten şeriat, bireyin yaşamının her yönünü sınıksız kurallara bağladığı gibi, özellikle kadın hakları konusunda, erkeğinkilere oranla eşitsiz bir yapı kurmuştu. Böylesi bir sistemin, bir Ortaçağ toplumuna verdiği ne olursa olsun, çağdaş bir toplumun gerekliliklerine ters düştüğü de açıktı. Öyle olunca, Cumhuriyetin temellerini yükseltirken, yani uluslaşma yolunda yeni bir adım atar, bağımsız ve demokratik bir devlet ve toplum yapısına doğru gidilirken, bir "ümme" ideolojisi olan İslamın eli, pek doğaldır ki bireyin yakasından çekilecek; devletin ve toplumun örgütlenişinde ve etkinliklerinde aklın ve bilimin öncülüğü kabul edilecek, kafalar ve vicdanlar özgürlüğe kavuşturulacaktı. Devletin biçiminden, medenî hukuk ilişkilerine varıncaya değin dinden arındırıp dünya-sallaştırmanın anlamı budur.

Laiklik, bütün bir Aydınlanma tarihimizin mirasına dayanır ve Cumhuriyeti kuranların onurudur.

Öyle de, ne kalmıştır bu ilkedен bugün? Neresindeyiz laikliğin?

Toplumumuzun yaşamsal sorularıdır bunlar, yanıtları da yaşamsal.¹

Metin Toker, *Milliyet* gazetesinde, 12-14 Ağustos 1984 tarihlerinde yayınladığı yazılarında, "Laikliğin neresindeyiz?" diye soruyordu. Tan Oral'ın 3 Ekim 1984 tarihli *Cumhuriyet*'te çizdiği bir karikatür ise, pek anlamlı bir yanıt veriyordu bu soruya; Karikatürde, bir adam, "Elhamdülillah laikiz!" diyordu. Ünlü karikatürcünün çok güzel dile getirdiği gibi, bugün, içi boşaltılmış bir laiklik anlayışı hüküm sürmektedir Türkiye'de; tıpkı içi boşaltılmış bir demokrasi, hatta içi boşaltılmış bir Cumhuriyet anlayışının hüküm sürmesi gibi. Bu çözülme, bu geriye dönüş, 1950'lerde başlamıştır aslında; 1970'lerle hızlanmış ve 1980'lerle, yani 12 Eylül faşist darbesinden sonra doruğuna çıkmıştır.

Olan-bitene, geçmişle de kıyaslayarak şöyle bir göz atmak çok şey anlatır.

Laik bir ülkede din, her şeyden önce bir "inanç ve vicdan özgürlüğü" sorunudur. 1950 öncesi laik Türkiye'sinin insanlara sağladığı başta buydu; bunun ne demek olduğunu, herkesten önce bir Aleviye sorunuz! Günümüz Türkiye'sinde, çoğunluk dinine ve mezhebine -adını koyalım Sünnî mezhebe!- bağlı olanlar, bu hak ve özgürlüklerini, başka hiçbir kesime ve özgürlüğe nasip olmayan bir serbestlikle ve hatta aşırılık içinde kullanmaktadırlar. Devletin eğitim, TRT ve Diyanet İşleri Başkanlığı gibi kurumları başta olmak üzere, belli bir dinin ve mezhebin yayıcısı ve propagandacısı durumuna gelmiş olması da, gerçekliğin bir başka yüzüdür.

Buradan kalkarak rahatlıkla söyleyebiliriz ki, bugün Türkiye'de, din ve inanç özgürlüğü konusunda, bir özgürlük ve insan hakları sorunu varsa, "inanmaya ve ibadete zorlanma" biçiminde kendini göstermektedir bu; ve söz konusu baskılar da, yalnız kişilerden değil, devletten ve onun görevlilerinden de gelmektedir.² Bir valinin yurttaşları cami yapmaya zorlaması, bir belediye başkanının personel için zorunlu din kursları koyması, namaz kılmayanların yurtlara alınmaması, bakanlıklarda toplu

¹ Bu konuda özellikle bkz. Mehmet Bedri Gültekin, *Laikliğin Neresindeyiz?*, Ankara, 1987, s.247 vd. Ayrıca Cahit Tanyol, *Laiklik ve İrtica*, İstanbul 1989; Paul Dumont, "Le poid de l'İslam en Turquie", *İslam et l'Etat dans le monde d'aujourd'hui*, Paris 1982.

² Bülent Tanör, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, 3. bası, İstanbul 1994, s.58. Örnekler için aynı eser, s. 47-49.

namaz gösterileri, oruç tutmayan öğrencinin yönetici öğretmenlerce dövülmesi, ramazanda içki içen yurttaşların jandarma komutanınca önce dövülüp sonra da boyunlarına şişe bağlanarak kasabada dolaştırılması, ramazanda sigara içen öğrencinin okuldan uzaklaştırılması, yurtlarda ve resmî dairelerde oruç terörü, yemek yiyenlerin dövülmesi dahası öldürülmesi, vb. gazetelere değin geçmiş olaylardır. Kimi yerel yöneticiler de, bu baskıyı fütursuzca uygulamaktadır: Oruç tutmayanlara para cezası kesen, kahvehaneleri kapatan, her perşembe hoparlörlerle Kuran ve ilahi okutup halka topluca dua ettiren, namaz saatinde radyo, teyp çalınmasını ve kahvehanelerden video-TV seyredilmesini yasaklayan belediyeler, muhtarlar ve ihtiyar heyetleri vardır.

Nedir anlamı bunların?

Konu, laiklik ilkesinin çiğnenmesiyle ilgili olduğu kadar, inanç (inanma/inanmama) özgürlüğünün ihlaliyle de yakından ilişkilidir. Dinsel özgürlüklerin korunmasıyla ilgili hukuksal ve cezaî yaptırımlardaki değişmeler de bunu doğrulamaktadır. Gerçekten, TCK'da (m. 175) yapılan değişikliklerle, dinsel inanç ve ibadetleri hakaret ve saldırılara karşı koruyan hükümlerden "tahkir maksadı" ögesinin çıkartılması ve hakaret kasdı olmaksızın sözlü kınamaların bile suç sayılıp ceza konusu yapılması gibi yenilikler ilginçtir; çünkü, bu durumda korunan, artık inanç ve ibadet özgürlükleri değil, dinseliliğin ve tanrısallığın kendisidir. Bu açıdan, TCK 175'in yeni biçimi 1957'de S. H. Ürgüplü'nün önerdiği, TBMM Adalet Komisyonu'nun geliştirdiği, ancak genel kuruldaki tepkiler üzerine yeniden komisyona gönderilerek o zamandan beri "uykuya yatırılmış" bulunan kanun değişikliği önerisinin tam otuz yıl sonra cezalandırılmış biçiminden başkası değildir. Böylece dinler, laikliğe aykırı ve düşünce özgürlüğünü zedeleyecek biçimde cezaî koruma altına alınmış olmaktadır; oysa laik devletin görevi, bunları değil, dinsel hak ve özgürlükleri korumaktır.

Bir vakitler resmî kişilerin, "Biz her ne şekil ve suretle olursa olsun, memleket dahilinde dini neşriyat yapılarak dini bir atmosfer yaratılmasına taraftar değiliz" biçiminde tavrı koydukları günler gerilerde kalmıştır. Din düşmanlığının değil, aslında çağdaş bir devlet ilkesi hakkındaki titizliğin ürünü olan bu tavrın tersine, cerre çıkmış vaiz ağzıyla konuşan devletbaşkanı ve cumhurbaşkanının sahneye çıktığı yıllar olmuştur 80'li yıllar; umre ziyareti yapmış devletbaşkanı, hacı başkan, giderleri üste-

lik Suudi Arabistan'ca ödenmiş hacı valiler ve başka bürokratların dönemi...

Tekke ve zaviyeler, Cumhuriyet'in kuruluşunun hemen arkasından, Ortaçağ kurumları oldukları ve modern bir devlette yerleri olamayacağı gerekçesiyle, bir kanunla kapatılmışlardı (1925). Gerçi bunlar bütünüyle ortadan kalkmadılar; yeraltına çekilip etkinliklerini sürdürdüler. Ancak Cumhuriyet yönetiminin kararlı tutumu, bu çalışmaları önemli ölçüde etkisiz hale getirdi; ve bu, tekke bağınazlığından uzak, özgür, laik düşünceli yurttaşların yetişmesinde etken oldu. Bu kanun, üstelik bir "devrim kanunu" olarak bugün de yürürlüktedir. Ancak öte yandan, kimi tarikat şeyhleri, binlerce tarikat mensubunun katıldığı törenlerle tekkelere gömülürler. Hatta yakın yıllarda, bir başbakanın "validei mükerreme"lerinin, bağlı olduğu tarikat şeyhinin yanına gömülmesi için, hükümet özel karar almıştır. Başta Nakşibendilik olmak üzere, tarikat muhabbeti ve propagandasını gösteren başka yığınla olay zikredilebilir. Denecek odur ki, yarım yüzyıl önce yasaklanan ve etkinlikleri sıkı sıkıya izlenen bu Ortaçağ kurumları, bugün rahatça at oynatabilmekte ve devletin üst kademelelerinde de dal budak sarmış durumdadır.

Daha da ileri gidilmiştir: 1980'lerden bu yana, düpedüz faşizmin başını çektiği, faşizm ve dincilik karması gerici bir görüş, "Türk-İslam sentezi", bir devlet ve iktidar ideolojisi haline getirilmiştir. Aslında "devletin temel düzenini din esaslarına dayandırma"yı amaç edindiği için laikliğe, giderek Cumhuriyeti kuranların "çağdaşlaşma" programına ters düşen bu görüş belirlemektedir devletin ve iktidarın ana politikasını.³

Laikliğe saygısı olabilir mi böylesi bir politikanın emrinde olanların?

Nitekim, bu ideolojiyle yoğrulmuş olanların, içerde olduğu gibi devletin dış ilişkilerinde de, laiklik ilkesi umurlarında değildir. Oysa, Cumhuriyeti kuranların en titiz oldukları konulardan biri de buydu.

Tekrarlamış olalım: Laik bir ülkede din, başta bir inanç ve vicdan özgürlüğü sorunudur; yaşamın öteki alanlarından bü-

³ Bu konuda özellikle bkz. Gencay Şaylan, "Otoriter Eğilimli Sağ İdeolojinin En Gelişmiş Formu: Türk-İslâm Sentezi", "1980-1990 Arasında Türkiye" konusunda Strasbourg Kolloguna sunulan tebliğ. Daha da ayrıntılı bir inceleme için, Vecihi Timuroğlu, *Türk-İslam Sentezi*, Başak Yay., Ankara 1991.

yük ölçüde elini çekmiştir din, çekmesi de gerekmektedir; Cumhuriyeti kuranlar bunu gerçekleştirmişlerdi de. Anayasa Mahkemesi, 1972 yılında Milli Nizam Partisi'ni kapatırken, böylesi bir anlayıştan hareket ederek, şöyle diyordu: "Din bir vicdan, inanç ve kanaat konusu, Tanrı ile insan arasında manevî bir ilişki olmaktan çıkarılarak, Anayasa ile çizilmiş olan sınırlarından taşırılmakta; siyaset, idare, iktisat, öğretim, bilim ve teknoloji alanlarında, toplumsal ve özel ilişkilerde, sözün kısası bütün dünya işlerinde uyulacak tek kaynak, dayanak ve düzen olarak gösterilmek istenmektedir."⁴

1980'den beri bu, apaçık böyledir ve iktidardan, hiçbir hukuk engeliyle de karşılaşmamaktadır.

Şeriatçı gericiliğin devlette ortakları vardır.⁵

Buraya değin anlattıklarımız, laiklik ilkesine, Türkiye'de ne ölçüde uyulduğunu ya da uyulmadığını göstermeye yeter. Ancak, ona vurulan asıl darbe, eğitim alanında olmuştur ki, konunun o yanını görmeden fecaati, giderek Türkiye'nin önündeki tehlikeyi fark etmeye olanak yoktur.

Nedir eğitimdeki gerçekliklerin öğrettikleri?

EĞİTİMDE OLANLARIN ÖĞRETTİKLERİ

Cumhuriyet'i kuranların en büyük eserlerinden biri "laik devlet"se, onun en önemli uygulamalarından biri de "laik eğitim"di; yani okulların kapısını şu ya da bu dinin metafiziğine kapamak, oralarda aklın ve bilimsel gerçeklerin eğitimini yapmaktı. İki yüzyıla yaklaşan Aydınlanma hareketimizin en büyük fetihlerinden biriydi bu. İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde geçilen çok partili yaşamda, sermaye iktidarlarının gericiliğe verdikleri en korkunç ödünler ise, bu konuda olmuştur; 12 Eylül rejimiyle, bu ödünler bir ihanete dönüşmüştür.

Nasıl?

Konuyu başlardan alalım.⁶ Cumhuriyet eğitiminde ilk büyük adım olarak, öğretimde birliği sağlamak amacıyla, 1924'te Tevhidi Tedrisat Kanunu (Öğretim Birliği Yasası) çıkarılır; Halifelikle be-

⁴ *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, 1972, sy. 9, s. 10-11.

⁵ Bir dergi, iktidar mensuplarından kim hangi tarikattandır, ad vererek dökümünü yapmıştır ve yüz kızartıcı rakamlar koymuştur ortaya. Bunlar için bkz. *Yüzyıl*, 1990, sy. 13, s. 12-15.

⁶ Bu konuda özetle bkz. Server Tanilli, *Nasıl Bir Eğitim istiyoruz?*, İstanbul, 1988.

raber Evkaf Vekâleti kaldırılırken, medreseler de eğitim yaşamından uzaklaştırılır. Dinsel eğitimin yerine laik eğitim geçmektedir. Gelişmeler, birbirini izler bu doğrultuda: “Yüksek diyanet uzmanları” yetiştirecek olan İlahiyat Fakültesi ile ülkenin çeşitli yerlerinde açılan 26 İmam-Hatip Okulu, Cumhuriyetin laik tutumu karşısında gelişme gösteremez; 1924’te 224 öğrencisi olan İlahiyat Fakültesi’nin öğrenci sayısı 1934’te 20’ye düşer. Aynı yıl yapılan üniversite reformu sırasında kapatılan İlahiyat Fakültesi yerine, İslam İnceleme Enstitüsü kurulur. 1928’de laiklik ilkesi Anayasa’ya girince, bu tür kuruluşlar devletten aldıkları maddî yardımı kaybetmişlerdi; devlet dışında destekleyici bir kuruluş da olmadığı için, 1930-31 yıllarında İmam-Hatip Okullarının hepsi kapanır. Bu arada, 1927 yılındaki program değişiklikleri sırasında, Arapça ve Farsçanın yanı sıra, din dersleri de okul programlarından çıkarılır; laik bir ülkenin okullarında din dersleri okutulmasının anayasaya aykırı olduğu kabul edilir. Yalnızca, 1940 yılına değin, köy okullarında –haftada bir saatlik– din dersi bırakılır: Tanrı’nın birliği ve tarihsel gerçeklere bağlı kalmak koşuluyla, Peygamberin yaşamı, modern ahlak ilkeleriyle uyuşan İslamî esaslar, laiklik anlayışı içinde bir eğitim ögesi olarak kullanılır; kimsenin dinine ve inancına karışmamak, çok çalışmak, hayırlı insan olmak, başkalarıyla iyi geçinmek, yalancılık ve sahtekârlık yapmamak, yazgıcılıktan uzak durmak biçiminde ahlakî ilkeler aşılanır.

Özetle, eğitimde laikliğin egemenliği, aileyi ve toplum kurumlarını baskı altında tutan dinsel kurallara son vermekle sağlanır. Resmî okullardaki laik eğitim, Türkiye’deki bütün yabancı okullara da uygulanır; din propagandası yapmayı sürdüren birkaç yabancı okul, Merzifon’daki Amerikan ve İzmir’deki kimi Fransız kurumları kapatılır; devlet, hiçbir dinin eğitimine izin vermez.

Bütün bu olumlu gelişmeler, İkinci Dünya Savaşı’nın bitiminin arkasından girilen çok partili dönemde ters yüz edilir: 1948-1949 öğretim yılında, ilkokulların 4. ve 5. sınıflarına yeniden din dersleri konur. Öğrencinin, ancak velisinin isteği üzerine katılabileceği bu dersler, okulun kendi öğretmenlerince ve ders saatlerini azaltmamak üzere veriliyor ve sınıf geçme üzerinde etkili olmuyorlardı. Daha sonraları, öğrencinin derse katılmaması için velinin dilekçe vermesi usulü benimsenince, dersler zorunlu hale gelir. Demokrat Parti döneminde, Bakanlar Kurulu din derslerinin orta öğretime de sokulmasını kararlaştırır. Öte yandan,

1949'da İmam-Hatip kursları ile Ankara'da İlahiyat Fakültesi de açılmıştı. 1982'ye değin sözde ihtiyari, aslında ise zorunlu olan din dersleri, bu tarihte gerçek niteliğine kavuşarak, liselere değin "zorunlu" hale getirilip, üstelik Anayasa ya sokulur.

Niçin yanıştı okullara din dersleri koymak?

Başta şu nedenle: Devletin görevi, okullarında bilimsel gerçeklerin eğitim ve öğretimini yapmaktır; bunun içine, örneğin sosyoloji derslerinde "din olgusu"nun bilimsel açıklamaları da girer; ama belli bir dinin "ilmihal"ini aşılama girmez. Devlet, bilime olan inancı, yani akla ve deneyime saygıyı aşılayacaktır; belli bir dine inancı aşılama ise görevleri arasında değildir. Zaten bunu yaptığı an çelişme içine düşmüş olur, çünkü, bilimle din birbirine zıttır; ayrı yöntemlerle yola çıkar, ayrı sonuçlara varırlar; her ikisini uzlaştırma olanağı yoktur. Böylece, öğrencinin önüne, bilimin yanı sıra -onunla eşdeğerde olmak üzere- dini de koymak, bir yerde "çelişmeli" kafalar yetiştirmekten öteye bir sonuç vermez. Örneğin Darwin'in kuramıyla Âdem ve Havva öyküsünü uzlaştıramazsınız; ancak, birincisi kuram da olsa bilimseldir, öteki ise hiçbir bilimsel niteliği olmayan bir söylence. Darwin kuramının seçeneği bir başka bilimsel kuram olabilir, ama Âdem'le Havva söylencesi olamaz. Her ikisini de aynı değerde saymak, çelişmeye götürür. Oysa, devletin görevi tutarlı kafalar yetiştirmektir: Yurttaşlarının yalnız bedence sağlığı değil, kafaca sağlığı da devleti ilgilendirir. Din, yaratacağı çelişme ile bu kafa sağlığını baltalar; hele ilkokuldan başlayarak, devletin, bilimsel doğrulara kazandırmakla yükümlü olduğu körpe zekâları çelmesi, görevini kötüye kullanması demektir.⁷

Laikliğin çağımızdaki değeri de başta buradadır.

Peki kimi ilgilendirir din eğitimi? Önce aileleri!

Gerçekten, isteyen aile, çocuğunu, istediği din ya da mezhebin eğitiminden geçirecektir. Bu arada, çocuklarına din eğitimi verilmesini isteyen aileler olduğu kadar, istemeyen aileler de vardır. Öte yandan, Alevî-Sünnî farklılığının bulunduğu ülkemizde, okullarda öğretilecek din ister istemez Sünnî yoruma tâbi olacağından, yığınla Alevî aile, çocuklarına böylesi bir yorumun aşılmasına karşıdır. "Okullarda din eğitimi isteyen aileler çoğunluktadır; demokrasi de çoğunluk yönetimidir" demek,

⁷ Bütün bu konularda bkz. Hüseyin Batuhan, "Din Dersleri ve Laiklik", *Cumhuriyet*, 6 Şubat 1990.

işi düpedüz safsataya dökmektir. Bir demokraside, özellikle böyle hassas bir konuda, “çoğunluk istiyor” diye “azınlık”ın özgürlüğü çiğnenemez. Okullarda din derslerinin salt varlığı, çocuk için de ailesi için de, inanç ve vicdan özgürlüğüne aykırıdır.

Ya çocuğun ahlakî eğitimi? denecektir.

Onu da yanıtlayalım: “Ahlakın temelinde özgür düşünce ve uygarlık yatar. Özgür düşünmesini önleyerek belli bir ereğe yönelmesini sağlamak için sevgiden, sevecenlikten yoksun, baskılı bir yöntemle yetiştirilen insan, hiçbir zaman özgür düşünen uygar bir insan kadar haksever, özgeci, hoşgörülü, kısacası ahlaklı olmamıştır. Günümüzde de Ortaçağ kafalı insan, uygar bir insan kadar ahlaklı değildir. Çünkü korku ve baskı gizliliği, dolaşısıyla yalancılığı ve ikiyüzlülüğü geliştirir.”⁸ Çağımızda ahlakın, hele hele sosyal ahlakın ilkeleri, aklın ve bilimin öncülüğüne inanmak; temel insan haklarına saygı göstermek; hoşgörü sahibi ve demokrat olmaktır. Yetiştirilecek kuşaklara bunu vermek için de din eğitime gerek yoktur; tersine din, hele hele islam dini, böylesi bir ahlakın karşısına dikilen bir engeldir. Aslında bir bütün olan insanları, daha baştan kâfir olanlarla olmayanlar diye ayıran; cihat çılgınlıkları atan; kadın-erkek eşitliğini yadsıyıp kadına cennette bile özgürlük tanımayan; kafalara cin, peri, melek, şeytan hurafelerini dolduran bir dinin eğitiminden geçen bir insanın, başta bilim ve akılcılık olmak üzere, çağdaş değerlere saygısı olabilir mi? Öte yandan, ulusların bağımsızlığı ve halk egemenliği gerçeğinin kabul edildiği bir çağda, “ümme” inancı ve “ülümre itaat” düşüncesinin ne türlü kafalar yetiştireceğini nasıl olur da görmezlikten geliriz? Çağdaş, giderek bağımsız ve demokratik bir düzen kurmanın kavgasındaki bir toplumda özellikle göz önünde tutmalı bunu!

Din dersleri ile vicdan özgürlüğü arasındaki bağı göstermesi bakımından, Birleşmiş Milletlerin 1981 tarihli *Din ya da İnanca Dayalı Her Tür türlü Hoşgörüsüzlük ve Ayrımcılığın Kaldırılması Bildirgesi*’nin metninde dile gelen evrensel ölçüt de pek önemlidir: “Çocuk (...), ana-babasının ya da yasal vasisinin isteklerine karşı din ve inanç öğretimi almaya zorlanamaz.”

Özetle, laik bir devletin okullarında din dersi olmaz. Doğru olan, Cumhuriyeti kuranların yaptıklarıydı; onlar, laikliği kabul

⁸ Cemil Yener, “Din, Ahlak ve Geçmişteki Utanılabilir Eylemler”, *Cumhuriyet*, 7 Temmuz 1988.

eder ve onu, özellikle eğitim ve öğretimde yaşama geçirirken, tarihin ve çağın doğrultusunda hareket etmişlerdir; 1950'lerde başlayan gelişme ise, çağa ve tarihin akışına ters düşen bir şeydir. Hele 12 Eylül rejiminin, dini, "din kültürü ve ahlak öğretimi" adı altında, üstelik Anayasa'ya sokarak, liselere değin zorunlu dersler arasına katması (m. 24/4), yalnız laiklik ve laik devlet ilkelerinin değil, din ve vicdan özgürlüğünün de onulmaz biçimde yara almasına yol açmıştır; öyle ki, zorla din öğreten sözde laik devlet, bu açıdan teokratik Osmanlı devletinin bile gerisine düşmüştür.⁹

Gerçekten, bugünkü Türkiye'nin din ve vicdan özgürlüğü alanındaki asıl sorunu, inancın ve ibadetin engellenmesi biçiminde değil, Tanrı'ya ve belli bir dine –hatta mezhebe!– inanmaya ve bunun pratiğini yapmaya zorlanma biçiminde ortaya çıkmaktadır; en kurumsallaşmış biçimi de bunun, işte bu zorunlu din dersleridir. Adı, "din kültürü ve ahlak öğretimi" diye de konmuş olsa, amacın İslam ve öteki dinler hakkında bilgi vermek olmayıp, doğrudan doğruya "din telkini" olduğu, işin tezgâhlanmasından apaçık anlaşılmaktadır.

Nitekim, uygulama da bu niyet doğrultusunda gerçekleşmiş, ancak zamanla –ve pek doğal olarak– bunu da aşmıştır. Bugün, "din kültürü ve ahlak öğretimi" dersi, bir din ve hatta mezhep propagandasından başka bir şey değildir okullarımızda; başka türlü de olamazdı. Kız ve erkek öğrencilerin ayrı ayrı oturtulmaları, şeriat propagandası, notla tehdit, sınıfta pratik yapılması (namaz), kimi yerde öğrencilerin aşağılanması, test sorularında dinci ve şeriatçı telkinlere başvurulması, Hıristiyan öğrencilerin derse zorlanması, oruç tutmayan öğrencilerin sınıfta bırakılması gibi uygulamalar bunun kanıtıdır. İşlerin gelişimi, öğrencileri, bir bakıma "Müslüman olan/olmayan" biçiminde ayırmaya değin varmıştır ki, bu bile tek başına ağır bir baskı olup, bugünkü eğitiminin ne denli anti-laik olduğunun bir göstergesidir. Din dersleri dışında da, kimi orta öğretim kurumlarında, eğitim ve sınav sistemleri dinci motiflerin ağırlığını taşımaktadır. Yalnız Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullarda değil, Kara Harp Okulu'nda ve üniversitede dinsel yoklamaları yapılmaktadır. Daha birkaç yıl önce, Erzurum Üniversitesinde bir öğretim üyesinin, Biyoloji kitabında, İslam adına gerçekleri

⁹ Bülent Tanör, age., s. 51.

nasıl bozup çarpıttığı unutulmamıştır.

Özetle, “din öğretimi”nden “din eğitimi”ne geçilmek istenmektedir.¹⁰

Hatırlatmış da olalım: Konu, sadece din derslerinin varlığı ya da onlardaki saptırmadan ibaret değil, onu da aşan bir şey var: Kültüre karşı bir tür “İslamî kuşatma”dan sözedebiliriz. Somut örnekleriyle, İslamî eleştiren Turan Dursun’un kimi kitapları ölümünden sonra da basılamıyor; Osmanlı Sarayı’nı ve haremini anlatan *Gözde* adlı filmin gösterildiği sinemaya sürekli bomba ihbarı yapılıyor; *Şeriat ve Kadın* adlı kitabın yazarı profesör İlhan Arsel hakkında ölüm fetvası çıkarılmıştır. Özetle tehdit, saldırı ve ölüm fetvası: Kültür ve sanat dünyamız, bağnaz İslamcıların boy hedefi durumundadır.

Konunun bir başka yanına değinelim: 1949’da İmam-Hatip Kursları biçiminde başlayan uygulama, sayıları gittikçe artan İmam-Hatip Okulları, Yüksek İslam Enstitüleri ve İlahiyat Fakülteleriyle sürdü. Eldeki son rakamlara göre, 500’ü aşkın İmam-Hatip Okulunda öğrenci sayısı 500.000 dolayındadır; orta öğretimdeki her beş öğrenciden birinin bu okullarda okuduğu anlamınadır bu rakam. Üstelik, bu sayılar, sürekli artış halindedir; 1986 yılında, bu okulların sayısının 400’e öğrenci sayısının da bugünkünün üç katma çıkarılması hükümetçe planlanmıştır. Yığınla Yüksek İslam Enstitüsü, otuza yaklaşan İlahiyat Fakültesi olduğunu söyleyelim. Bütün bu enstitü ve fakültelerin, pek az istisnasıyla tarikatlarca bölüşüldüğü ve İslamın Sünnî yorumu doğrultusunda etkinlikte bulunduğu, giderek şeriat ve şeriatçılığın değirmenine su taşıdıkları gerçeğin bir başka yüzüdür.

İmam-Hatip Okullarının açılışındaki gerekçe, bir yandan okullara konan din derslerine öğretmen sağlamak, öte yandan “aydın din adamı” yetiştirmektir. Aslında, düpedüz bir safsataydı bu. Çünkü, “aydın” ve “din”, bu iki kavram birbirine zıttır: Aydın, Descartes’tan beri iyi biliyoruz ki, bir “kuşku”dan yola çıkan insanın adıdır; din ise, kuşkuyla yer vermez. Aydının kafasında “doğma”lar yoktur; din dogmaların alanıdır. Böylece, din adamı olur, ama aydın din adamı olmaz. Aydın din adamından, bilgisi daha fazla olan insan kastediliyorsa, önemli olan bilginin eksikliği ya da fazlalığı değil, niteliğidir. Öte yan-

¹⁰ Bunun son bir örneği olarak bkz. “Eğitimde Tehlikeli Eğilimler” *Milliyet Sanat Dergisi*, 1990, sy.252, s.2 vd.

dan, “aydın din adamı” kavramını ortaya atanlar, bununla laik değerlere saygılı din adamını da kastetmişlerdir; devletin, laik değerlere saygılı oldukça, din adamı yetiştirmesinde sakınca görmemişlerdir. Korkunç bir yanılğı idi bu: Laik bir devletin, ne olursa olsun din adamı yetiştiremeyeceğı gerçeğı bir yana, İslamda din adamının, şeriata inanacağından hiçbir zaman laik olamayacağı gerçeğini gözden kaçırmışlardır; öyle olunca, İmam-Hatip Okullarından, işin doğası gereğı, laik kafalı din adamı değil, şariat adamı çıkacaktı, nitekim o çıkmaktadır.

Hatırlatmaya gerek yok: İmam-Hatip Okulları, Sünnî inanışın yuvaları olacağından, Alevî-Sünnî zıtlığının bulunduğu bir ülkede, Sünnî yoruma göre yetişmiş bir İmam-Hatibin Alevî yurttaşlar arasında, camide ve okulda nasıl bir rahatsızlık ögesi olacağı da hesaba katılmamıştır.

Nitekim bu rahatsızlık çoktan başlamış ve sürmektedir.

Fakir-fukara halk çocuklarına, onları toplumda yaratıcılığa götürecek, teknik kalkınmaya katkıda bulunacak, çağdaş bilgilerle donanmış okullar yerine, “ölü gömdürme”yi layık görüp tufeyli bir mesleğin yolunu açmanın aşağılayıcı niteliğı bir yana, laik devletin temellerini göz göre göre baltalamanın bir başka görünümü de şu: İmam-Hatip Okulları, bir “meslek okulu” olarak açılmışlardı; ne var ki, bir tarihten sonra, temel öğretim kurumlarına dönüştürüldü. Bugün, bu okulları bitirenlerin pek azı Diyanet işlerinde görev almaktadır; büyük çoğunluğu ise üniversitelere girebiliyorlar, arkasından da, devletin her kesimi ve kademesinde, özellikle İçişleri Bakanlığı ile adlî hizmetlerde görev üstleniyorlar; yalnız Genel Kurmay Başkanlığı, orduya şariatçı düşünceler sızmasın diye olacak, Harp Okullarına İmam-Hatip mezunlarını almıyor. Düpedüz skandal elbette! Devlet, kendi yetiştirdiğı insanlara kimi makamların yolunu açarken, kimi görevler için de kuşkuyla bakıyor onlara. İmam-Hatip mezunu kaymakam, vali, yargıç olacak, ama subay, giderek general olamayacak. Neden? Sonra önlem mi bu? Bir ilde, Harp Okulu mezunu general, İmam-Hatip Okulundan çıkmış valinin, kimi koşullarda emri altındadır; çünkü, askerî otorite sivil otoriteye bağımlıdır. Kısacası, neresinden bakılsa çelişme! Dahası var: Pek bilinen bir şeydir; İslamda kadından imam olmaz. Oysa, Milli Eğitim Bakanlığı’nın yönettiğı imam okullarında, en azından, 50.000 kız öğrenci bulunmaktadır bugün. Erkek imam yetiştiren öteki okullardaki yüz binlere bu rakamı da eklemeli. Yüz binlerce çocuğun gönderildi-

gi, –resmi olan ve olmayan– binlerce Kuran kursunu, hafız yurtlarını saymıyoruz. Niçin bunca çaba bu yolda?

Söyleyelim: Din okullarında dinsel eğitim her şeyin odağındadır; ve dinde, Tanrı ile büyüklerin emirlerine uymak temel kuraldır. Öte yandan, dinsel eğitimden geçenler, olayların nede-nini, niçinini sormazlar; ne ki emredilmiştir, itiraz etmeyip onlara uyan insanlar durumuna gelirler; bu tür insanların oluşturduğu toplum da, doğal olarak “otoriteye bağımlı”, “edilgin” bir toplum olur.

İşte, böylesi bir toplum yaratmak: Okullara din dersi koyma-nın amacı buydu, din okulları açmanın da!

Halkı uyutmanın araçlarından biri olarak düşünülen İmam-Hatip Okullarının, son yıllarda sayılarının hızla arttırılmasının daha da özel bir amacı vardır: İşçi sınıfı hareketinin önünü kesecek barikatlardan birini daha kurmak! İşçi sınıfı hareketi geliş-tikçe, bu okulların sayısını arttırmanın altında yatan bu. Açık söylemek gerekirse, Türkiye’de resmî ordu, gırtlığına değin işçi sınıfı düşmanlığı üzerine talim görmektedir; İmam-Hatip Okul-ları ve öteki din okul ve kursları, gelecekte işçi sınıfının önüne çıkarılacak sivil şeriat ordusunun militanlarını yetiştirmektedir. Her ikisi de “antikomünizm” temeli üstünde soluk alıp veren bu iki ordudan biri, iktidara yürüyen işçi sınıfının karşısına “yurt elden gidiyor” diye dikilirken, ötekinin atacağı çığlık bel-lidir: “Şeriat elden gidiyor!”

Bu çığlığı daha önce de duyup ürpermiş değil miyiz?

Özetleyelim: Okullara din derslerinin sokulmasıyla laiklikte bir gedik açılırken, İmam-Hatip Okulları bu gediği daha da ge-nişletmiştir. Cumhuriyeti kuranların üzerine o denli titredikleri “öğretim birliği” ilkesi yıkılmıştır; Türkiye’de eğitim bugün “iki başlı”dır: Bir yandan –içine din derslerinin sokulmasıyla alabildi-ğine yaralanmış da olsa– laik okullar vardır; öte yanda ise, düpe-düz şeriatçılık talim eden İmam-Hatip Okulları. Yok “türban”dı, yok şuydu yok buydu, görüntülerle uğraşmayı bir yana bıraka-lım; işin aslını görelim. Türkiye’de, laik eğitim, onun vazgeçilmez kuralı olan “öğretim birliği” ilkesi, Aydınlanma hareketimizin Cumhuriyetin temellerine koyduğu harçtır; İmam-Hatip Okulla-rı, doğrudan doğruya bu temellere olan saldırılardan biridir.

Kayıtsız-şartsız laik eğitimi yeniden kurmalıyız!

Onunla beraber, vazgeçilmez nitelikte başka önlemleri de ala-rak...

Tekrar edelim: Bütünüyle laik bir devlet yapısı oluşturulmadan, Türkiye’de demokrasinin kurulup işlemesi olanaksızdır. Laik eğitim, bu yapının bir parçasıdır, ama hepsi değildir; laik devlete götürecek başka kurumlar üzerinde de durmak ve gerekli önlemleri almak şart. Devleti, dinin dışında tutmayı ilke olarak koyup uygulamasına geçerken, Türkiye’nin tarihsel gelişmesine bağlı olarak içinde bulunduğu koşulları da gözden uzak tutmamalı elbette. Örneğin, Cumhuriyet’i kuranlar, laikliğe giderken, gerçekçi davranıp din ve ibadet işlerini de, sadece teknik bir kamu hizmeti olarak, devletin etkinlikleri arasına katmışlardı; ve bunu yaparken dinler ve mezhepler, inanan ve inanmayanlar arasında asla taraf tutmamış ve uygulamada da göstermişlerdi bu yansızlığı. Nitekim, Sünnî Müslümanlığın ağırlıkta olduğu bir toplumda, özellikle Alevîler, din ve vicdan özgürlüğü bakımından rahat nefes almışlardı. Ancak, Kürt Alevîlerin, salt Kürt oldukları için Cumhuriyet’in Kürt politikasından paylarına düşen acıyı yine de tattıklarını, tarihsel gerçeklere saygı kaygısıyla belirtmiş olalım.¹¹

Laiklik adına vazgeçilmez önlemler nelerdir?

Eğitim dışında göze ilk çarpan bir olgudan başlayalım.

1950’lerden başlayarak saptırılan kurumlardan biri, Diyanet İşleri Başkanlığı’dır. Bu kurum, başka öteki devlet kurumları gibi, tarikatların aralarında kapışmak için mücadele ettikleri bir “fetva” makamı, bir tür şeyhülislamlık olup çıkmıştır; Kuran çevirisinde bile politika yapacak denli çığrından çıkan bu devlet dairesi, mezhepler karşısındaki yansızlığını yitirip bir “Sünnî saltçılığı”na yönelmiştir.¹² Şimdi, laik devleti yeniden ayakları üzerine oturtmaya kalkarken, din ve ibadet işleri, başlarda olduğu gibi yansız ve teknik bir kamu hizmeti olarak mı sürdürülecektir, yoksa devlet örgütü dışında ve bütünüyle cemaatler eliyle yürütülmesi yolu mu seçilecektir?

Konu pek önemlidir.

Bu seçeneklerin biri ya da ötekinin lehinde ya da aleyhinde söylenecekler vardır.¹³

¹¹ Bkz. Munzur Çem, “Alevîlik Üzerine Cumhuriyet’te Çıkan Yazı Dizisi ve Bir Yaklaşım”, *Deng*, 1991, sy. 9, ş. 10 vd.

¹² Bkz. Bahriye Üçok, “Kuran Çevirisinde Bile Politika”, *Cumhuriyet*, 27 Ekim 1987; İlhan Selçuk, “Laik Cumhuriyette Sünnî Satıcılığı”, *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 1989.

Nasıl?

Şuradan başlayalım: Demokrat aydınlarımızın laiklik bilinci- ni oluşturan Batı'daki laiklik düşüncesi ve laik devlet anlayışı, Aydınlanma döneminin bir ürünü olarak uzun bir süreç içinde ete-kemiğe bürünen tarihsel bir kategoridir. Laiklik, özü bakımından, din işlerinin derece derece devlet etkinliklerinin dışına çıkarılması yoluyla oluşan bir değerler sistemi ve bir sosyal uzlaşmadır; ilerici bir burjuva ideolojisi ve sosyal gelişmede bir simgedir.

Bir toplumda laik değerlerin yer etmesi ve laik devlet yapısının kurulabilmesi için, o toplumda kapitalizmin iç dinamiklerle gelişmesi, ilerici burjuva değerlerin yaşanması, köy-kent zıtlığının kalkması, tarımın gelişmesi, kırsal nüfusun -% 10-15 gibi- en alt düzeylere inmesi ve köylülük ideolojisinin belirleyici olmaktan çıkması gerekir. Bugün Fransa, Almanya, İngiltere, Hollanda ve benzeri Batı ülkelerinde laikliğin kurumlaşması ve bir yaşam biçimi haline gelmesi, aslında yaşanan Sanayi Devrimi'ne bağlı olarak köy-kent farklılığının ortadan kalkması, kırsal nüfusun % 10'lara düşerek köylülük ideolojisinin etkisizleşmesi ile mümkün olabilmiştir. Bu toplumlarda, Kilise, varlığını sürdürmekle birlikte, -bir ölçüde- etkisiz bir kurum olarak tarihsel mirasın bir simgesi haline gelmiştir; Kilise, istese de devlet işlerine müdahale edecek güce sahip değildir oralarda. Öyle olduğu için de, Batı ülkelerinde din işleri, her türlü devlet müdahalesi dışında kalabilmekte ve devletten bağımsız olarak, cemaatler eliyle yürütülebilmektedir.

Batı toplumlarındaki süreci yaşamamış toplumlarda laikliğin kurumsallaşması pek güçtür. Örneğin, köylülüğün hem nicel, hem de ideolojik olarak çok güçlü olduğu Polonya'da, komünist iktidarın, kırk yıldır dinsizliği ve Kilise düşmanlığını bir devlet ideolojisi olarak sürdürmesine karşın, Kilise hiçbir güç kaybına uğramamış ve en etkin bir sosyal güç olarak varlığını koruyabilmiştir. Komünist Parti'nin güç yitirdiği bugünkü Polonya'da, Kilise, iktidarı belirleyecek ve ona yön verebilecek bir etkiye kavuşmuştur. Oysa, ileri Batı ülkelerinde, bir bakıma hiçbir zorlamaya gerek kalmadan, Kilise, "marjinal" bir konuma girmiştir;

¹³ Bütün bu kanıtlamalar, şu değerli incelemede geliştirilmiştir: Tarık Ziya Ekinci, "DİK Anayasa Taslağının Geliştirilmesi Doğrultusunda Katkılar" (Henüz yayımlanmamıştır). Ayrıca bkz. Hasan Cemal, "Laik, Anti-Laik", *Cumhuriyet*, 4-5 Kasım 1990.

sosyal ve siyasal etkinliği kalmamıştır. Kilise, bu ülkelerde, varlığını sürdürebilmek için, hem zihniyette hem de dinsel pratikte önemli reformlar yapmış; insan hakları ve çevre korunması gibi, günümüzün –tüm insanlığı ilgilendiren– temel sorunları ile ilgilenmeyi neredeyse asıl uğraşı haline getirmiştir. Bu karşılaştırmamızın bize gösterdiği gibi, bir toplumda laik değerlerin yer edebilmesi ve devletin laik bir nitelik kazanması, yalnızca bir anayasa sorunu değildir; ondan da fazla, nesnel tarihsel ve sosyal koşulların belirlediği bir sorundur.

Laiklik açısından Türkiye’nin tarihsel ve sosyal koşullarını gözden geçirdiğimizde, ortaya çıkan tablo pek iç açıcı değildir. Günümüz Türkiye’sinde, hâlâ nüfusun % 60’ı kırsal alanda yaşadığı gibi, kentlileşen nüfusun da büyük bir bölümü –gecekondu yaşamı içinde– köylülüğün değerler sistemine bağılı bulunmaktadır. Köy ve kent yaşamı arasında bir uçurum vardır bir bakıma. Kapitalizmin görece gelişmişliğine karşın, köylülük hâlâ etkin bir ideoloji olarak varlığını sürdürmektedir; işçi sınıfı henüz birkaç kuşak aşamadığı için köylülük ideolojisinin etkisinden tümüyle kurtulamamıştır.

Bu koşullarda, Türkiye’de, din işlerinin cemaatler eliyle yürütülmesini benimseyen Batı tipi bir laik devlet örgütlenmesinin yaşama şansı olduğu söylenebilir mi? Belirttiğimiz sosyal koşullardan dolayı, Türkiye’de böyle bir örgütlenme modeli uygulandığında, devletin hızla bir din devletine dönüşmesi, laiklikle birlikte demokrasinin de ortadan kalkması tehlikesi yok mudur? Öte yandan, din ve mezhep işlerinin bağımsız cemaat örgütleriyle yönetilmesinin, ülkede iç barışı da tehlikeye sokacağı ve önlenmesi güç mezhep çatışmalarına yol açacağı söylenemez mi? Bağımsız örgütlenen Sünnî ve Alevî cemaatlerinin sürtüşmeleri kaçınılmaz hale gelmez mi? Ve bu sürtüşmelerin bir iç savaşa dönüşmesi, olasılık dışı mıdır?

Hiç de yabana atılamayacak sorulardır bunlar.

Böylece, Batı’daki biçimiyle laik toplum örgütlenmesi Türkiye için geçerli olmadığından, ülkeyi tehlikeye sokmadan ve demokrasiyi de tüm kurum ve kurallarıyla yaşatacak yeni bir örgütlenme modeli aramak, akla daha uygun görünüyor.

Nasıl bir model olabilir bu?

Bu model, Tarık Ziya Ekinci’nin de belirttiğı gibi, “yönlendirilen bir laiklik” (laicisme dirigé) olabilir ancak.

Buna göre, laik devlet ilkesinden ödün vermeden, din ve

mezhep işlerinin, devletin yönlendirdiği cemaat örgütleri eliyle yürütülmesi, Türkiye için uygun bir model olsa gerek.¹⁴ Bu uygulama, zaman içinde, sosyal gelişmeye koşut olarak, Batı tipi örgütlenme modeline dönüştürülebilir.

Bu düşünceden kalkarak, demokrasi ile bağdaşır, Türkiye'ye özgü bir laik düzen adına şu ilkeler önerilebilir:

1) Din işleri, din ve mezhepler arasındaki eşitliği gözeterek ve evrensel laik devlet ideolojisiyle çelişmeyecek biçimde, devletin denetimi ve yönlendiriciliği altında, cemaatlar eliyle yürütülür.

2) Devlet, din eğitimi, cemaatların ihtiyaçlarına göre düzenler. Bu çerçevede olmak üzere, din eğitimi veren kurumların açılması, çalışma biçimleri ve eğitim programları, devletçe düzenlenir. Bu kurumlara, ibadet ihtiyacını karşılayacak sayıdan fazla öğrenci alınamaz.

Şu son öneri, bugün birer temel öğretim kurumu haline getirilmiş İmam-Hatip Okullarını, laik devlet ve laik eğitim içinde birer yara olmaktan çıkarma amacına dönüktür. Ancak, söz konusu önerinin amaca ne denli hizmet edeceğini, yani ne denli gerçekçi olduğunu olayların akışı ve zaman gösterecek elbette.

Böylesi bir kısıtlama, ilahiyat fakülteleri için de söz konusudur. Bugün Türkiye'de, devletin kurduğu, binlerce öğrencisiyle, otuza yakın ilahiyat fakültesi vardır ve hiçbir uygar ülkede bu tür bir enflasyon da yoktur!

3) Kamu kurumlarında ve özellikle okullarda ibadet yerleri bulundurulamaz.

4) Devlet, eğitim ve öğretimin hiçbir kademesinde, ne adla olursa olsun din öğretimine yer veremez.

Bu son öneri, 1950'lerle başlamış ve 12 Eylül rejimiyle doruğuna varmış bir çağdışı yürüyüşe son verme amacını taşıyor.

Eğitimi laik bir niteliğe kavuşturma bakımından ilk atılması gereken adımların başında da, her halde, din ve ahlak öğretimi-ni ilk ve orta öğretimde zorunlu ders olarak düzenleyen hük-mün Anayasa'dan çıkarılması gerekiyor.

Bu önlemlerin yanı sıra, akla gelen daha başkaları da vardır: Örneğin Vakıflar İdaresi, dine ve dinciliğe hizmet eden bir kurum olmaktan çıkarılmalı, elindeki olanaklar sosyal yardım çer-

¹⁴ Başka değişik düşünceler için şu soruşturmaya bkz. "Devlet mi, Cemaat mi?", *Nokta*, 12 Ağustos 1990, s.60-65; 19 Ağustos 1990, s.32-35.

çevesi içinde değerlendirilmeli; eski eser niteliğini taşıyan camilerin bakım ve onarımı dışında, devlet dine, dinsel kurumlara tek bir kuruluş bile harcamaman ve bu yoldan elde edilebilecek –ve birkaç yıl sonra bugünkü rayiçe milyarlarca liraya ulaşacak– büyük meblağlar, sanayileşme yatırımlarına ayrılmalıdır. Ayrıca İslamcıların, salt dincilik amacıyla devlet kurumlarına soktukları, üstelik işinin ehli olmayan şişirme kadrolar ayıklanmalı, böylece dinin ve dincilerin kayırılmasına son verilmelidir. Devlet örgüt ve etkinliklerinde, tam bir “şeriatçılardan arındırma”ya gitmek yaşamsaldır.

Bunun gibi, yine laik bir devletin gereği olarak, bugün Ceza Kanunu ile yasaklanmış (m. 175) tanrıtanıma ve din karşıtı her türlü görüş ve propaganda serbest olmalıdır.

Burada, uzun yıllar gündemde kalmış, TCK. 141-142 ile 163’ün kaldırıp kaldırılmaması sorununa yeniden değinmenin sırasıdır. Şurası bir gerçek: Ülkemizde sosyalizm, devletçe sistemli olarak baskı altında tutulurken, laiklik ilkesinin sürekli ihlalleri sayesinde dinci akımlar devletçe fiilen desteklenmektedir. Şimdi, bu destek ortadan kalkmadan, yani laikliğe aykırı tüm uygulamalara son verilmeden, 163. maddenin hedef tuttuğu yasakları kaldırmayı demokrasi adına savunmak olanağı yoktur. Bu görüşü, “önce laiklik, sonra 163” sloganıyla özetlemek mümkündür. Bu önkoşul gerçekleşmedikçe, 141-142. maddelerin 163’ten bütünüyle bağımsız olarak kaldırılmasında da, demokrasi adına bir tutarsızlık yoktur.¹⁵ Bu kitabın ilk basımındaki bu düşüncemizin arkasından çıkarılan “Terörle Mücadele Kanunu”, 163. maddedeki yasağı kaldırıp şeriatçı görüşlere kapıları ardına değin açarken, 141-142. maddelerdeki yasağı –daha da ağırlaştırarak– sürdürmektedir.

Böylesi bir ayırımın altında yatan hinoğluluğunluğu hatırlatmaya gerek var mı?

Özetleyelim: Laikliğin geçerli olmadığı bir İslam toplumunda demokrasi rafta kalır; laik eğitimin bulunmadığı bir toplumda da inanç özgürlüğü yoktur. Öyle olduğu için de, ülkemizde, gerçek demokratlıkla laik devlet, giderek laik eğitim adına mücadele içiçedir; biri, ötekini tamamlar. Türkiye’nin aydınlık yarınları, işte bu mücadeleden doğacaktır.

Ve güçlü sahipleri vardır bu kavganın.

¹⁵ Korkut Boratav, “Diyanet İşleri Başkanı ile”, *Cumhuriyet*, 10 Ocak 1990.

Önce, bir gerçeğin altını çizelim: Türkiye'yi yönetenler, askerî yetkililer de içinde olmak üzere, 1970'li yılların sonuna doğru, "Türkiye'de din birleştirici rol oynar, din gerekir" biçiminde özetlenebilecek açık bir hükme varmışlardır. Aslında, bu stratejik tavrı, egemen sınıfların sivil kesimleri, daha İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde belli etmişlerdi; askerî bürokrasinin de bu tavra katılması, özellikle 1980'li yıllardadır. Liselere varıncaya değin zorunlu din dersi koymaktan başlayarak, bütün olup bitenler bunun bir kanıtıdır.

Bu yapılırken, "Atatürkçülük" şarkıları da sürdürülmüştür doğaldır ki!

Oysa, Cumhuriyeti kuranlar, devrime, "ümmetten millete geçişin bir aracı" olarak bakmışlardır. Din, bir ümmet toplumunda birleştirici ve gereklidir; milletleşme sürecinde ise, feodal bir ideoloji olarak ayak bağıdır, birleştirici değil bölücüdür. İşte bu nedenledir ki, ümmetten millete geçişin devrimci uygulayıcıları olarak, dinsel ideolojiyle kesin bir hesaplaşma içine girmişlerdir onlar. Bunun gibi, Cumhuriyetin kurucuları, laikliği, sıradan bir din ve devlet ayrılığı olarak anlamamış, Ortaçağ'ın dinsel ideolojisine karşı bir ideolojik ve kültürel devrim olarak benimsemişlerdi; eğitimi birleştirmenin (tevhid-i tedrisat), yaşamı doğaüstü kavramlarla açıklayan bütün din dogmalarını zihinlerden temizlemek için kesin ve kapsamlı bir ideolojik mücadele yürütülmesinin anlamı budur. Vicdanlarda kalmalıydı din. Ayrıca nüfusunun önemli bir bölümü Alevî olan bir ülkede, laiklik, bu açıdan da gerekliydi ve üstelik birleştirici bir role sahipti.

Öyleyken niçin bu tavır değişikliği?

"Din gereklidir" tavrı, 1960'larla yükselişe geçen işçi sınıfı ve demokrasi hareketine, yerleşik düzenin sahiplerinin bir tepkisidir aslında. Egemen sınıflar, dinsel ideolojiyi, Türkiye'nin yenileşmesi akımına karşı bir "dalgakıran" olarak değerlendirmişlerdir.¹⁶ Büyük burjuvazinin ve devletin merkezî güçlerinin ideolojisi İslam değildir kuşkusuz; ne var ki onlar, bin yıllık kökleri olan İslamcı ideolojiyi geniş halk kitlelerini statükonun denetiminde tutmanın aracı olarak görmektedirler. Bunu yaparken,

¹⁶ Bu konuda bkz. "Dini ideoloji: Resmî Birleştirici ve Dalgakıran". *Saçak*, 1985, sy.22, s. 3-6.

zaman zaman bir çelişmeye de düşmektedirler: Bir yandan, ideolojik planda dine sarılırken, öte yandan bu ideolojinin siyaset alanına yayılmasını, giderek iktidara adaylığını koymasını, bir noktadan sonra, "irtica hortluyor!" savıyla şiddete başvurarak ezme çabaları içine girmektedirler. Oysa, "hortluyor" denen "irtica"nın başlıca sorumlusu, kendisi bir "irtica" olan, özgürlükleri lüks sayma, "sol"u ezme, dini bir dalgakıran olarak kabul etmedir. Budur asıl "irtica"! Din dersleri zorunlu kılınmasa, Kuran kursları ve İmam-Hatip Okulları ağıyla eğitimin birliği ortadan kaldırılmasa, fabrika bahçelerine ve askerî birliklerin içine değin cami ve mescit yapılması yüreklendirilmese, bir devlet politikası olarak dine-dalgakıran rolü tanınmasa, o yakınılan "irtica" bu boyutlara hiçbir zaman ulaşamazdı. Cumhuriyet'in üzerine kurulu olduğu ideolojik mevzileri göz göre göre terk edip, arkasından da zabıta önlemleri, hapis ve resmî terörle dinin siyasal tekelleşmesini durdurmaya kalkmada, ne içtenlik vardır, ne çağdaşlaşma amacı, ne demokrasi, ne de ülke yararı!

Din, Türkiye'de birleştirici değildir.

Maraş, Çorum, Sivas, Malatya olaylarının yaşandığı, nüfusunun önemli bir bölümü Alevî olan bir ülkede, din, nasıl olur da birleştirici bir rol oynayabilir? Laikliğin Türkiye'de, ayrıca bu açıdan da birleştirici bir role sahip olduğu, Cumhuriyeti kuranlarca da haklı olarak sık sık belirtilmiştir. Dinin ümmetçi olması ve doğası bakımından feodal parçalanmaya zemin oluşturması bir yana, zorunlu din derslerinde görüldüğü gibi uygulamada kaçınılmaz olarak bir "Sünnî tahakkümü"ne varması da, onun bölücü rolünü sergilemektedir gözler önüne. Ayrıca, İslam ideolojisinden kaynaklanan hoşgörüsüzlük ve bağnazlık, Maraş'ta vb. görüldüğü gibi bölücülüğü kanlı boyutlara ulaştıracak olayları her zaman ateşleyebiliyor. İslamın ne menem birleştirici olduğuna dışardan verilecek örnekler ise, her türlü çağdaş düşüncenin susturulduğu mollalar İran'ı ile, her mezhebin birbiriyle boğazlaştığı Lübnan'dır.

Din, Türkiye'de birleştirici değildir.

Sanayileşmek, giderek çağdaşlaşmak isteyen bir toplum için gerekli olan din değil, bilimdir. Bilim ile din bağdaşmaz; bağdaştırma çabaları ise olsa olsa mizaha konu olur, nitekim olmaktadır. Bunlar, birbirlerini tasfiye etmek zorunda olan ideolojilerdir. Bu bir gerçek. Ancak, modern demokratik toplumun bir başka gerçeği daha vardır: O da, düşünce ve vicdan özgürlüğüdür. Hiç

kimseye düşüncesi, dinsel inancı, ibadeti yüzünden baskı yapılamaz; hele modern devlet, böylesi bir terörün aracı olamaz. Birleştirici harç, özgürlükler ve demokrasidir ancak. Yapılması gereken, Cumhuriyet'in temellerinden birini oluşturan laikleşme yönündeki ideolojik kültürel devrimde ısrar etmek ve dine karşı bilimi savunmak; ancak bu çabada, ikna dışı yöntemleri ve cezalandırmayı reddetmek, gönülleri incitmemek, herkesin düşünce ve inancını açıklamasına saygı göstermektir. İdeolojik sorunlar, ideoloji dışı araçlarla, şiddet ve cezalandırma ile değil, hoşgörü-lü bir ideolojik mücadeleyle çözülebilir, çözülmelidir. Toplumun sürekli şiddetle eğilip bükülmesine son verilmelidir; çünkü, Türkiye'nin insan malzemesi tahrip edilmektedir bu yoldan.

Peki laik devrimin sahipleri kimlerdir?

Başta kadınlar ve emekçiler; çünkü, bir şeriat devletinde, okkanın altına ilk gidecek olan onlardır!

Her ikisi için de hatırlatacaklarımız var.

Daha önceki bir bölümde, İslamın, Kuran'dan başlayarak, kadın hakkındaki görüşünü açıklamıştık. İslam, herhangi bir kuşkuya yer vermeyecek biçimde, kadını erkekten aşağı görmekte ve "yarım insan" olarak bakmaktadır ona. Kadın, erkeğin istediği zaman boşadığı, istediği zaman geri aldığı, gerekirse dövüldüğü bir mal gibidir; iyice örtünmeli, evine kapanmalı, kapısından içeriye yabancı bir erkeğin adımını atmasına izin vermemelidir. Kadının başta gelen görevleri, evine bakmak, çocuk yetiştirmek ve kocasına boyun eğmektir. İşte bu dar ve eşitsiz çerçevenin tutsağıdır kadın bir Müslüman toplumda. "Cennet, anaların ayakları altındadır, diye buyurmuştur Efendimiz" gibisinden iddialarla, gözlerden saklanabilecek bir çirkinlik değildir bu. Kaldı ki, o analar, Cennette bile erkekleriyle eşit değildir. Her şey bir yana, Kutsal Kitabında, kadınlar için, "dövün" diye kocalara yetki veren bir dinin, kadınlara saygı ile baktığını kimse söyleyemez. Kuran'da bu ayet (*Nisa* suresi, 34) bulundukça, hiçbir Müslüman, başkalarını aptal yerine koymadıkça, dininin, kadınlara eşitçi bir açıdan yaklaştığını ileri süremeyecektir; varsa bizzat Tanrı'nın kendisi, bu yolu kapamıştır ona.

İslamın kadına bakış biçimi, onun en çok göze çarpan kam-burudur!

Bu bakışın, İslam dünyasında, kimi inanç ve tarikatlarca hafifletildiği, hatta reddedildiği de bir gerçektir; örneğin, özellikle Anadolu Aleviliğinde ve Bektaşilikte, kadına böylesi ilkel bir

yaklaşım yoktur ve kadın-erkek eşitliği kabul edildiği gibi, uygulanır da bu.¹⁷ Ancak, birer istisnadır bunlar; kimi Sünnî tarikatlarda söz konusu katı ve eşitsiz anlayış bugün de sürdürülmektedir; bir Nurculuğu, bir Süleymancılığı az-buçuk karıştırmak yeter bir bilgi verir. Kimi tarikat mensuplarının büründüğü soyтары kıyafetine aldırış etmeyerek, düzgün ceket ve pantolonuna kravat da ekleyip kendisine sözde uygar bir hava veren bir Süleymancının, kadınların eğitimini sadece Kuran'la sınırladığını, modern giysisinin içinde böylesi dar bir kafayla dolaştığını biliyor musunuz?

Kadın hakları, kadın-erkek eşitliği ile çalkalanan bir çağda, İslamın tablosu bu!¹⁸

Ne var ki, İslam dünyası, XIX. yüzyılın sonlarından başlayarak, başka modern yeniliklerin yanı sıra, kadın hakları, bu arada kadın-erkek eşitliği yolunda büyük mücadelelere de sahne olmuştur ve bugün de olmaktadır. Türkiye, Mısır, Tunus, vb. ilk akla gelen örneklerdir. Konuyu bizdeki gelişmelerle sınırlayıp birkaç önemli noktanın altını çizmek gerekirse, şunları söyleyeceğiz:¹⁹ Osmanlı Sultanı II. Mahmut, yenilikler yolunda "ilk"lerin öncüsüdür bilindiği gibi; ilk nüfus sayımını da o gerçekleştirir, ancak yalnızca erkek kullarını saydırarak. Demek oluyordu ki, hünkârın topraklarında "kadın Osmanlı yurttaşı" yoktu! İyi Fransızca bildiği için dönemin Fransız dergi ve gazetelerine abone olan, elçiliklerdeki balolara katılan, erkekler için rüştiyeler (orta okul), öğretmen okulları, mülkiye açan Sultan Abdülmecit'in ise, kadın hakları için yaptığı tek yenilik, onların "devleti âliyye" uyruğundan sayılıp 1839'da nüfusa geçirilmeleriydi.

Buralardan çıkılır yola!

Bir tarihten sonra, basın da "nisa taifesi"ni anımsar, kadın konusunu ele alır: "Kuş, bir kanatla nasıl uçamazsa bekayı nesil dahi yalnız erkekler, yahut yalnız kadınlar ile mümkün olmaz (...) Belki umumun üzerinde erkek cinsi, kadın cinsine nisbet olunca daha akıllıdır..." diyerek görüş bildirir. Bu konuda içten ve

¹⁷ Bu konuda özellikle bkz. Fuat Bozkurt, *Aleviliğin Toplumsal Boyutları*, İstanbul 1990, s.99 vd.

¹⁸ Günümüz İslam dünyasında kadının durumunu –karşılaştırmalı olarak– ele alan şu önemli yazı serisine bkz. Nermin Abadan-Unat, "İslam ve Kadın", *Cumhuriyet*, 23-24 Eylül 1990.

¹⁹ Bu konuda özellikle bkz. Meriç Karacaovalı, "3 Kasım 1839'dan 1934'e Ulaşan Kadın", *Cumhuriyet*, 5 Aralık 1989.

inançlı bir uğraş veren Namık Kemâl de, "...Ne zamana kadar valideler kızlarını satılık meta gibi senelerce her gün, bir esirci bakışlı görücünün önüne süreceklerdir (...) İntibah, İntibah! (Uyanın, uyanın)" diye haykırmaktadır. Bu uyarı, otuz yıl sonra da olsa, kadınların bir bölümünce değerlendirilmiş olacak ki, 1899'da kadınların çıkardığı bir gazetede: "Namus ve terbiyenin gereği, kadınların yalnızca evde oturup dışarıya çıkmaması, yahut çıktıklarında sıkıca örtünmesi degildir..." diyebilmişlerdir.

İkinci Meşrutiyet'le (1908) oluşan özgürlük ortamında, büyük kent kadınlarının peçeye başkaldırısı görülür. Arkasından da, bizzat iktidardan tepkiler gelir. Yine de, İttihat ve Terakki'nin inançlı uğraşlarıyla, kadınların, öğretmenlik dışında, kimi kamu kuruluşlarında görev almasının yolu açılır. Ne var ki, kadını "ikinci sınıf yurttaş" sayan temele dokunulmaz. Gerçi 1917'de İttihat ve Terakki iktidarında çıkarılan "Hukuk-u Aile Kararnamesi", kimi haksızlıkları biraz olsun törpülemek ister: Örneğin "çokkarıllığın uygulanabilmesinin ilk kadının iznine bağlanması" gibi. Öyle de olsa, ittihatçıların çıkardıkları bine yakın kanun içinde, şimşekleri en çok üzerine çeken, en çok eleştirilen budur ve iktidar değiştiğinde ilk kaldırılan da o olur.

Kadını, "ikinci sınıf yurttaş" olmaktan Cumhuriyet kurtarır.

Laik Türkiye Cumhuriyeti, Atatürk'ün önderliğinde gerçekleştirir bunu: 1926 tarihli Medenî Kanun ile, kadın-erkek tüm yurttaşlar, kadın-erkek eşitliği temelinde, uygar bir yaşamın gereği olan yasal haklarına kavuşur. Kadınlar için eksik kalan siyasal haklar da, 1930'da belediye meclislerine seçme, seçilme; arkasından da, 5 Aralık 1934'te kabul edilen kanunla TBMM'ne üye seçme ve seçilme hakkı sağlanarak tamamlanır.

Bir İslam ülkesinde bir bakıma devrimdir bunlar!

Sadece bunlarla kadının "kurtuluş"u mümkün müydü? Elbette hayır! Sosyal düzenin temelinde köklü değişikliklere gidilmedikçe, yani emekçi erkeğin yanı sıra emekçi kadın için de eşitsizliğe yol açan kapitalizmin kanunları yürürlükte kaldıkça, hele hele toplumun hücrelerine sızmış ve hep kadının aleyhine işleyen feodal ahlak ve onun toplumsal temelleri yıkılmadıkça, bu yenilikler, düşmanlarını her zaman bulacaklardı karşılarda; aydınlığın önüne karanlık dikilecek, ileriye atılmış adımlar çelmelenecekti.

Nitekim, bu olmuştur Türkiye'de, bu olmaktadır.

Ne yazık ki, günümüzde, 90 yıl önce "kadın-erkek eşitliğin-

den" söz eden ve örtünmenin "namus ve şerefın korunması demek olmadığını" ileri süren Osmanlı'nın kimi torun çocukları, Meriç Karacaovalı'nın yerinde deyişiiyle, onlardan daha geriye "programlanıp" ortalara salıverilmişlerdir.

"Örtünme", yobazlarca hâlâ hararetle savunulmakta ve gerekçelendirilmektedir: "Kadın heyecanıyla yaşar. Kalpler değişkendir, aynı noktada durmaz. Kadın ruhu bentsiz bir nehirdir, o nehre malik olabilmek için onu bendlemek lâzımdır. İşte örtü budur", İstanbul'da bir üniversite öğretim üyesi olan bir kişinin sözleri bunlar.²⁰ Yani, kadını örtmezsen, sapar; tiynetinde bu var, demek istiyor hazret.

Kafa bu olunca, kadın sesi "kulak zinası", el sıkışma "el zinası" olacaktır.

Kadını aşağılamaya bakın!

O halde? O halde kadın örtünmeli ve evinden dışarıya çıkmamalıdır; hele çalışma yaşamına hâşâ, hiç atılmamalıdır. Böyle olmazsa, başımıza büyük felaketler gelebilir, kadın kötü yollara düşer, aile yıkılır, vb.

Örtünmenin simgesi de "türban"!

Ne var ki, akla gelen önemli sorular var bu konuda.²¹ Kuran'da, erkeklerin kadınlara saldırmaması, kadınların da erkeklerin cinselliklerini kışkırtmaması için, kurallar getirilmiş; "tesettür"ün amacı bu. Aracı da "türban" değil, "cilbab", yani tepeden tırnağa örtünme. İslamcı genç kızlarımız, tepeden tırnağa örtünmezler, yani "cilbab" giymezlerse, Kuran'daki buyruklara uymuyorlar demektir; ve doğal olarak, günah işliyorlardır. Kuran'da sadece "baş ve boyun örtünmesi" diye bir tanım yok. Türban ya da başörtü takmakla, Kuran'da yazılı islamcı kurallara uyulmuş olmuyor. Ya ne oluyor? Özünde toplumu, giderek kadını çağın dışına ve gerisine atmak isteyen gerici bir siyasal eyleme aracılık edilmiş olunuyor.

Konunun özeti bu!

Hatırlatmaya gerek yok: Bu yıl türban, gelecek yıl da cilbab ve sarık...

İşin tuhaf yanı, İslamda yalnız "tesettür" yok; yaşam biçimi ile ilgili başka kurallar da getirilmiş: Örneğin Kuran, faizi (riba)

²⁰ Bkz. Bekir Topaloğlu, *İslâm'da Kadın*, 13. bası, İstanbul 1983, s. 209-210.

²¹ Bkz. Uğur Mumcu, "Cilbab", *Cumhuriyet*, 31 Aralık 1989; aynı yazarın, "Riba", *Cumhuriyet*, 28 Ekim 1990.

yasaklamış durumda. Ancak, Suudi Arabistan kökenli kimi islamcı bankalar, faiz yerine “kâr payı ortaklığı” diye üleşmeye gidiyorlar. Doğaldır ki, adı “hile-i şeriye”dir bunun, yani sahte-kârlık! Türban konusunda genç kızlarımızı savaşa sürenler, İslamın yasakladığı faiz karşısında, niçin kuralı uygulamazlar da Allah’ı aldatmaya kalkarlar? Öte yandan, faiz yasağını “hile-i şeriye” ile savuşturma mümkün olduğuna göre, neden aynı yol “tesettür” için de kullanılmaz, toplum tedirgin edilirken, genç kızlarımızın da bilinçleri çarpıtılır saptırılır?

Neden bu farklılık?

Ancak, asıl yanlışlık, Türkiye’deki eğitimin yapısında. Eğitim düzenimiz, Cumhuriyet’in laiklik ilkesinden saptırılmış, “öğretim birliği” ilkesi de yok edilmiştir. İmam-Hatip Okulları, “meslek okulu” kimliğinden uzaklaştırılıp liseye dönüştürülmüş, kapıları üniversiteye de açılmıştır. İmam okullarına kız öğrenciler de alınmaktadır. Bugün devlet dairelerinin ve resmî görevlerin azımsanmayacak bir bölümü, işte böylesi medrese öğretimi görmüş olanlarla doludur; bunlar, kafalarına takmasalar da türbanlı ve feslidirler. Devletin okullarında, başlarında görünmez türbanla yetiştirilen kızlarımızın, üniversitelerde bu anlayışlarını dışavurmalarını aramaları kadar doğal bir sonuç yoktur. Türkiye’de, 12 Eylül’le daha da hızlanacak biçimde, “irtica” devlet eliyle desteklenmekte ve devlet hazinesinin bütün olanakları bu yolda kullanılmaktadır. Yapılacak ilk iş, devleti gericiliğin destekçisi ve yuvası olmaktan kurtarmaktır.

Bütün bunların yanı sıra, devlet katında “Kadın Statüsü ve Sorunları Başkanlığı” kurarak, “milli görüş doğrultusunda” ve “Müslüman-Türk kadın modeli dokunmak” etiketi altında, aslında kadını toplumdan ve yaşamdan çekip almak, ailede erkek-egemenliğini, kadın-erkek eşitsizliğini yeniden yasallaştırmak için girişimler vardır.²² Ünlü “Türk-İslam sentezi”, elini buraya da atmıştır ve atması da doğaldır. Alman faşizmi, kadına “üç K” adıyla üç şey ayırmıştı: Kirche (Kilise), Küche (mutfak), Kinder (çocuk). Bizim kadınlarımız için de düşünülenler başka değil: “Cami, mutfak ve çocuk”.

²² Bu konuda haklı uyanlardan biri için bkz. Türkân Saylan, “Kadın Hakları Aydınlarca Desteklenmelidir”, *Görüş*, 1990, sy. 46, s. 21; Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, “ANAP iktidarı ve Kadın”, *Cumhuriyet*, 1990. Ayrıca Türkiye’de devletin kadına bakışındaki değişiklikleri daha da genişliğine inceleyen şu önemli yazı serisi: Şükran Ketenci, “Devlet ve Kadın”, *Cumhuriyet*, 23-29 Eylül 1990.

Mide bulandırıcı bir benzerlik!

Özetle, kadın konusunda gerici gidişin, daha açık bir deyişle irtica ve karşı-devrimin, devlet içinde yasallaştırılması çabalarına olanca hız verilmiştir 80'li yıllarla beraber. Bütün bunlara karşı en bilinçli olması gerekenler ve çağdaşlık mücadelesinin bayrağını yere düşürmeksizin elden ele ileriye götürmesi gerekenler, bizzat kadınların kendileridir. Laiklik ve demokrasiyi savunurken, kadınlar, kendi kişilikleriyle çağdaşlığı da savunmuş olacaklar.

Emekçilere gelince... Toplumda emekleriyle asıl değerleri yaratanların haklarını korumak üzere, İslamın temel kaynaklarında söylenenlerin ne denli sıradan şeyler olduğunu daha önceki bir bölümde göstermiştik. Hele hele kapitalist bir toplumda, yani sermaye sahiplerinin daha da insafsızlaştığı bir ortamda, patronlara öğüt verici, işçilere acındırıcı kimi sözlerin "sosyal sorun"u temelden çözmesi söz konusu olamaz. "Komşusu açken evinde uyuyana öbür dünyada şefaatte bulunmayacağım" hadisi, pek dokunaklı bir hatırlatmadır, ama sadece o kadar! Emekçinin haklarını saydırmak, moral öğütlerle olmaz. Emekçinin ise, kapitalist bir toplumda haklarını bizzat saydırıp tanıtmaması için, başvuracağı önlemler vardır; açıkçası, emekçi sendikalaşma ister, toplu sözleşme ister, haklarını daha iyi yerine getireceğini kestiriyorsa greve başvurur. Bunlar, onun sınıf olarak "onsuz olmaz" haklarıdır. Çağımız, işçi sınıfı olmadan nasıl düşünülemezse, işçi sınıfı da bu haklarsız düşünülemez. Kapitalizme içtenlikle karşı olanlar, emekçilere bu hakları tanımak zorundalar; tersi, bir aldatmacadan öteye gitmez.

Oysa gördüğümüz ne?

Yine daha önceki bir bölümde anlattığımız gibi, günümüzde işçi sorunları üzerine eğilen İslamın *intelligentsia*'sı, ağız birliği etmişçesine, bu hakları tanımıyorlar emekçilere; hele grev hakkı, en çok korktukları şey. Neymiş, grev hakkı pek zararlıymış! Doğrudur, ama kimin için? Patrona zararlı, ancak işçinin hakkını tanıtıyor. Neymiş, işçi beğenmiyorsa, çeker gider bir başka işyerine, Allah da rızkını verir ve zaten rızkı da bolmuş onun! Hayır efendim, bu çekip gitmek, öyle teravih namazına gitmeye benzemiyor, çetinliklerle dolu; sonra Allah'ın rızkı da o denli bol değil ve emekçi söz konusu oldukça hazret alabildiğine hasis. Neymiş, "İslami düzen"de sınıf ayrılıkları yokmuş, patron da işçi de kapitalizmin icat ettiği şeylermiş; eğer çalışanla çalıştı-

ran arasında –kazara– bir uyuşmazlık olursa, devlet, hakemlik edip bunu çözermiş ve zaten bunun için varmış devlet! Hayır efendim, sınıf ayrılıkları İslamda da var, hatta bunları Cennete bile taşımış durumda; kapitalizmle sosyalizm arasında bir “üçüncü yol”u arayanlar olmuşsa da bulamamıştır, “İslam düzeni” için de aynı şeyler söylenecektir; sonra devlet, özünde sınıfsal bir nitelik taşır, yer yer hakem gibi görünse de, bir noktada iktidarı elinde tutan sınıfın temel çıkarlarını göz önüne alarak uyuşmazlıkları çözer; çözümünü, işçi sınıfının üstüne yürüyüp zorla kabul ettirmeye kalktığında da, adı faşizm olur bunun. Bir Müslüman ülke olarak, burnumuzun ucunda örneği de var: İran’da, işçi sınıfının tepesinde boza pişiren Şahlık döneminin kanunları, bugün de yürürlükte; mollalar, sadece gerekçeleri değiştirmişler, o kadar!

Görülüyor ki, işler öyle sanıldığı gibi kolay değil.

İslamcı ideolojinin en zayıf yanını yeniden belirtelim: Sınıf gerçeğini, ulusal gerçeği reddetmesi ve “ümme” diye tutturması! Oysa çağımız, sınıfsal gerçekliğin ve ulusal gerçekliğin çağı ve onlar adına mücadelelerle dolu. Bunları reddederek, kapitalizme karşı bir kavga verilemediği gibi, dört dörtlük “antiemperyalist” de olunamıyor. Temelde ümmetçi ve şeriatçı kalıp, görüşünün başına “millî” kelimesini yerleştirmek de soruna çözüm getirmiyor; düpedüz sahtekârlık değilse, bir bilinçsizliği gözlerden gizliyor olsa olsa.

Demokrasi, laik düzen: Çoğu çağdaş ve toplumsal sorunların olduğu gibi, işçi sınıfının sorunlarının çözümünde de, vaçgeçilmez uğrak noktalarıdır; bu değerler, belki en başta işçi sınıfı için yaşamsaldır. Ancak demokrasi gibi, onun bir tamamlayıcısı olan laikliği de gerçekleştirmek, iktidar sorunudur bir yerde. Bu iktidarı kuracak olansa, aydınlık güçlerin başında gelen, ama bütün öteki aydın güçlerle beraber hareket edecek olan işçi sınıfıdır. İşçi sınıfı, tıpkı faşizm gibi, şeriat karanlığının da kendisine nelere mal olacağının bilinci içinde yürütmelidir kavgasını.

Bu da yaşamsal onun için!

İnsanoğlunun geçirdiği nice deneyimler ve çektiği nice acılardan sonra, çağımızın din ve inançlara tanıdığı bir yer var; Vicdanlar! Kişi, neye inanıp neye inanmadığına kendisi karar verecek ve kararı karşısında bütün bireylere, devlet başta olmak üzere, bütün otoritelere düşen, sadece ve sadece saygı duymaktır. Bu saygı, bir yerde insana olan saygının bir emri; çünkü, aslanan insan!

Ne var ki, o insan, bütün Müslüman dünyada tehlikededir.

Gerçekten, “İslam Devrimi” diye ortaya atılan, aslında özgürlük, uygarlık ve gerçek anlamıyla devrim düşmanlığının tezgâhlandığı mollalar İran’ı ile, kimi başka Müslüman ülkelerde yuvalanmış şeriatçı akımlar, daha da genel bir deyimle siyasal İslam, yalnız inanmayanların değil, gerçekten inanan Müslümanın da karşısına dikilip, onu sorgulamaya ve yönlendirmeye başlamıştır. Bir eli bireyin yakasındaysa, öteki eli devlettedir; kimi yerde iktidardaysa, kimi yerde de onu elde etmenin kavgasına girişmiştir ve mesajını, devlet eliyle, bütün toplumda geçerli kılmak ve uygulamak istemektedir.

Bu salgın Türkiye’ye de bulaşmıştır.

Söz konusu akımların bilmedikleri var: Belli bir dinsel mesaj topluma egemen olduğunda, bir temel insan hakkı olan bireyin din ve inanç özgürlüğünün içine düşeceği tehlikeli durum bir yana, bizzat bu mesajın kendisi değişken. İslam adına konuştuğunu ileri süren insana sorarlar: Hangi İslam? Çünkü, eskiden olduğu gibi çağımızda da tek bir İslam yok, İslamlıklar var; ye kimi ülkede, bu İslamlıklar, birbirine taban tabana zıt. Örneğin Türkiye’de, bir Nakşibendi ile bir Alevî’nin ikisi de Müslüman, ancak ikisini de birbiriyle uzlaştırmak olanaksız. Sonra, bu mesaj, tarihsel nedenlerin de etkisiyle, kendini yenileyememiş ve çağından kopmuş bir halde. Neymiş, “egemenlik Allah’ınmış”! İyi ama, insanoğlu, kaç yüzyıl öncesinden başlayan bir kavganın sonucu olarak, egemenliği gökten yere indirmiş, millete ve halka vermiş. İşin ilginç yanı, aklın inançtan ve bilimin dinden bağımsızlaşması, temel insan hakları, demokrasi, laiklik, tek kelimeyle “Aydınlanma”, bu süreç içinde ete kemiğe bürünmüş,

insanoğlunun bu büyük serüvenini gözardı edip “egemenlik Allah’ındır” diyenin, bugün, olsa olsa gülerler üstüne.

Ayrıca eklemeli de: Tutun ki, egemenlik Allah’ındır. Peki kim kullanacak onu yeryüzünde? Tanrı’nın temsilcisi olarak, egemenliği toplumda kullanacak, siyasal iktidarı oluşturup insanları yönetecek olanlar kimlerdir? Bunu sorduğunuz anda, halk ya da ulus egemenliğiydi, insan haklarıydı, demokrasiydi, laiklikti, bütün sorular, yüzlerce yılın kavgasını içinde taşıyan bütün bir siyaset felsefesi gelip dökülecektir ortaya ve yanıt bekleyecektir. Onlara, metafizik gerekçelerle değil, akılcı, giderek çağdaş gerekçelerle bir karşılık bulup vermek zorunda değil miyiz? “Egemenlik Allah’ındır” önermesinin neresindedir bu akılcı ve çağdaş nitelik?

Öte yandan, İslamcı mesaj, çağımızın en yakıcı iki sorunu, kadın ve emeğin sorunları söz konusu oldukça, korkunç bir gerilik taşıyor. Kutsal Kitap’ında, erkeklere dönüp, karısı da değil karıları için “dövün” diye ferman çıkaran bir dine dayalı mesaj, en başta kadınlardan tepki görür; hakları ve görevleridir de onların bu! Sonra, emekçiler de, kendilerini ezip duran kapitalizme haklarını dayatmak ve daha iyi bir toplumun ve dünyanın kavgasını vermek için, toplu sözleşme ister, sendikalaşma ister, grev hakkı ister; dahası kendi dünya görüşüne özgürlük ister. Son olarak, sınıf gerçeğinin yanı sıra, milletlerin hak ve özgürlük kavgalarıyla dolu bir çağda, insanların karşısına “ümme” vaazıyla çıkılırsa, onlara gerçekten de bir afyon sunmaktan başka ne anlama gelir bu?

Çağından kopukluk ya da diyalog eksikliği: İslamcı mesajın ölümcül yarası!

Ne var ki İslam, yükseliş yıllarında bu durumda değildi: Eski Yunan başta olmak üzere, çağıyla diyalog içine girmişti; o ünlü felsefe ve bilim hareketi, böylesi bir bilincin sonucuydu. Oysa bugün, İslam adına ortalığa salınmış şeriatçı akımlar, felsefenin ve bilimin meşalesini elinde tutan Batı’ya karşı topyekûn bir reddiye içindeler; bir “kâfir” edebiyatıdır gidiyor. Batı’nın emperyalizmine karşı olacağız elbette; ama ya Descartes, Rousseau, Kant, Hegel, Marx? Onlara da mı reddiye? Batı’nın bilim ve tekniğine evet deyip bu adlara karşı çıktığınızda, o bilim ve tekniği de özümseyip ilerletemezsiniz. Sonra, şu da bir gerçek ki, o bilim ve teknik yoktan oluşmadı; arkasında koskoca bir felsefe, siyasal ve sosyal bir birikim yatıyor.

Laiklik, en kısa deyiimiyle, din ve devlet ayrılığı da bu sürecin bir ürünüdür.

Bugünkü bilimsel ve teknik uygarlığın, laik gelişme içine girmiş toplumlarda ete-kemiğe bürünmesinin bir anlamı olsa gerek. Ona salt bir Hıristiyan icadı olarak bakıp direnmek, arkasındaki, sosyal ve düşünsel birikimi göz ardı etmek, körlüğün değilse düpedüz bilinçsizliğin bir sonucu olabilir. Bilinçsiz kalkmakta sürgit inat, bir geri ve gerici damgasını yemeye götürür. Nitekim, bugün Müslüman ülkelerdeki bütün şeriatçı akımlar, böylesi gerici eylemlerdir. Onları, İslam dünyasında bir “uyanış” olarak görmek ve göstermek ise, o dünyanın çağdaş tarihinden haberdar olmamak demektir. İslam dünyasında bir uyanış oldu ise, onun ilk akla gelen örneği, XIX. yüzyılda başlayan ve Türkiye’de laik Cumhuriyetle doruğuna çıkan harekettir. Bugün gördüğümüz ise, İslam dünyasını daha da ilerletmek yerine, gerilere savıp savuracak gericilik rüzgârlarıdır; içinde hiçbir bereketin tohumunu taşımayan dondurucu rüzgârlar.

Her şeriatçı akım böylesi bir misyonla yüklüdür.

Şeriatçı her palazlanış, aklın, bilimin, ilerlemenin, başta kadın ve emekçilerinki olmak üzere temel insan haklarının, giderek demokrasinin karşısına dikilmiş bir tehlike işaretidir.

Getireceği yok, ama götürecekleri vardır!

Pek bilinse de altını çizmiş olalım: Yüzelli yılı aşkın bir süredir, bir Aydınlanma yaşıyoruz; Batı Aydınlanmasından hayli gecikerek gelip girdiğimiz bir süreç bu. Aydınlanma, yani doğa, toplum ve insan üstüne ne varsa, “Aklın Mahkemesinin önüne çıkarılması; akla ve bilime uygun olanın aklanması, olmayanın mahkûm edilmesi. Akıl ve bilim, zaten bu ikisinin yol göstericiliğidir geçerli olan ve gerçeklere götüren. Bütün bir Aydınlanma hareketimizin yöneldiği bir toplum ülküsü de var: Bağımsız, demokratik ve laik bir toplumun kavgasını veriyoruz biz. Bağımsızlık ülkümüzün temelinde, emperyalizme karşı çıkarak ulusal bir toplum yaratmak var; bu toplum, bütün düşünce ve eleştirilere kapıları açık tutarken, din de yalnız ve yalnız vicdanlarda kalacak; devlet, şu ya da bu dinin ya da mezhebin emrinde olamaz; hiçbir din ya da mezhebin ayrıcalığı da yoktur toplumda. Birey, istediği gibi düşünüp inanacak, toplum ve devlet de istediği gibi örgütlenecektir. Laiklik, özgürlüğün ve demokrasinin bir güvencesidir; onun savunucuları olmuş ve bugün de varsa, şu ya da bu sisteme sıradan bir öykünmenin

sonucu değil, yaşam dayattığı içindir ve önemli olan da yaşam-
dır.

Gericilik bunun bilincinde değil.

Ancak, yaşam yürüyecek ve Aydınlanma sürecek...

EKLENTİLER

ŞERİATLA İSLAM AYNI ŞEY DEĞİLDİR

Neşat Çağatay*

Bize ne oldu da kutsal duygular, çıkar uğruna ayaklar altına alınıyor, her önüne gelen din bilginliği taşıyor? 1927 Ekimi'nde Türkiye'nin nüfusu 13,5 milyondur. Önce İstanbul'da, sonra Ankara'da olmak üzere bir tek ilahiyat fakültesi vardı. Sözde bunlara öğrenci yetiştirecek imam okulları da çok azdı, ama *baş bohçalama* da tarikat da yoktu. Gitgide sözde din okulları arttı. Bugün 30 kadar ilahiyat fakültesi, yedi yüze yakın da imam okulu vardır. Bu imam okullarının orta kısmı kalkmasın diye, Türkiye'de zorunlu eğitim hâlâ beş yıldır. Oysaki bu zorunlu eğitim, İzlanda'da, Norveç'te, İsveç'te, Danimarka'da, Finlandiya'da, Hollanda'da, Belçika'da on bir yıldır; yani 17-18 yaşına kadar gençlerin okula gitmesi zorunludur. Türkiye'de yüz bin kadar da Kuran kursu vardır. Buralarda 605 sayfalık Kuranı Kerim'in bir sözcüğünün (kelimesinin) anlamı bile öğretilmeden okutulur, ezberletilir. Üstelik kendilerine çağdaşlık, fen, teknik aleyhtarları fikirler aşılır. Bu düşüncelerle yetişmiş bir yazar, bir TV kanalında "Ben 2. Mahmud'u hiç sevmem" diyordu. Doğrudur, o büyük hükümdar yurttaşın eğitilmesini devlet görevi sayan orta eğitim okulları, tıp, mühendislik okulları açan ilk devlet adamı idi. O Avrupa'ya öğrenci yolladı, asalak Yeniçerileri kaldırdı.

Bu tür kişiler *Atatürk*'e de düşmandırlar; çünkü O ulusu uyandırmaya çalışmış, vatanımızı düşmandan kurtarmıştır.

Bize ahireti, kâinatı, Tanrı'nın sonsuz gücünü anlatan Kuranı Kerim'dir. Tanrı katında seçilen peygamberlere gönderilen vahiylerin birleşmelerinden oluşan dört kitap vardır. Bunlar Hz. Musa'ya yollanan *Tevrat*, Hz. Davud'a gönderilen *Zebur* (Mezmurlar), Hz. İsa'ya gönderilen *İncil*'ler ve Hz. Muhammed'e gönderilen *Kuran*.

Bunlardan Hz. Davud, yeni bir din getirmemiştir. Zebur, dualarla ilahileri kapsar. Yine bunlardan hiçbirisi sağlam metinler değildirler; çünkü *Tevrat*, Mısırlı Hz. Musa'nın ölümünden 500

* ODTÜ ve Eskişehir Anadolu Üniversitesi öğretim üyesi.

yıl sonra; İnciller de Hz. İsa'nın ölümünden 60-90 yıl sonra kaleme alınmıştır. Kuranı Kerim'in bir harfi bile değişmeden günümüze dek gelmiştir.

Öte yandan sadece İslamiyet, Tanrı'nın her yerde hazır, nazır, mekândan arınık olduğunu bildirmektedir. Hristiyanlıkta ve Yahudilikte *soyut* bir Tanrı kavramı yoktur. Tanrı'ya yapılan yakarılar, kutsal ruhtan gebe *Meryem*'in doğurduğu, Allah'la aynı cevherden olduğu söylenen İsa'ya yapılır; ama bu Tanrı'nın oğlu İsa, Kudüs'te, Romalıların en yetkili mahkeme kurulu *Sanidrin*'in suçlu bulması üzerine, Roma İmparatoru *Tiberyus* döneminde, Yahuda bölgesi Valisi *Pontius Pilatus*'un kararıyla 31 yaşında çarmıha gerilerek öldürülmüştür.

Adem ve *Nuh* peygamberlerden sonra, tektanrı inancını yaymaya çalışan Mezopotamyalı Hz. *İbrahim*, cariyesi *Hacer*'den doğma büyük oğluyla Hicaz'a gidip Kabe'yi yapmışlar; bu oğlu *İsmail* orada kalıp Hz. Muhammed'in dip dedelerini oluşturan Hicaz Arapları'nın dip dedesi olmuş; Hz. *İbrahim*'in nikâhlı karısı Sarâ'dan doğma küçük oğlu *İshak*, Kudüs bölgesine yerleşmiş, bunun oğlu *Yakup*'un bir adı da İsrail olduğundan, bu soydan gelme Mısırlı Hz. Musa'nın kavmine İsrailoğulları denilmiştir.

Günümüzde, anlamları üzerinde fırtınalar kopartılan, "Din elden gidiyor, şeriat isteriz" naraları atılan yüce dinimiz İslamiyet için, birtakım cahil kişilerin ileri sürdükleri tarikat, şeriat, din, hukuk, sarık, sakal, cüppe, baş bohçalama, imam nikâhı gibi konular üzerinde açıklamalar yapmak istiyorum.

Parti başkanı, milletvekili ya da bakan olmuş kişiler, ellerinde tespih, keçi sakalı, başta takke, en iyi Müslümanım diye kasıla kasıla ortalıkta geziyor; din, şeriat, tarikat vb. konular üzerinde ahkâm kesiyorlar; bilgisizliklerini sergiliyorlar. Halk ise hiçbir şey bilmiyor.

Kuran-ı Kerim'de *din ile İslam, fıkıh ile şeriat* eş anlamdadır.

İslam hukukunun eski adı fıkıhtır. Mecelle'nin birinci maddesinde fıkıh "*Mesail-i şer'iyeyi ameliyeyi bilmektir*" diye tanımlanır.

Biz Anadolu Müslümanlarının inandığımız Hanefi mezhebinin kurucusu İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin tarifine göre fıkıh, kişinin, yararına ve zararına olan hükümleri, yani haklarını ve ödevlerini bilmesidir.

Böylece, *şeriat, fıkıh ve İslam hukuku* aynı anlamdadır. Bunların kapsadığı, kuralları, fakih (a harfi uzun okunacak) denen insanlar tanımlar ve saptar.

Kuran-ı Kerim'in pek çok yerinde, din ile İslam ve mümin, aynı anlamda alınmıştır. Burada din doğal olarak İslam dini demek olduğundan, aynı anlamda alınması doğaldır.

Din, tek başına, bütün dinler için soyut bir kavramdır. İslam dini deyince İslam dininin ana temellerini kapsar. İslam dininin temeli: Namaz, oruç, hac, zekât ve kelime-i şahadet olmak üzere beştir. Ama sadece kelime-i şahadeti, hatta sadece kelime-i tevhid'i, yani *"Lailahe illallah"* ya da *"Eşhedü en lailahe illallah ve eşhedu enne Muhammeden abduhu ve Resuluh"* yani, *"Tanıklık ederim ki, Tanrı'dan başka Tanrı yoktur. Yine tanıklık ederim ki Muhammed onun kulu ve elçisidir."* Bir kişi, bu ibareyi ömründe bir kez, inanarak, yüksek sesle söylerse Müslüman olmuş olur. Elbette İslam dininin öteki dört temelini de gücü yettiğince yerine getirmeye çalışması gerekir. Bunları ihmal eder ve yerine getirmezse, o Müslüman günahkâr olur, kâfir olmaz, dinden çıkmaz. O Müslüman günahını affettirmek için tövbe eder ve bağışlanmasını ister. Mağfireti bol olan Allah böyle durumlarda kullarını affedeceğini söylüyor. Anadolu Türklerinin mezhebi olan *Hanefi mezhebine göre bir Müslüman dinden ancak Allah'ı inkâr ederse ve sebepsiz insan öldürürse çıkar, kâfir olur. Bunlar dışındaki suçlar için günahkâr olur.* Suudilerin mezhebi olan *Hambeliğe göre namaz, oruç gibi dini yükümlülüklerini yerine getirmeyen kâfir olur, dinden dönenler de öldürülür.*

İslamın bu beş temelinden başka imânın altı temelini de bilmesi gerekir. Onlar Amentü'de bildirilmiştir ve sadece inançtırlar. Bunlar Tanrı'ya, peygamberlere, meleklerle, kutsal kitaplara, ahiret gününe ve kaza ve kadere inanmaktan ibarettir. Cenab-ı Allah, İslama göre amel imandan bir parça değildir, yani dini görevleri uygulamak ayrı, inanç ayrıdır.

Ulu Tanrı, Nisa sûresinin 31., Necm sûresinin 32. âyetinde ve Şûra suresinin 37. âyetinde, Müslümanların büyük günahları dışındaki bütün günahlarını affedeceğini buyuruyor. Hz. Peygamber bunları açıklarken, hatta diyor, "bunlar zina ve hırsızlık bile olsa."

Öte yandan Hz. Peygamber, "Ben geniş ve kolay bir dini yaymakla görevlendirildim, İslamı zorlaştırmayın, kolaylaştırın, müjdeleyin, nefret ettirmeyin" buyuruyor.

Şimdi şeriat, fıkıh ve İslam hukuku konularına geelim:

Bugünlerde malum kişiler, İslam tarihinden, mezhepler tarihinden ve İslam hukukundan (fıkıhtan) haberi olmayan kişiler

“Şeriat dindir, şeriata sataşmak dine sataşmaktır” gibi ahkâm kesiyorlar. Şeriat, kesinlikle din değil, din ayrı şey, şeriat ayrı şeylerdir.

Din ve iman, inanç konusudur; dinin beş, imanın altı temeli vardır, değiştirilemez. Reform yapılamaz, ancak inanılır. Din gereklerini yerine getirmezseniz günahkâr olursunuz, dinden çıkmazsınız. Şeriat, İslamda izlenen geniş yoldur, lügat anlamı da budur. Fıkıh, İslam hukuku ve şeriat aynı anlamdadır; şeriat; fıkıh ilminde şöyle tarif edilmektedir: Fıkıh ilme, mesail-i şer’iyei ameliyeyi bilmektir. Yani, yürürlükteki şer’i sorunları bilmektir. Şeriat ve fıkıh, toplumun uyacağı yaşam kurallarının hepsidir. Bu kuralların çok azı Kuran’da da vardır ama belki binde biri.

Kuran’da yer almayan öteki şeriat kuralları, fakih dediğimiz, o dönemlerde okul, kitap olmadığından, çırak, kalfa, usta hiyerarşisiyle yetişmiş kişilerce kendi görüşlerine göre düzenlenmiştir; yani Tanrı buyruğu değil, insanların sözleridirler. Bu kurallar, *imam Şafii*’nin dediği gibi “*zamanın değişimi ile hükümler değişir*” kuralına göre değişmiş durmuşlardır. Oysa ki din kuralları kesin olarak değişmez. Bu niteliklerinden dolayı kesinlikle din ve şeriat aynı değil, ayrı şeylerdir. Şeriatı istememek dini istememek değildir. Şeriatta hakkın ve adaletin dağıtımı ve korunması çok yetersizdir. Şeriatta, yani İslam hukukunda mahkemeler tek hakimlidir, çok hakimli hiç mahkeme yoktur. Bu hâkim, ceza, hukuk, iş, ticaret vb. davaların hepsine de bakar. Muhakeme usulü yasaları hiç olmamıştır. Yanlış kararları düzeltecek Yargıtay, Danıştay, Anayasa Mahkemesi gibi üst mahkemeler yoktur. Hele savcılık kurumu hiç olmamıştır.

Böyle bir hukuk sistemiyle hak hukuk nasıl korunur? İşte bundan dolayı 1840’lı yıllarda Avrupa’dan, Avrupa’nın dinî olmayan/laik yasaları alındı. 1869’da 1851 maddelik “*Mecelle*” çıkarıldı ama bu, sadece Hanefi fıkına göre ve çok eksikti. Aile hukuku, ceza, vakıf, miras vb. konular yoktu.

Esasen üçte biri Şii-Alevi olan yurttaşların oluşturduğu nüfusunuzun yüzde 99’u Müslüman olan Türkiye’de kimse İslam dinine karşı değildir. Din elden gidiyor, şeriat isteriz diye çığırtkanlık yapanlar, kendi istedikleri biçimdeki dini kılığı, kuralları, yani başta sarık, sırtta cüppe, süpürge sakal, elde tespih, kadınların başları bohçalanmış, topuklara kadar mantolar giymiş, tarikat şeyhi bozuntularının kol gezdiği, imam nikâhı denen İsla-

ma aykırı yöntemlerle dört kadınla evlenme, bu kadınları ve çocuklarını rezil, sefil bir yaşam sürdürmek isteyenlerin İslam biçimi isteklerinden başka bir şey değildir. Yoksa yetmiş beş yıldır Türkiye’de kimse kimsenin dinine, imanına bir şey dememiştir. Tersine, kendi halindeki yurttaşlara, niçin bizim istediğimiz gibi giyinmiyor, hareket etmiyor, halkı kandırmaya çalışmıyorsunuz diye sataşanların zulmü var bu ülkede. Onların inandıkları şeylerin hiçbirisi İslam dinine uygun değildir. Yarınki yazımda bunları birer birer ele alacağım.

*

Dünkü yazımı “Onların inandıkları şeylerin hiçbirisi, İslam dinine uygun değildir” diye bitirmiştım. Şimdi bunları birer birer ele alacağım.

Kimi kadınların baş bohçalama işi: Kuran-ı Kerim’in neresinde, saçınızın kılını, telini göstermeyin deniyor? Baş örtüsü, kendilerine cinsi taciz yapılabilen cariyelerden, hür kadınları ayırmak için, İslamın emredilişinden 15 yıl sonra gelmiştir. Ta Sümerler döneminden beri hürler başını örter, hemen hepsi Müslüman olan cariyelerin başlarını örtmeleri yasaktır. Örtенlerin o zamanlar kulağı kesiliyordu; çünkü onlar maldı, sataşmak hürlerin hakkıydı. Ulu Tanrı, erkeklere de hür kadınlara bakmaktan gözlerinizi sakının, diyor.

Marifet, kadınları çuvala sokup pislikten korunmak değil, kadın çıplak bile olsa ona bakmamaktadır. Niye bunu yapmıyorsunuz?

Sakal meselesi: Sakal bırakma Tanrı emri değildir, sünnettir ve Mezopotamyalı puta tapıcı Asurlulardan gelmedir, dini inançları gereğidir. Bugün Hindistan’daki Sih mezhebindekiler de vücutlarındaki kılları, tüyleri kesmezler. Asurlular, dince yasak olduğundan genç yaşta sakallarını kesmediklerinden onlara “kara başlar” deniyordu. Erkeklerin uzun sakal bırakması, Yahudilerde âdetti. Hz. Musa’nın heykellerine dikkat edilirse sakal göbektir. Hz. Muhammed kısa bir sakal bırakmıştır, çünkü o zamanlar ustura, jilet yoktu. Eğer olsaydı, temizliği çok seven Hz. Peygamber her gün tıraş olurdu. Ben bu konuyu, bir yazımda 1961 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı dergisinde uzun uzun anlatmıştım.

Tarikatlara gelince: Arapçada tariyk; yol. Tarikat, çoğul olarak yollar demektir. İslamiyette dokuzuncu yüzyılda ortaya çık-

muştır ve o zamanlar bilinçli ve namuslu tarikat sahipleri çok iyi rol oynadılar. Okulların, kitapların, yayın araçlarının olmadığı o dönemlerde cahil halkı doğru yola, hakkın yoluna düşürmekte güzel görevler yaptılar.

Bugün böyle kişilere hiç mi hiç gerek yoktur, ilkokuldan lise son sınıfa dek 8 yıl din dersi okutuluyor, her ilçede müftüler var, onlardan bilgi alınabilir. En iyisi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yayımladığı mükemmel "ilm-i hal" kitapları var, açık okunarak sorunlar giderilir. Dini konularda dürüst ve bilgili kişilerin yazdıkları (yobazların değil) eserler var. Son yıllarda ortaya çıkmış bilgin tarikatçılar pek yok. 20-30 yıl önce Adana'da biri, Biberiye tarikatı kurup, müritlerine biber yedirip tören yaptırıyordu. Bugünlerde de bir dönerci tarikat kurdu, neler yaptığı hâlâ medyada konu oluyor. Son yıllarda çok ün yapmış bir ruh hastasının neler yazdığı konusunda adliyede, üniversitenin bilirkişisi olarak 500 rapor yazdım, onu en iyi ben bilirim. Yazıları birer söz boğuntusudur.

Mezhepler, Hz. Peygamber'den 25 yıl sonra ortaya çıktı. Hz. Peygamber'in amcası oğlu ve damadı Hz. Ali ile Peygamber'in eşi Ayşe ve Muaviye ile Hz. Ali ordularının karşı karşıya geldikleri Cemel ve Sıffin savaşlarında 92.000 Müslüman birbirini öldürdü. Bugünkü din tüccarı bazı partilerin yolu da öyle. Allah akıl fikir versin, ülkemizde sağduyu egemen olsun da beyhude yere Müslümanlar birbirini öldürmesin. O savaşlarda önce Şia, Hariciler ve Sünniler vardı. Ondan sonra geçen 50-100 yıl içinde dört Sünni, üç Şii ve bir de Hariciler denen sekiz mezhep ortaya çıktı. Mezhepler önemlidir, çünkü her birinin ayrı ve birbirini reddeden ciltlerce fıkıh, yani hukuk sistemleri vardır.

Türk ulusu, Büyük Selçuklulardan beri, 1050'li yıllardan beri, İslam hukukunun yani şeriatın onda birini bile uygulamamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda, şeriatın sadece evlenme ve boşanma gibi ancak binde biri uygulanmış; gerisi, Türk'e özgü gelenek ve görenek hukukuyla yürütülmüştür. Bu uğurda "*Kavaniyn-i örfiye*" adı altında 150 kadar yasa yayımladılar. Bunlardan Kuran'a aykırı hükümler bir hayli vardır. Kuralların kimileri için Şeyhülislam Nisa Suresi'nin 59. âyetine göre "*Bu mesele şer'î mesele değildir. Ülül'emr (hükümdar) nasıl emretmişse öyle uygulamak gerekir*" biçiminde fetvalar bile vermişlerdir. Bugün Ülül'emr, devlettir, hükümettir, T.C. yasalarıdır. Onlara uy- mak gerekir. Tarikatlara hiç gerek yoktur, onların bildiklerin-

den daha çok bilgiler “ilm-i hal” kitaplarında açık seçik ve yeterli olarak vardır.

İmam nikâhı konusu: Günümüzde, türlü yollarla milletvekili olarak Meclis’e giren, İslamiyeti, Uğru Abbas, Gövercin, Deve ve Şeyh Ahmed’in Vasiyetnamesi gibi uydurma kitaplardan öğrenen, İslam ve Mezhepler tarihini, İslam hukukunu (fıkıh) bilmeyen kimi kişiler, milletvekili olunca her şeyi bilirim sananlar, dokunulmazlık zırhına da sarılarak, din, şeriat, imam nikâhı konularında ahkâm kesiyorlar. Bu, bir kere ayıptır.

İslamda, imam nikâhı ya da İslamî nikâh diye bir şey yoktur. Bir Müslüman, evleneceği hanımı yanına alır, o bölgede kendilerini tanıyan iki kişiyi bulup “Şahit olun, biz evleniyoruz” derse nikâh tamam olur. O iki kişinin tanıklığı, doğacak çocukların nesebi, boşanma, nafaka, miras konularında gerektiği içindir. Ama denecek ki biz Müslümanız, bir hocaya dua ettirmeyecek miyiz? Tanrı herkesin dilinden anlar, kulları ile kendisi arasında aracı istemez, İslamın ululuğu da buradadır. Evlenen kişi ellerini kaldırıp “Ya Rabbî! Biz evlendik. Bizi mutlu kıl, hayırlı evlatlar ver, bol rızık, geçim, dirlik ver” gibi şeyler söyler, iş biter, en güzel dua edilmiş olur.

Hz. Peygamber döneminde Arap Yarımadası’nda birkaç yıl içinde yüz binlerce kişi Müslüman oldu. Hiç kimse onların hiçbirine “Siz kâfir iken evlendiniz. Size İslam nikâhı kıyalım” demedi. Öte yandan, Osmanlılar döneminde 500 yıl kadılar, müftülerin el kitabı olan Mülteka adlı eserde; “Bir Yahudi, bir Hristiyan ya da başka dinden bir çift Müslüman olursa onların Müslüman olmadan önceki nikâhları geçerlidir, ayrıca bir nikâh kıyılmaz” deniyor... Öte yandan, bugünkü Medeni Yasa’ya göre kıyılan medeni nikâh daha sağlam, kaydı kuydu var, yasaya bağlı. Bu kolaylıklarla aile fertlerinin nüfus cüzdanı almaları, askerlik işleri, ölüm-doğum vb. konularda disiplin getirilmiştir.

İmam nikahıyla birden çok evlenme işi: Bu da İslam hukuku bakımından tutarsız ve geçersizdir. Şöyle ki: Kuran-ı Kerim’in Nisa Sûresi’nin 3. âyetinde “Eğer (kendileriyle evlendiğinizde) yetimlerin haklarına riayet edememekten korkarsanız, beğendiğiniz (size helal olan) kadınlardan ikişer, üçer, dörder alın. Yahut da sahip olduğunuz (cariyeler) ile yetinin, bu, adaletten ayrılmamanız için en uygun olandır” denilmektedir.

Âyete görüldüğü gibi bu dört kadınla evlenme, emir değil, zorunlu durumlarda bir izindir. Öte yandan, yine Nisa Sûre-

si'nin 59. âyetinde “Ey iman edenler! Allah’a itaat edin. Peygamber’e ve sizden olan Ülül’emre de itaat edin” deniyor. Burada Ülül’emr, yönetici, devlet ve yasalar. Türkiye’de Ülül’emr, yani devlet, hükümet ve yasalar, bir kadınla evlenilebileceğini saptamıştır.

Bu durumda, T.C. yasaları, birden çok kadınla evliliği kaldırmıştır. Buna göre bugün Müslüman bir kişi imam nikahıyla evlendim diyemez; bu, İslam dinine, Allah’ın buyruğuna aykırı olur.

Ey dini bilmez, oy avcısı din tüccarları! Her şeyi dinin içine ya da dini her şeyin içine sokup durmayın. Din ve inanç ayrı, toplumu düzenleyen yasalar ayrı şeylerdir. Avrupalılar bunları birbirinden ayırdıkları için bizden ileri gitmişlerdir. Bugün bütün teknik âletlerde, tıpta onlara muhtaç duruma düştük. Zaten akıl inançtan, bilim dinden bağımsızlaşmadıkça, özgür düşünce, kişi davranışlarına egemen olamaz. Bu gerçek, hiçbir zaman gözden uzak tutulmamalıdır.

(Cumhuriyet, 5-6 Mart 1997)

İSLAM, AYDININA NASIL DAVRANDI?

Faik Bulut

İlimli, radikal veya gelenekçi İslamcılarının genelde şöyle ortak bir görüşü vardır: “İslamiyet dini, evreni, kâinatı ve dünyayı kapsayan Kitabullah (Kur’an) ile taçlandırılmıştır. Allah’ın Kitabı olan bu Kur’an’ı Kerim görünen-görünmeyen, keşfedilmiş veya keşfedilmemiş hemen tüm bilgileri ihtiva eder. Bilim ve teknolojiyle çelişen yanı yoktur Kur’an’ın. Tersine; çoğu zaman, geleneksel ve modern bilim dalları arasındaki köprüdür. Yol göstericidir. Bu yüzden sadece dar anlamdaki bilimin değil, geniş anlamda her türlü bilim dalının başvuru kaynağını oluşturur bu kutsal kitap.”

Bu görüşleri ileri sürenler, peygamberin sözlerini (Hadis) veya Kur’an ayetlerini, kanıt olarak gösterirler. Örneğin; “Allah, sizden iman edenleri ve kendilerine ilim verilmiş olanları derecelerle yükseltir” (Mücadele suresi, 11. ayet); “Allah, Talut’u hükümdar gönderdi ve O’na, ilimde ve cisimde üstünlük verdi” (Bakara, 247. ayet); “Yusuf olgunluk çağına erişince, O’na bilgi ve hikmet verdik” (Yusuf, 22. ayet); “Musa, kemale erdiğinde ona peygamberlik ve ilim verdik” (Kasas, 14. ayet); “...orada rahmet verdiğimiz... ve ilim öğrettiğimiz bir kulumuzu buldular” (Kehf 65. ayet); “Kur’an’ı okumada acele etme; Rabbim, ilmimi artır de...” (Taha, 114. ayet); “Her Müslüman için ilim talep etmek farzdır” (Peygamber Hadisi)....

Kimileri daha ileri gidip şu iddialarda bulunuyorlar: “Kur’an’ı Kerim’de doğrudan müminleri düşünmeye çağıran 200 civarında ayet var. Kur’an, 72 yerde ‘*düşünme*’ kelimesi ile müminleri *düşünme* egzersizine tabi kılıyor; 29 yerinde ise ‘*tefekkür edesiniz, taakkul edesiniz, tezekkür edesiniz*’ ifadelerine yer veriyor; 14 yerinde ‘*düşünmüyorlar mı, düşünen kavim için*’ ibaresini kullanıyor. Bakara/170, Maide/104, Yunus/78, Enbiya/53, Şuara/74, Araf/70, Hud/62 gibi ayetlerde, ‘*Müslümanların, babalarını körü körüne taklit etmekten*’, daha başka bir ifadeyle, ‘*öncükilerin akli ile düşünmekten*’ sakındırıyor... Bu nedenle İslamda düşünceyi açıklama bir *hürriyet* değil, aynı zamanda bir *vecibe* (görev)dir. Çünkü yüce Allah, peygamberlerden bildiklerini ve

kendilerine indirilen hükümleri açıklayacaklarına ve gizlemeyeceklerine dair söz almıştır...”

Buradan hareketle şöyle bir sonuca varılır: “Her şeyden önce, bu din, *ilme ve akla* dayanır. Dolayısıyla Mevdudî’nin sözüyle, *İslamı tam olarak yaşamak, ancak ilim ve akıl ile mümkündür*. İslam kimseye baskı yapmadan, vicdanları incitmeden ve kimse-nin burnunu kanatmadan; Hak yoluyla yayılmıştır. İslamda *İç-tihad* bir düşünme ameliyesi ve *Şura da* bir *içtihad* kurumu oldu-ğuna göre, *İçtihad*’da bulunmak düşüncenin özgür olmasını ge-rektirir. Düşünce özgürlüğünün olmadığı yerde *İçtihad*’dan bahsedilemez. Hz. Peygamber’den son *müctehid* (*İçtihad* yayan kişi)’e kadar âlimler, hayatın her alanındaki düşüncelerini ifade etmişler, düşünceye sınır koymamışlardır. İslamın belli alanla-rında, devlet adamları, ilim adamlarına ve halka; hocalar öğren-cilerine karşı bir düşünce sınırlaması koymamış, baskı kurma-mış, dolayısıyla düşünen insanlar ve gerçek anlamda *âlimler* (aydınlar-FB) yetişmiştir. İslamda *İçtihad* yetkisinin bulunması, düşüncenin hür olduğunun delilidir. *İçtihad, düşünmenin resmi bir belgeselidir*. *İçtihad*’ın zıddı *taklit*’tir. *Taklit*, düşünmeden bir fikri kabullenmek ve benimsemektir. Taklit eden kişi, düşün-mez ve düşünemez. Taklit, fotokopiciliktir. Özgürlük sayesinde ki, İmam *Ebu Hanife* (Hanefilik mezhebinin kurucu önde-ri bir İslam âlimi FB), 63 bin veya bazı rivayetlere göre 83 bin adet *İçtihad*da bulunmuştur.”

Tüm bunlar nereye kadar doğru?

Karşı savları ve görüşleri sergilerken, ayrıntılara ve tarihin derinliklerine dalmak, meseleyi içinden çıkılmaz bir hale soka-bilir. Ayrıca İslam tarihinde âlim-din-aydın ilişkisi öylesine gi-rift ve çeşitlidir ki; her örneği belli bir kalıba sokup model diye sunmak, kimi yanlışlara ve yanılgılara yol açabilir. Bu nedenle her devirde veya aynı dönemin farklı bölgelerindeki çeşitli İsl-am yönetimlerinin birbirine benzemeyen tutumları, yöneticile-rin kişilikleri, siyasi gelişmelerin o tarihteki yansımaları göz önünde bulundurulmaksızın verilecek hükümler hayatın ger-çekliğiyle bağdaşmayabilir. Hatta, kimi zaman islam yöneticile-ri ve hâkim sınıfları arasındaki çelişkiler, din bilginleri (lâ-lim/ulema) arasındaki çelişki ve anlaşmazlıklar da, İslamda ay-dın kesime karşı alınan tutumların olumlu ya da olumsuz olma-sında büyük rol oynamışlardır. Öte yandan toplumsal/ siyasal çalkantıların doruğa vurduğu aşamalardaki Şariat uygulaması,

din-aydın ilişkisi ile bunların olmadığı devirlerdeki ilişkileri de birbirinden titizlikle ayırmak gerekir.

Buradan yola çıkarak, maddeler halinde sıralayacağımız saptamalar; okuyucuyu düşündürecek, araştırarak ve irdeleyecek bir düzeye getirmeyi amaçlanmaktadır. Bizzat bu saptamalar, derin ve mükemmel bir araştırmayı öngören irdelemelerden ibarettir. Mutlak değil, esnektirler; her türlü tartışma ve gelişmeye açıktırlar. Ancak temelde doğruluklarına inanıyoruz. O halde başlıyoruz:

1. İslam dininde temel altyapı *tevhid* (Allah'ın birliğine inanmak ve onun için çalışmak)'dır. Bu altyapıya inanılmaksızın, hiçbir faaliyet mümkün değildir. Bir Müslüman için *tevhid* ilkesini çiğnemek, her şeyden önce *kâfir* olmayı getirir. Kâfirlik ise, İslam Şeriatı'na göre cezalandırılır. İslam-aydın ilişkisinde *Tevhid*'i inkâr etmek veya onun için çalışmak, ana ölçüttür. Buna uyulması koşuluyla aydın kimi özerk alanlarda faaliyet yürütebilir. Aksi taktirde *kâfir* olarak hiçbir fikri çaba içine giremez. Çünkü Müslüman aydın, *kafir* olma özgürlüğüne bile sahip değildir. Kâfirleşirse, bunu canıyla veya hayatıyla (ölüm, işkence sürgün, hapis vs) ödemeyi göze almış demektir. Ancak şurası mümkün: Daha önce başka bir inanca sahip olan aydın, tüm zorlamalara karşın Müslüman olmayı kabul etmemiştir. O zaman Hz. Muhammed'in Bahreyn halkına veya Hz. Ömer'in Kudüs halkına yazdığı mektuptaki örnek gibi, gayrimüslim (zımmi) olarak yaşar kelle vergisi (cizye) öder. Bununla birlikte, o haliyle bile İslami düşünce tarzını ve İslami yönetim biçimini eleştiremez. Nitekim Medine'de Yahudi cemaatinden ünlü şair *Kab bin Eşref* peygamber ve yandaşlarını eleştirdiğinde, Muhammed tarafından öldürülmesi emredilmiştir.

2. Yukarıda bolca alıntıladık. İslamcılara göre kendi dinleri, "*akla, düşünmeye ve düşünce özgürlüğüne çok önem verir, bunun gelişmesini sağlar.*" Oysa hem *Kur'an* hem de Arap dilindeki "*akıl*" kelimesi, bizzat sınırsız bir düşünceyi değil, tersine sınırlanmış bir düşünce biçimini ifade eder. Çünkü bu ibarenin bir özdeşi olan "*Ukkal*" "devenin boyun ipi ve ayaklarının kösteği" anlamında kullanıldığı gibi, kişinin tutuklanarak özgürlüğünden yoksun bırakılışı da "*i'tikal*" manasındadır. Bu durumda *Kur'an* ayetlerinde ve peygamber Hadislerinde sözü edilen "*akıl, taakkul*" ifadeleri sınırları ve alanı belli bir şey için kullanılıyor. Bunun adı "Allah'a iman veya Allah'a teslim olup İslam dinini

kabul etmektir." Kur'an ayetlerinde sıkça vurgulanan *"taakkul ediniz, düşününüz, başınızı elinizin arasına alarak tefekkür eyleyiniz, ata-babalarınızı körü körüne taklit etmeyiniz"* gibi buyruklar, *"düşünce özgürlüğüne sahip olunuz"* anlamından çok, *"dine-imana geliniz, Müslüman olunuz, düşüncenizi ve beyninizi Allah'a teslim ediniz"* manasında kullanılmıştır. Nitekim İslamcılar da, bunu açıkça itiraf edip yazmaktalar: "İslam akla ve düşünmeye büyük önem vermiştir. Akıl, İslam ile iç içedir. Hatta bazı noktalarda akıl dinin temelidir. Kur'an, iman konularında önce insanın aklına hitap ediyor, aklın önündeki duvarları kaldırıyor, taassupları yıkıyor. (Ancak) İslami açıdan düşünceyi iki kısımda mütalaa edebiliriz. Biri, İslam dininin temel hükümleri üzerinde düşünmektir. Ki bunlar da *iman, ibadet ve ahlaki hükümlerdir*. Bu gibi hükümler üzerinde düşünüp yeni bazı düşünceler üretmek söz konusu olamaz. Ancak bunların hakikatını idrak etmek amacıyla yardımcı bazı hikmet'lere ulaşılabilir. Diğeri, İslamın dünyamızla ilgili, konularında düşünmektir ki, bunu yapmak gereklidir. Akıl, eğer dinimizin inanç konularına sokulursa iman yozlaşır. Eğer ibadetlere sokulursa ibadetler zorlaşır... İnanç, ibadet ve ahlak konularına akıl sokmamak ve düşünce üretmemek, bu ilkeleri olduğu gibi kabul etmek, dinin tabiatı gereğidir." Şu demek isteniyor; siz, bir aydın olarak, "Niçin Allah vardır veya yoktur?" sorusundan yola çıkarak, her türlü araştırmayı yapabilir, bu yolda binbir türlü mantık oyununa başvurabilirsiniz. Namaz'ın neden üç vakit değil de beş vakit olduğu konusunda kafa yorabilirsiniz. Ancak, varacağınız sonuç, mutlaka "Allah vardır; ezeli ve ebedidir, doğmamış ve doğurmamıştır, tek ve biriciktir" olmalıdır. Bunun tersi olursa, akıl ile iman bağdaşamaz. Orada çakılır kalırsınız, çünkü din ile iman'ın tabiatına aykırı (gerçekte Şeriat kurallarının dışına çıkıyorsunuz) hareket etmiş olursunuz. Bu da kâfirlik demektir.

3. İslamiyet hem Arabistan yarımadası toplumunun Cahiliyle (İslam öncesi) geleneklerinin hem de Mezopotamya uygarlıklarının şiddet kullanma mirasını (mesela Asur İmparatorluğunun savaş ve zulüm mekanizmaları) devralmış; bunu, *Kur'an ve Kılıç Adaleti* olarak yaygınlaştırmıştır. Halife Ebubekir'in, İslamdan dönen kabileleri kan ve ateşle yola getirmesi; ardılı Halife Ömer'in başta Mısır İskenderiye kütüphanesi olmak üzere, antik Kürdistan'daki Şarizor Zerdüşt kitaplıklarını ateşe vermesi; Osman'ın kendisine muhalefet eden Ebu Zer gibi eşitlikçi İslam âlim-siyasi kişiliklerini döverek, hapse atarak veya çöle sürgün

ederek bastırması; Hz. Ali'nin Hariciler ile İslama karşı çıkan *Rafızileri* (ki bizce Anadolu ve Kürdistan Aleviliğinin gerçek öncülleri bunlardır) ateş kuyularına atması... vs. hep bu zihniyetin ürünüdür. Nitekim Halife Ali bu kılıç geleneğine uyararak şöyle demişti: "Size güçlü ve kudretlinin kim olduğundan söz edeyim mi? *Hakk için kılıç kaldırandır, o.*" İslam tefsircileri, Ali'nin bu ibaresini şöyle yorumlarlar: "*İslam Arap toplumunda kılıç kullanmak, dini ahlakın da bir ölçütü olagelmıştır.*" Gerçekten de, peygamber kızı Hz. Fatıma, kocası Hz. Ali ile babasının kılıçlarının kanını temizlemekten yoruluyordu adeta. Kuşkusuz kan dökmek, İslamda "*adalet sağlama ve dağıtmanın*" da olmazsa olmaz bir parçasıydı. Nitekim Emeviler dönemindeki tüm mahkemelerde, yargıcın hemen arkasında "*adalet mülkün temelidir*" ibaresini süsleyen iki çapraz kılıç bulunurdu daima.

4. Kuşkusuz kabile toplumundan kurtulup Medine site devletini kuran Muhammed peygamber, kendi kadrosunu kurabilmek amacıyla eğitim seferberliğine başladı, *İbn Haldun'a* göre Hicazlılar okumayazmayı Hirelilerden, onlar da Hiymerlilerden öğrendiler. *Belazuri'nin* yazdığı *Fütuh-ul Buldan* adlı eserde ise, İslam gelince okumayazma bilen Kureyşli sayısının 17 olduğu belirtilir. Az sayıda kadın arasında yazma bilenler şunlardı: Muhammed eşlerinden *Hafsa*, *Aişe* (sadece okuma biliyor), *Üm Seleme*. Ayrıca *Üm Eymen*, *Üm Atiye*, *Atika binti Zeyd*, *Hansa binti Şerid*, *Katile binti Nadir*, *Ümm-ü Külsüm*, *Şifahin Abdullah...* Medine sitedevletindeki *Evs* ve *Hazrec* kabilelerinden okumayazma bilen 17 kişiden bazıları Muhammed'in vahiy katipleri oldular. Okuma-seferberliği, aynı zamanda bir ibadet yeri olan Mescid/Cami'de başlatıldı. Böylece cami, medrese/mektep/okul işlevi de gördü. Başlangıçta kadın ve erkekler karışık eğitiliyorlardı. Ancak kadınlar meclisine doluşan erkeklerin sayısı artınca, yersiz sıkıntıları (sataşma, sıkıştırma, sürtünme vs.) önlemek amacıyla kadın erkek ayrımı yapıldı. Erkek ve kadınların ilk öğretmenliğini de bizzat Peygamber yaptı. Sayı çoğaldıkça, öğretmenlerin adedi de değişmeye başladı. Esas olarak İslam dini ile Arapça dilbilgisi kuralları öğretiliyordu. Bağlı olarak, o zamanın göreceli bilgilerine uygun ve Kur'an'a ters düşmeyecek sosyal ve askeri bilgiler, tıp, basit aritmetik, tarih, arkeoloji, fen vs. de öğretiliyordu.

5. İslamiyetin yaygınlaşması ve fütuhât, aynı zamanda yeni fethedilen bölgelere yeni eğitim/siyasi kadroların acilen yetiştirilmesi

rilip gönderilmesini gerektiriyordu. Bu açığı; *kari/kurra* adı verilen, esasta Kur'an sure ve ayetlerini ezberleyen, bir anlamda kendilerini bu dine adanmış profesyonel inanmışların oluşturduğu bir kesim kapattı. *Kurra*'lar gündüz-gece demeden habire Kur'an ayetlerini okur, peygamber Hadislerini aktarır, kimi zaman hiç uyumadan namaz kılarlardı. Bu nedenle alınlarında siyah bir yara izi oluşmuştu (secdeye kapanmaktan). Bu *kurra* ve *dai* (İslam dinine davet eden propagandacılar ekibi)'ler, İslam dininin bağnazlaşmasında ve kimi zaman özgürlükçü bir hal almasında çifte bir rol oynadılar. Sözelimi İslamın bağnazları gibi görünen Hariciler adı geçen *kurra* geleneğini sürdürdüler: Bir yandan İslamın muhafazakâr bir nitelik kazanmasında devletleşmiş İslama (teokrasi) önemli bir malzeme verdiler. Öte yandan İslamın görünüş (zahiri)deki tefsirlerini de aşarak hem *Batını hem komünal* bir akımın (Karmatiler, Deylemiler, Aleviler vs.) önünü açtılar. Sufilik de bunun devamıdır.

6. İslamın muhafazakâr ve liberal (giderek özgürlükçü) fikir akımları, peygamber döneminde yaşamış İslam önderleri (Sahabeler) arasındaki tartışmalardan sonra ortaya çıkıp yeni şekiller almıştır. Bu anlamda, *o dönem siyasi hadiselerinin Kelami (din felsefesi) problemlere etkileri* yadsınamaz. Ali-Muaviye, Hz. Aişe-Hz. Ali, Hariciler-Ali, Emeviler-Abbassiler, Abbassiler-Batıniler çatışması bunun yansımalarıdır. *İçtiha*d (İslamiçi fikir akımlarının polemikleri, tartışmaları, dini tefsirleri ve yeni ekoller yaratarak büyük mezhepler adıyla ortaya çıkmaları) denen düzeniçi fikir disiplinlerinin belirginleşmesi ve gelişen siyasi olaylar (istikrarsızlıklar ve İslamdışı çevreye taşmalar) nedeniyle *İçtiha*d kapısının kapanması da, *İslam-aydın özgürlüğü ilişkisi* açısından önemlidir. Burada İslam, aydınını artık ebedibillah susturma yoluna başvurmuştur. Çünkü olayları denetleyemez, tek merkezden idare edemez hale gelmiştir.

7. İslamöncesi Arap toplumunun sanat faaliyeti, genelde basit denecek ölçüde *lehn* (nağme ve ritm) ile çok güçlü bir geleneğe sahip *şiiir*'den ibaret idi. İslam devrinde ise bunlar diniçi bir nitelik kazandılar. Söz gelimi Kur'an'ın elyazısıyla estetik biçimde yazılması ve sonradan nakşedilmesi (*Hatt*) sanatını doğurdu. Kur'an'ın *tilavet*'i ve *tertil*'i (okunması ve terennümle ritimli telaffuzu) ilahi bir müzik dalının ortaya çıkmasını sağladı. Allah'a ibadet yoluyla yakınlaşmanın bir mekânı olan Cami/ mescid ise zamanla *dini mimari* özelliğini kazandı. Bağlı olarak çinici-

lik/fayansçılık süslemecilik, nakış ve gravürlerin yapıldığı bir sanat/uğraşı dalı halini aldı. Bununla birlikte resim ve heykel yasağı, bu sanat dallarını köstekledi. Şiir'deki aruz vezni ile başka vezinlerin ortaya çıkışı ise Arapların fethettiği ülkelerdeki başka halk ve uygarlıkların kültürel/sanatsal etkilerinin sonucudur. Edebiyattaki gelişme, Mezopotamya ve İranı uygarlıklarının ürünüdür.

8. İslam fıkıhı (hukuku) diniçi tefsirlerle uğraştığından, siyasi yöneticilerin din âlimlerine fazlaca karıştığı söylenemez. Bununla birlikte siyasi kararlara dini meşruiyyet kazandıracak fetva'lar gerektiğinde aydınlar (din âlimleri) baskı altına alınmış; ya Sultan'ın istediği fetva'yı vermiş, ya da azledilip bir biçimde tasfiye edilmiştir. Abbasiler devrinde yaşayan Ebu Hanife'nin durumu (hapsedildi) budur.

Emevi halifeleri ise, *"halka yapılan zulümleri, baskıları ve katliamları Allah'ın bir takdiri"* sayan fikir akımlarının (Cebriyye gibi) alabildiğine gelişmesine gözyummuşlardır. Buna karşılık *"Kader yoktur. Emevi yöneticilerinin yaptıkları, bizzat kendi fiilleridir"* diyen Kaderiye ve Mutezile'den kimi aydının dili kesilmiş, kiminin gözü kör edilmiş, kimi katledilmiş bazıları da sürdürülmüştür. Hatta Emevilerin işine gelen Cebriye akımı, *"Kur'an Allah kitabı değil, mahluktur"* dediklerinde, bu söylem İslamın özünü zedelediğinden görüş sahipleri bayram günü katledilmişlerdir.

Emevi döneminde Ali yandaşlığı ve aydınları, Abbasi devrinde ise Emevi yandaşlığı olabilecek İslami yorumlar yasaktı. Oralardaki aydınlar (şair, din âlimi vs.) yakalandıkça ya tövbe eder ya da öldürülürlerdi.

9. Arap fetihleri sonucu sayıları çoğalan Arap olmayan halklar (İran, Kürt, Türk, Afgan, Azeri vs.) Arap egemenliğine ve baskısına karşı dipten bir *Şuubiye* hareketi geliştirdiler. Bu, zaman zaman köylü ayaklanmalarına dönüştü. Gelişen olaylara paralel biçimde Şuubiye Edebiyatı çok canlandı. Yönetimlerin denetimi dışına çıkan böyle bir tepki edebiyatı, İslami çerçeveyi aştı. Mani, Zerdüş, Mazdek gibi eski din ve kültürlerin kazanımlarını edebiyata ve kabuğu İslam olan düşünceye aktardı. Başına buyruk bir nitelik kazanarak görece özgür bir ortamda geliştirdi.

10. Ortodoks İslam ile merkezi otoriteye başkaldıran köylü ayaklanmaları (Batınî hareketler, vb.) ister istemez Şeriat kural-

larının göz ardı edilmesine ve görece düşünsel özerkliğe yol açtı. Bunda çeviriler yoluyla İslama kazandırılan eski Yunan klasiklerinin ve felsefesinin etkisi büyüktür. Ayrıca bu çevirilerden etkilenen her çeşit merkezkaç düşüncenin (Batınlık, İsmaililik, Şülik, Zeydilik, Manilik, Mazdeklik, Zındıklık, Karmatilik) kabuğu İslam ama özü devrimci olan bir felsefe zemininde fikrîsel yaratıcılığa önder olması da kaçınılmazdı. Görünüşte İslam hanesine yazılan İbn Sina, Farabi, İbn Rüşd, Zekeriya Razi gibi düşünürlerin gerçekte bu gelişmelerin sonucu ortaya çıktığı unutulmamalıdır. Bu nedenle kimi İslamcıların çok övündükleri; “Biz Ortaçağ’da İbn Sina, Farabi, İbn Rüşd gibi büyük âlimler yetiştirdik, altın çağı yaşadık” iddiaları yanlıştır. Çünkü bu düşünce, İslami kuralları çiğneyerek, yer yer Allah’ı inkâr ederek ve ölümü göze alarak ilerlemiştir. Özünde İslami düşünce tarzı değil Mani, Mazdeki, Zerdüştî, Budizm, eski Yunan felsefesidir. Kimi İslamcıların, İbn Sina ve İbn Rüşd gibilerini “kâfir” göstermeleri, buna karşılık gerileme/karanlık dönemin temsilcisi *İmam Gazali* gibi bir tutucuyu yüceltmeleri bu nedenledir.

11. İslamcılık fikrinin, dini kabuk altında geliştirilmesi ve aydın düşüncesinin görece gizemli ve örtük bir özgürlüğe kavuşturulmasında, *Sufîtik* akımının etkisi inkâr edilemez. Başlangıçta İslamda kabul görmeyip baskıya uğrayan, Hallac-ı Mansur gibi kurbanlar veren, o dönemlerdeki yorumlarıyla (Batîni düşünce) ilerici işlevler oynayan Sufîlik, İhvan-ül Safa ile doruğa ulaştı. Ancak sonra kaçınılmaz biçimde gericileşip muhafazakâr bir nitelik kazandı; Sünnî tarikat ideolojisi haline geldi.

Özetle; “İslam toplumunda bir Müslüman iman, ibadet ve ahlak ilkeleri üzerinde fikir yürütmek, düşünce üretmek; bunların asıllarına ilave yapmak ya da eksiltmede bulunmak caiz ve mümkün değildir. İslam felsefesinin özüyle uğraşmak doğru olmadığı gibi siyasi ve dini düşünmek, hayatın diğer alanlarında düşünmek kadar özgür olamıyor.” Böyle bir ortamda aydın gelişebilir mi?

KAYNAKÇA

1. Faik Bulut, *Allah Devletinde Demokrasi ile İslamcı örgütler* adlı kitaplar.
2. Prof. Dr. Yunus Vehbi Yavuz, *İslamda Düşünce ve İnanç Özgürlüğü*.
3. Doç. Dr. Bahriye Üçok, *İslam Tarihi: Emeviler Abbasiler*.
4. Mehmet Çağlayan, *İslami Harekette Ulema*.
5. Dr. Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuubiyye*.
6. Hilmi Ziya Ülken, *İslam Felsefesi*.
7. Dr. Ahmet Akbulut, *Siyasi Hadiselerin Kelami Problemlere Etkileri*.
8. Çeşitli makale ve yazılar.
9. Julius Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*.

(Yazın, 1995, sy. 65, s. 5-7)

RADİKALİZM BENİMSENİYOR

Bülent Tanör*

– Dinci, şeriatçı partilerin örgütlenmesi demokrasi içinde mümkün olamaz mı?

Dinci, şeriatçı, anti-laik partilerin demokrasinin kendisini koruması bakımından yasaklanması, demokrasiye aykırı bir tavır değildir. Dinci bir parti dünya görüşü ve hedefleri itibariyle otoriterdir, tek görüşçüdür. Sandıktan çıkacağım dese, silahlı mücadele öngörmese, “kanlı mı kansız mı” demese bile özü itibariyle ayrımcıdır. İnanan inanmayan, bizim dinimizden olan olmayan ve kadın erkek ayrımı yapar. Yasaların yapımında da demokratik olamaz. Çünkü, dinci dünya görüşüne göre yasalar zaten Allah’ın buyruğu olarak vardır. Yasa yapmakta insanlar yetkili değildir. Egemenlik millete değil Tanrı’ya aittir. Tanrı’nın sözünün ne olduğuna ise aralarında çekişerek kendileri karar verir. Dinci bir parti yalnız laikliğe değil demokrasiye de karşıdır. Her demokrasi kendini koruma hakkına sahiptir ve bu tarz partileri yasaklayabilir.

– Refah Partisi örneğindeki gibi, böyle bir partiyi kapatırsak yüzde 8-9 olduğu varsayılan radikal seçmenin durumu ne olacak? Sisteme nasıl entegre edilecekler? Milli Nizam Partisi’nden beri şiddete başvurmadılar.

Davayla sonuçlarını birbirine karıştırmamak gerekir. Bir hukuki dava, önce sonuçlar dikkate alınmadan incelenir. Kapatma kararı hukuki ölçülere göre doğru mudur, değil midir? Sizin sorunuz siyasi sonuçlarına ilişkin. Nasıl entegre olacakları sorusu her şeyden önce siyasal İslamcı kadroların zihnini meşgul etmelidir. Bu ilk olay değil. MNP, MSP, Türkiye Huzur Partisi ve bu dördüncü vukuat. Hukukun terbiye edici bir yanı vardır. Bu kapatma kararında mevcut sistemi totaliter bir yönde değiştirmenin yaptırımları işlemiştir. Siyasal İslamcılar, “Bu düzende kendimize yer açmak istiyorsak, nerede hata yaptık” sorusunu kendilerine sormalıdırlar. Acaba kanlı kansız mı derken mi hata yaptık diye sormalıdırlar. Mevcut durum onlar için tarihi bir fırsattır. İslam dünyasında iyi kötü tek laiklik, tek demokrasi de-

* İstanbul Hukuk Fakültesi’nde Anayasa Hukuku profesörü.

nemesi Türkiye’de. Bu iki tekliğin bir anlamı var. Türkiye’de ezici çoğunluk laiklikten yanadır. Kemalist jakobinizmin dayattığı bir şey değildir laiklik. Siyasal İslam rejime intibak ve, deyim için mazur görsünler, evcilleşme sürecini sancılı bir şekilde yaşıyor. İslami kimliği ön planda tutanlar yeni bir kulvar bulacaklardır. Kamusal hayatta kendilerini biraz daha belli eden, oyunun kurallarına uyan bir kulvar olacak bu. Ortak bir noktaya iki yönlü bir hareket var. Kapatma kararının sonuçları olumlu olacaktır. Türkiye radikalizm hiçbir türlüşünü benimsemiyor.

– *Daha önce 141 ve 142. maddelere karşı çıkmıştı. Hem de 1980 öncesinde. Komünizm de radikal bir ideoloji, örgütlenme ve propaganda yasağına siz de karşı çıkmışsınızdır: Şimdi dinci bir partinin örgütlenmesine neden karşı çıkılıyor?*

1956 yılında Almanya’da Komünist Parti kapatıldı. Batıda buna mücadeleci, militan demokrasi adı verilmiştir.

– *Ama çok özel tarihi koşullarda. Fransa ve İtalya’da da kapatılmadı mesela, İtalyan Komünist Partisi ve Fransa’da, programında proleterya diktatörlüğü ibaresi olduğu halde KP kapatılmadı.*

Söylemleri farklı olsa da bunlar sistemin partileriydi. Çoktan ‘revizyonist’ yola girmişlerdi, iktidara gelince çoğulcu sisteme zarar verecek bir partiye hayat hakkı tanıyacak mıyız?

– *Fakat ortada bir yanlışlık yok mu? Bir “konsept” tespit ediyoruz. Bu konsepte göre de belli düşmanlar. Sonra da bütün gücümüzle bu düşmanın üzerine gidiyoruz. Bu konseptin dışında bir davranış tarzı olamaz mı?*

MASK (Milli Askeri Stratejik Konsept), Batı Çalışma Grubu, Kriz Masaları’nın, ülke içinde düşmanlar belirlemeleri, demokrasilerde olacak bir iş değildir. Ben totaliter partilerin yasaklanmasının uygun olduğunu söyledim. Söylediğim buraya kadar. Stratejik konseptlerle, ülke çapında ideolojik düşmanlar yaratılmasına karşıyım. Ölçülerin hukuki olması gerekir. Yaptırım mercii de mahkemelerdir. Bunun mercii’nin Milli Güvenlik Kurulu olmaması gerekir. Dün komünizm, şimdi irtica, yarın ne olacağını bilmiyoruz. Sürekli düşmanlarla çarpışan bir ülke, siyasi rüşüne de erişemez. Anayasa, mahkeme, bunlar şeffaf dünyadadır. Batı Çalışma Grubu şeffaf dünyaya ait değildir.

– *MGK ve Batı Çalışma Grubu, sizin “Demokratikleşme Perspektifleri” raporunuzda 8 yıllık eğitim ve İmam Hatiplerle ilgili önerdiğiniz şeylerin aynısını yaptı.*

Benim raporumdan ilham aldılar mı bilmiyorum. 28 Şubat listesinde yapılacak olanlar bir demokraside askeri otoriteye dü-

şecek şeyler değildir. Kaynakları itibariyle MGK, Batı Çalışma Grubu bence demokratik olmayan kurumlar. MGK'nun anayasal bir kurum olmaktan çıkarılması talebimde bir tereddütüm yok. Özü itibariyle, 8 yıllık eğitimi, imam hatiplerin orta kısmının kapatılmasını insan hakları açısından ileri bir adım olarak görüyorum. Bu olayda, maalesef özü itibariyle demokratik bir proje, demokrasilerde yeri olmaması gereken bir yarı askeri güçten gelmiştir. Benim itirazım kaynağıdır. İşin özüne değil. Bu tarihin bize aksettirdiği bir çelişkidir. Gönül arzu ederdi ki, laiklik alanını genişletici bu öneriler sivillerden gelsin.

– *İmam hatiplerin orta kısımlarını kapatılmasına neden çok büyük bir önem veriyorsunuz?*

Birinci olarak, genç yaşta teslim alıyorlar, ikincisi, kızları teslim alıyorlar. Kızın kafasına girdi mi, kız kurtulamıyor. Oğlan biraz daha kolay kurtuluyor. Hocasının elini sıkırmıyor kızlar. Elini tutup tutmamaya kendisi karar verse neyse. Kişisel irade alanı daraltılıyor.

– *Başörtüsü sorunu tekrar tırmanıyor. Giyimlerine müdahale onların yaşamına müdahale değil mi?*

Orta öğretimde bir bayan öğretmenden derse başörtüsü ile giriyorsa bu pedagojik bir tavidir. Sanki şöyle bir mesaj vardır: “Ben saçımdan birtakım ışınlar saçarım, erkekler bundan tahrik olur, bu dinen yasaklanmıştır.”

Amaç, özgür düşünce sahibi çocuklar yetiştirmekse, daha baştan bir öğretmenin buna ters bir tavırla ortaya çıkması, eğitimi amacından saptırır. Bu konuda müsamaha olamaz. Öğrencilere gelince, imam hatiplere kız öğrenci alınmazsa bu mesele çözülür. Üniversitede zorluk var. Anayasa Mahkemesi'nin öğrencilerin başlarını örtemeyeceğine ilişkin iki kararı var. Ancak bu karar uygulanabilir mi? Kim uygulayacak? Öğretim üyesi uygulayabilir mi? Başörtülü bir kızı sınavdan, sınıftan çıkarabilir misiniz? Yanlış kulvarlardan oraya gelmiş bir insanı, ben sınıftan çıkarmam. Üniversite öğrencisi, reşittir. Onun kılık kıyafetine saygı duyarım. Ancak, bazı dallarda, tıbbi olarak bazı kurallar vardır, burada başörtüsü yasağı uygulanmalıdır. Sorunun kökü üniversitede değil orta öğrenimdedir.

(Söyleşiyi yapan Naki Özkan, *Milliyet*, 25 Şubat 1998)

KAYNAKÇA

- Ağaoğulları, Mehmet Ali., *L'Islam dans la vie politique de la Turquie*, Ankara, 1982.
- Akpınar, Turgut., *Türk Tarihinde İslamiyet*, İstanbul 1993.
- Aksoy, Muammer., *Laikliğe Çağrı*, Ankara, 1989.
- Akyol, Taha., *Medine'den Lozan'a*, İstanbul, 1996.
- Arkoun, Mohammed., *La pensée arabe*, 2. éd., Paris, 1979.
- Arsel, İlhan., *Şeriat ve Kadın*, İstanbul, 1978.
- Aydın, Erdoğan., *Nasıl Müslüman Olduk?*, 3. bası, Ankara, 1994.
- Aydın, Erdoğan., *İslamiyet Gerçeği 1*, 2. bası, İstanbul, 1993.
- Aydın, Erdoğan., *İslamiyet Gerçeği 2*, 2. bası, İstanbul, 1993.
- Aydın, Erdoğan., *İslamiyet Gerçeği 3*, 2. bası, İstanbul, 1993.
- Aydın, Erdoğan., *İslamiyet Gerçeği 4*, İstanbul, 1993.
- Başgil, Ali Fuat., *Din ve Laiklik*, 5. bası, İstanbul, 1982.
- Batuhan, Hüseyin., *Bilim, Din ve Eğitim Üzerine Düşünceler*, İstanbul, 1997.
- Berkes, Niyazi., *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1973.
- Berkes, Niyazi., *Batıcılık Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, İstanbul, 1965.
- Berkes Niyazi., *Atatürk ve Devrimleri*, İstanbul, 1982.
- Berkes, Niyazi., *Teokrasi ve Laiklik*, İstanbul, 1984.
- Berktaş, Fatmagül., *Tektanrılı Dinler Karşısında Kadın*, İstanbul, 1995.
- Blachère, Régis., *Le Coran*, 7. bası, 1983.
- Bozkurt Fuat., *Alevîliğin Toplumsal Boyutları*, İstanbul, 1990.
- Brockelmann, Carl, *İslâm Devletleri Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay), Ankara, 1975.
- Bulut, Faik., *Tarikat Sermayesinin Yükselişi*, 2. bası, Ankara, 1997.
- Bulut, Faik., *İslamcı Örgütler*, 2. bası, Ankara, 1997.
- Bulut, Faik., *Allah Devletinde Demokrasi*, 4. bası, Ankara, 1997.
- Bulut, Faik., *Şeriat Gölgesinde Cezayir*, 2. bası, İstanbul, 1996.

- Cahen, Claude., *İslâmiyet*, Ankara, 1990.
- Çağatay, Neşet., *İslâmdan önce Arap Tarihi*, Ankara, 1957.
- Çağatay, Neşet., *Türkiye’de Gerici Eylemler*, Ankara, 1972.
- Demircan, Ali Rıza., *İslama Göre Cinsel Hayat*, cilt 1-2, İstanbul, 1985.
- Doğrul, Ömer Rıza., *Tanrı Buyruğu*, 4. bası, İstanbul, 1980.
- Dursun, Turan., *Tabu Can Çekişiyor. Din Bu.*, c. I-II, 1961, İstanbul, 1990.
- Eliade, Mircea / Couliano, Ioan P., *Dictionnaire des religions*, Paris, 1990.
- Eyüboğlu, İsmet Zeki., *Bütün Yönleriyle Tasavvuf, Tarikatlar, Mezhepler Tarihi*, İstanbul, 1990.
- Gardet, Louis, *L’İslâm. Religion et Communauté*, Paris, 1967.
- Gaudefroy-Demombynes, Maurice., *Mahomet*, Paris, 1957.
- Gökalp İskender / Georgeon, François., *Kemalizm ve İslâm Dünyası*, İstanbul, 1990.
- Grunebaum, G. E., *L’identite culturelle de L’Islam*, Paris, 1973.
- Gölpınarlı, Abdülbaki., *Tasavvuf*, İstanbul, 1969.
- Gölpınarlı, Abdülbaki., *Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul, 1969.
- Gültekin, Mehmet Bedri., *Laikliğin Neresindeyiz?* Ankara, 1987.
- Hançerlioğlu, Orhan., *İslâm İnançları Sözlüğü*, İstanbul, 1984.
- Heykel, Muhammed., *Hazreti Muhammed Mustafa*, İstanbul, 1985.
- Jaeschke, Gotthard., *Yeni Türkiye’de İslâmlık*, Ankara, 1972.
- Kara, İsmail., *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, c. I-II, 2. bası, İstanbul, 1987.
- Lewis, Bernard., *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (çev. M. Kırıatlıgil), 2. bası, Ankara, 1984.
- Lewis, Bernard., *Le retour de L’Islam*, Paris, 1985.
- Lewis, Bernard, *Comment L’Islam a découvert l’Europe*, Paris, 1984.
- Lewis, Bernard., *Les Arabes dans l’histoire*, Bruxelles, 1985.
- Mantran, Robert., *L’expansion musulmane*, 3. bası, Paris, 1986.

Mazaheri, Ali., *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (çev. Bahriye Üçok), İstanbul, 1987.

Mardin, Şerif., *Din ve İdeoloji*, İstanbul, 1982.

Mumcu, Uğur., *Rabita*, 2. bası, İstanbul, 1987.

Mongin, Olivier/Roy, Olivier., *Islam, le grand malentendue*, Paris, 1987.

Ölçen, Ali Nejat., *İslamda Karanlığın Başlangıcı ve Türk İslam Sentezi*, Ankara, 1991.

Özkırmı, Atillâ., *Toplumsal Bir Başkaldırının İdeolojisi, Alevîlik-Bektaşilik*, İstanbul, 1990.

Rodinson, Maxime., *Mahomet*, 2. éd., Paris, 1968.

Rodinson, Maxime., *La fascination de l'Islam*, Paris, 1989.

Sena, Cemil., *Hazreti Muhammed'in Felsefesi*, İstanbul, 1984.

Sourdel, Dominique et Janine., *La civilisation de l'islam classique*, Paris, 1968.

Söderblom, Nathan., *Manuel d'histoire des religions*, Paris, 1925.

Şaylan, Gencay., *İslâmiyet ve Siyaset. Türkiye örneği*, Ankara, 1987.

Tanör, Bülent., *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, 3. bası, İstanbul, 1994.

Tanyol, Cahit., *Laiklik ve İrtica*, İstanbul, 1980.

Taşkıran, Tezer., *Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Kadın Hakları*, Ankara 1973.

Timuroğlu, Vecihi., *Türk-İslam Sentezi*, Başak Yay., Ankara, 1991.

Timuroğlu, Vecihi., *İslam'ın "Akl"a Bakışı Üzerine Bir Deneme*, İstanbul, 1996.

Topaloğlu, Bekir., *İslâm'da Kadın*, 13. bası, İstanbul, 1983.

Tunaya, Tarık Zafer., *Türkiye'de İslamcılık Cereyanı*, İstanbul, 1962.

Ülken, Hilmi Ziya., *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 2. bası, İstanbul, 1979.

Zelyut, Rıza., *Öz Kaynaklarına Göre Alevîlik*, İstanbul, 1990.

İÇİNDEKİLER

I. DİN ÜSTÜNE / 11

Dinsel inanışın kökeni / 11

Din, bilim ve felsefe / 15

Çağımız ve din / 18

II. İSLAMIN ANLAMI / 23

İslamın kaynakları / 23

Muhammed'in eyleminin özü / 29

İslam, bir Arap ideolojisidir / 39

III. KURAN NASIL BİR ESERDİR? / 45

Kuran üstüne bir genelleme / 45

Kuran'da akla ve bilime aykırılıklar: I

Kuran'ın Tanrı'sı / 51

Kuran'da akla ve bilime aykırılıklar: II

Bir yaradılış öyküsü / 57

Kuran'da akla ve bilime aykırılıklar: III

Peygamberler üstüne / 63

Kuran'da akla ve bilime aykırılıklar: IV

Muhammed'in mucizeleri üstüne / 69

Kuran'da akla ve bilime aykırılıklar: V

Kıyamet üstüne / 72

Kuran'da akla ve bilime aykırılıklar: VI

Cennet ve Cehennem üstüne / 79

Son bir değerlendirme / 85

IV. İSLAMIN YÜKSELİŞİ VE GERİLEYİŞİ / 87

Başlangıçlar / 87

VIII-XII. yüzyıllar: İslamın altın çağı / 90

Bilim ve felsefe / 96

XII-XVIII. yüzyıllar: Duruş ya da çöküş / 100

V. ÇAĞDAŞ İSLAM, SORUNLARI VE GELECEĞİ / 105

İslamın uyanışı / 105

İktisadi, sosyal ve siyasal sorunlar / 112

Geleceğin bekledikleri / 119

VI. ŞERİAT HANGİ YETERSİZLİKLERLE “MALUL”DÜR? / 123

Şeriatın bağrındaki yara / 123

Şeriat ve kadın / 126

Şeriat ve emek / 133

İslam devletinin olanaksızlığı / 137

VII. “İSLAM DEVRİMİ” DENEN SAHTEKÂRLIK / 141

İran Devrimi’nin kaynakları / 141

Mollalar devrimi yozlaştırıyorlar / 144

Türkiye’nin şeriatçıları / 150

VIII. İSLAMDA REFORM MÜMKÜN MÜDÜR? / 157

Hristiyanlık, Reform ve sonrası / 157

Fransız Devrimi’nin katkısı / 161

Gerçek çözüm laikliktedir / 164

IX. İSLAM VE DEMOKRASİ / 173

İslam, demokrasiye nasıl bakıyor? / 173

Türkiye’deki İslamcılar ve demokrasi / 178

Demokraside İslamın yeri / 183

X. LAİK DEVRİMİ TAMAMLAMAK / 193

Laikliğin neresindeyiz? / 193

Eğitimde olanların öğrettikleri / 198

Vazgeçilmez önlemler / 206

Laik devrimin sahipleri kimlerdir? / 211

BİTİRİRKEN / 221

EKLENTİLER / 225

Şeriatla İslam Aynı Şey Değildir (Neşet Çağatay) / 227

İslam, Aydınına Nasıl Davrandı? (Faik Bulut) / 235

Radikalizm Benimsenmiyor (Bülent Tanör) / 244

KAYNAKÇA / 247

